

Slovenski
JUDJE

Zgodovina in
HOLOKAVST III

Uredila:

Nuša Lešnik in Marjan Toš

Slovenski
JUDJE

Zgodovina in
HOLOKAVST III

Uredila:
Nuša Lešnik in Marjan Toš

Maribor 2014

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

SLOVENSKI JUDJE:
ZGODOVINA IN HOLOKAVST III
Razprave in članki z znanstvenih srečanj
Šoa – Spominjajmo se 2013/2014

Urednika: Nuša Lešnik, Marjan Toš

Uredniški odbor: Borut Holcman, Marjetka Bedrač, Nuša Lešnik, Oto Luthar, Marjan Toš

Recezent: prof. dr. Borut Holcman

Avtorji prispevkov: Borut Holcman, Roman Mirnik, Klemen Brvar, Renato Podbersič, Marjan Toš, Vera Klopčič, Boris M. Gombač, Oto Luthar, Alenka Markov, Franc Kuzmič, Marjetka Berlič

Prevodi: Milena Meško, Geogre Yeoman, Oto Luthar, Vera Klopčič, Franc Kuzmič

Jezikovni pregled: Darja Gabrovšek Homšak

Oblikovanje in priprava za tisk: Anja Premk

Izdajatelj: Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor

Zanj: Marjan Toš, direktor

Tisk: Dravski tisk d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

Maribor 2014

Copyright © 2014, vse avtorske pravice pridržane.

Za vsebino prispevkov odgovarjajo avtorji.

Zbornik je bil pripravljen v okviru projekta Šoa – Spominjajmo se 2013/2014, ki ga je finančno podprla mednarodna zveza za spomin na holokavst – IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance). Izdajo zbornika je sofinancirala Mestna občina Maribor.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4=411.16)''1941/1945''(082)

341.485(=411.16)(082)

SLOVENSKI Judje : zgodovina in holokavst III. Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa - spominjajmo se 2013/2014 / [avtorji prispevkov Borut Holcman ... et al.] ; uredila Nuša Lešnik in Marjan Toš ; [prevodi Milena Meško ... et al.]. - Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2014

ISBN 978-961-93361-4-4

1. Holcman, Borut 2. Lešnik, Nuša

275069184

Fotografija na naslovni strani: Pozabljeni kovček (foto: Janez Premk)

Vsebina

<u>Borut Holcman</u>	
Šoa – spominjamo se 2014. Holokavst in šoa in spomin	5
<i>Sboa</i>	8
<u>Roman Mirnik</u>	
Judovski podjetnik Franz Mautner	13
<i>Jewish Entrepreneur Franz Mautner</i>	40
<u>Klemen Brvar</u>	
Judje v delovnih enotah madžarske vojske	41
<i>Jews Forced into Work Units of the Hungarian Army</i>	66
<u>Renato Podbersič</u>	
Po poti pozabljene podjetnosti – Judje v Ajdovščini	69
<i>Along the Path of Forgotten Entrepreneurship – Jews in Ajdovščina</i>	83
<u>Marjan Toš</u>	
Zora Pičulin – Primorka, ki je reševala judovske otroke v Makedoniji	87
<i>Zora Pičulin – A Righteous Slovenian, Saving a Jewish Boy in Macedonia</i>	95
<u>Vera Klopčič</u>	
Podobe Romov v izsledkih raziskovanj o romskem genocidu	97
<i>Images of the Roma resulting from research and surveys into Roma genocide</i>	105
<u>Boris M. Gombač</u>	
»Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče«. Risbe in pričevanje otrok iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942–1943). Čezmejni projekt za obujanje spomina na italijanska koncentracijska taborišča	107
<i>»When my father died« Drawings and testimonies of children imprisoned in concentration camps at the Italian Eastern border (1942-1943). Cross-border project for evoking memories of Italian concentration camps</i>	118
<u>Oto Luthar</u>	
Podobe groze. Govorica najmlajših žrtev holokavsta med zgodovino in literaturo	121
<i>Images of Horror. The Younger Victims of the Holocaust in Literature</i>	129

<u>Alenka Markov</u>	
Ozaveščanje mladih o holokavstu	131
<i>Raising awareness of the Holocaust amongst young people</i>	<i>133</i>
<u>Franc Kuzmič</u>	
Edukacija o holokavstu v Sloveniji	135
<i>Education within Slovenia about the Holocaust</i>	<i>147</i>
<u>Marjetka Berlič</u>	
Učenje o holokavstu na Osnovni šoli Draga Kobala Maribor	149
<i>Learning about the Holocaust in the primary school 'Drago Kobal'</i>	<i>156</i>
Seznam slik	157
Bibliografija	161

Šoa – spominjajmo se 2014

Holokavst in šoa in spomin

Borut Holcman¹

V uvodu v Triganovo² monografijo beremo o svojevrstnih razmišljanjih, ki so v zahodnih demokracijah prisotna zadnja desetletja, vrtijo pa se okrog med seboj povezanih vprašanj, nanašajočih se na genocid. Teh vprašanj je več, izpostavimo pa vsaj nekatera izmed njih: 1. Je holokavst unikum v človeški zgodovini 20. stoletja ali samo eden od številnih genocidov krvave zgodovine tega, 20. stoletja? 2. Je to izključno izkušnja Judov ali je to izkušnjo mogoče vrednotiti znotraj izkušnje s sočasnimi politikami? 3. Ali ni prav zaradi tega z istimi vatli mogoče vrednotiti tudi genocida nad Armenci, Romi in Ruandci in ali teh narodov ni prizadelo enako zlo kakor Jude? 4. Kako pomembno je razumevanje judovske razsežnosti genocida/holokavsta nad Judi? Odgovor na našeta vprašanja daje Wiesel, ki meni, da gre pri holokavstu za »skrajnost, po svojem dogajanju in skrivnostnosti, ki je ne bo nikoli mogoče popolnoma razumeti?«³

Akademiki, tako Trigano, vrednotijo pogrom nad Judi kot do skrajnosti nedopusten poseg v judovstvo in glede na teološko vrednotenje njihovega zavedanja kot dejanje hudodelstva brez primere – sakrilegij. V tem pomenu moremo razumeti Steinerja, ki pravi – navaja ga Trigano –, da je iskati razlike »med pogromom nad Judi in drugimi neštevilnimi množičnimi umori prejšnjega stoletja na področju simboličnega in metafizično-teološkega.«⁴ Za Lanzmana je prav zaradi omenjene »simbolične in metafizično-teološke« razsežnosti do skrajnosti »gnusno in nesramno« razmišljanje tistih, ki bi radi spravili na isti imenovalc »univerzalnega zla« vse genocide dvajsetega stoletja.⁵ Zahodne demokracije, ki spodbujajo ta diskurz,⁶ hočejo z izenačenjem genocidov s sebe sprati lastne grehe genocidnih razsežnosti, ki so jih zagrešile v času, ko so bile (in so še) kolonialne velesile. Tradicionalni nasprotniki spominjanja pri tem Judom očitajo samoveljavno ideološko manipulacijo za promoviranje lastne oblasti in lastnega prestiža.

Holokavst je, tako Slovar slovenskega knjižnega jezika, v pozitivnem pomenu besede »žgalna daritev, pri kateri se daritvena žival popolnoma sežge«, v negativnem pomenu pa »množično uničenje ljudi, navadno s sežigom«. Če držijo trditve Todorova, je holokavst prav to, da je »določena skupina postala žrtev v preteklosti« in ta žrtev je bila posledica

1 Prof. dr. Borut HOLCMAN, predsednik sveta CJKD Sinagoga Maribor.

2 Shmuel TRIGANO, *The democratic ideal and the Shoah: the untought in political modernity*, New York 2009.

3 Elli WIESEL, citirano po Berenbaum & Roth, str. 5, v TRIGANO 2009.

4 Georges STEINER, *The Long Life of Metaphor, An Aproach to the Shoah, Writing and the Holocaust*, New York 1988, str. 159, citirano po TRIGANO 2009.

5 Claude LANZMANN, »De l'Home a Holocaust ou comment s'en debarasser«, *Les Temps Modernes*, vol. 34, no. 305, str. 1897, 1979, TRIGANO 2009.

6 TRIGANO 2009.

»krivičnosti«.7 Krivičnost žrtve, tista različnost med darovanjem in uničenjem kot posledico krivičnosti, daje Judom posebno, neizčrpano prednost za prihodnost, pri čemer – kakor nadaljuje Todorov – »preteklost obvladuje sedanjost«. Tukaj je iskati že omenjeno razsežnost, ki jo Brossat povezuje z religioznim diskurzom o izbranosti. Prav zaradi tega se Auschwitzu pripisuje simbol samosvoje judovske usode.⁸

»Spominjati se« je tako naenkrat pojem v povsem novi luči judovskega samorazumevanja. Tora kot osrednji simbol judovstva uporablja ta pojem v dveh pomenskih različicah: »spominjaj se« in »ne pozabi«. Oba pojma povezuje s pravičnostjo, ki ni enoznačna. Pravičnost razume kot talionsko pravičnost, kot božjo pravičnost, ki izhaja iz božje sodbe, in kot pravičnost zlatega pravila. Talionska pravičnost je pravičnost vračanja enakega z enakim, pravičnost božje sodbe, je pravičnost božanstva kot zadnje avtoritete, v imenu katere se je sodilo in razsojalo. Zadnjo pravičnost, pravičnost zlatega pravila – nikomur ne stori ničesar, česar ne želiš, da bi kdo storil tebi – in pravičnega v luči razumevanja te pravičnosti označuje judovska teologija s pojmom *tzedeck*. To je beseda, tako Haidt, ki poimenuje lastnost ljudi, da ravnajo v skladu z božjimi željami, lahko pa tudi lastnost Boga in njegovo sodbo ljudi (ki je pogosto stroga, a vedno pravična).⁹ Pravičnost in njeno nasprotje sta tista, ki holokavst nad Judi dvigata na povsem drugo raven.

V luči tega je v spomin na žrtve holokavsta v okviru projekta *Šoa – spominjamo se* 24. januarja 2014 v Glazerjevi dvorani Univerzitetne knjižnice Maribor potekalo znanstveno srečanje. Projekt so podprli Ministrstvo za zunanje zadeve RS, Mestna občina Maribor, Veleposlaništvo Države Izrael na Dunaju in Mednarodna zveza za spomin na holokavst – IHRA. Zvrstila se je vrsta priznanih in znanih razpravljavcev in poznavalcev holokavsta iz Slovenije. Osrednjo temo razprav dopolnjuje predstavitev razprave z naslovom *Vsako leto eno ime. Vsako leto eno ime* je povezano s prizadevanji promoviranja posameznikov, ki so v času holokavsta zmogli človeško pravičnost v odnosu do preganjanih Judov. Naziv »pravičnik med narodi« si prisluži tista oseba, ki je, tako je zapisano na spletni strani Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, »v času popolnega moralnega propada obdržala človeške vrednote in je bila prepričana, da je treba preganjane Jude obvarovati in rešiti. To so bili »pravičniki med narodi«, ki so za svojo nesebično pomoč v času preganjanja Judov dobili posebno mednarodno priznanje in spominske plošče v Parku pravičnikov v Yad Vashemu v Izraelu.« Letos je dr. Marjan Toš predstavil Zoro Pičulin, ki je bila za pravičnico razglašena leta 1975 in je – po Toševih besedah – veljala za zelo prijazno in urejeno osebo, osebo dobrega srca in prijaznega značaja. Po njeni zaslugi je med drugo svetovno vojno pogrom Bolgarov nad makedonskimi Judi, ki so Jude deportirali v zloglasno in uničevalno taborišče Treblinka, preživel deček Šaul Gatenjo. *Tzedeck*, pojem pravični in lastnost pravičnika, se je, tako Toš, utelesil v osebi Zore Pičulin. Iz dejstva, da je bila najmočnejša judovska skupnost prav v Prekmurju, izhaja Brvarjeva razprava o Judih, mobiliziranih v delovne enote madžarske vojske, od katerih je večina končala v Auschwitzu, in kot taka ustreza predstavi oblasti, ki v resničnem življenju, tako Hillman, zasleduje posel od domačega

7 Tzvetan TODOROV, *The Abuses of Memory, Common Knowledge*, 1996, str. 24.

8 Alain BROSSAT, *L'Épreuve du désastre*, 1996, str. 323, citirano po TRIGANO 2009.

9 Jonathan HAIDT, *Pravičniški um, Zakaj dobre ljudi ločujeta politika in religija*, Ljubljana 2013.

Kako razumeti holokavst in z njim povezano šoo?

Judovstvo brez Talmuda oziroma Biblije in vseh tistih razsežnosti, ki so del judovske zgodovine, je nepredstavlljivo in samo znotraj tega je mogoče razumeti holokavst. Judovstvo je fascinirano, ker živi iz povsem drugih perspektiv kakor kateri koli drug narod, nacija ali družba. Nisem še slišal, da bi kdo tako zavestno živel iz tradicije in v svojem življenju tako zavestno gojil fenomen izbranosti. Iz tega izhodišča je mogoče razumeti, zakaj narod kljub vsemu ni izginil. Mnogi narodi so v zadnjih dva tisoč letih izginili, pa nad njimi še zdaleč ni bilo toliko pogromov. Za Jude si upam trditi, da nad njimi nikoli ne bo mogoče izvesti niti genocida niti menticida. Genocid je reverzibilen, menticid ni. In menticid pri Judih gradi na dveh izhodiščih: spominjaj se in ne pozabi.

Prof. dr. Borut Holcman

praga do pisalne mize v uradu, od zore do mraka. Nanaša se na maske, katerih sestavni del je nadzor in učinkovitost.¹⁰ Podjetnost in Judje v Ajdovščini so bili tema Podbersičeve razprave, v kateri avtor predstavlja podjetnost in hkrati konec Judov v Ajdovščini. V *Podobah groze* Luthar predstavlja pomen literature pri ohranjanju spomina na Jude in njihovo preteklost 20. stoletja. Na podlagi zgodovinskega branja predstavlja konkreten primer mladinske pripovedi Miriam Steiner *Vojak z zlatimi gumbi* in iz avtoričine pripovedi lušči tiste vsebine, ki se nanašajo na resnične dogodke in izkušnje. Vzgojni vidik spominjanja je predstavilo nekaj avtorjev. Med njimi se Gombač ukvarja s primerom raziskovanja evropske judovske zgodovine, Kuzmič in Berličeva pa z edukacijo o holokavstu. Vsi avtorji soglašajo, da je dolžnost zdajšnjih generacij, da se aktivno seznanijo s položajem posameznika in da se prek tega učijo za življenje tukaj in zdaj. Holokavstu in vprašanju holokavsta se je tudi letos pridružila še razprava o genocidu nad Romi. Klopčičeva izhaja iz dejstva, da je sistematično izključevanje Romov mogoče primerjati s stereotipnimi predstavami nacizma o Judih, ki se je v drugi svetovni vojni stopnjeval do načrtov o uničenju romskega naroda. Predstavljeno je le kamen v mozaiku, ki ga Sinagoga Maribor gradi zadnja leta, vendar kamen za kamnom zagotavlja celotno podobo.

Holokavst, hudodelstvo brez primere, je edinstven v odnosu do judovskega vprašanja, ni ga mogoče primerjati z drugimi omenjenimi pogromi. Skladen je z razumevanjem judovskega položaja, principi holokavsta, ki jih je mogoče zaslediti v omenjenih primerih, pa so posledica – tako Arendtova – razumevanja človeške moči in iz nje izhajajoče oblasti. Oblast je sposobna deklaracij in normiranja, to pa v sedanjem času ne zadošča več. Nov politični princip, kakor ga imenuje, nov pravni red na Zemlji je lahko le posledica spoštovanja človekovega dostojanstva, vse drugo je samo upravičevanje lastne nadutosti, vodi v tiranijo in je lahko vzvod zanjo, to pa lahko vodi v ponovni holokavst. S sprejemanjem deklaracij in norm prelagamo svojo odgovornost na norme, se za njimi skrivamo, človeško dostojanstvo pa zahteva odnos in sprejemanje odgovornosti.¹¹

Prof. dr. Borut Holcman, predsednik sveta CJKD Sinagoga Maribor

10 James HILLMAN, *Kinds of Power, A Guide to its Intelligent Uses*, New York 1995.

11 Hannah ARENDT, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace, New York 1973.

Shoah – Let Us Remember 2014

The Holocaust, Shoah, and Remembrance

Borut Holcman¹

The foreword to Trigano's² monograph highlights certain particular questions that have been whirling around within Western democracies over several decades regarding inter-related questions about the genocide. There are many questions, so let us expose at least some of them: 1. Is the Holocaust unique within the human history of the 20th century or is it just one of numerous genocides of bloody 20th century history? 2. Was this an exclusive experience of Jews or can it be evaluated within the experience of coexisting policies? 3. Is it impossible to measure the genocides of the Armenians, the Roma, and Rwandan people using precisely the same evaluation and were those nations not affected by the same evil as the Jews? 4. How important is it to understand the Jewish dimension of the genocide / the Holocaust against the Jews? The answers to these questions are given by Wiesel who believes that the Holocaust was "*extreme, according to its events and mystery, which will never be fully understood*".

According to Trigano, the pogrom against the Jews is assessed by academics as utterly intolerable interference in Judaism and, with regard to the theological evaluation of their awareness, an act of unprecedented crimes – sacrilege. In this sense we can understand Steiner who says – as stated by Trigano – that differences "*between the persecution of the Jews and other countless mass killings within the last century*" should be looked for "*within the field of symbolic and metaphysical-theological*". For Lanzman, it is precisely due to the "*symbolic and metaphysical-theological*" dimensions that thinking of those who would like to lump all the genocides of the twentieth century within a common denominator of "*universal evil*", is extremely "*disgusting and impudent*".⁵ By equalizing genocides, Western democracies that stimulate this discourse,⁶ want to wash away their own sins of genocidal proportions, as committed when they were (and still are) colonial powers. Traditional opponents of remembrance reproach Jews with ideological manipulation to promote their own power and their own prestige.

According to the Slovenian language dictionary the word holocaust in its positive

---

1 Prof. Borut HOLCMAN, PhD, Chairman of the CJCH Synagogue Maribor Board.

2 Shmuel TRIGANO, *The democratic ideal and the Shoah: the unbought in political modernity*, New York 2009.

3 Elie Wiesel, quoted by Berenbaum & Roth, p. 5, in TRIGANO 2009.

4 Georges STEINER, *The Long Life of Metaphor, An Approach to the Shoah*, *Writing and the Holocaust*, New York 1988, p. 159, quoted by TRIGANO 2009.

5 Claude LANZMANN, "De l'Home a Holocaust ou comment s'en debarasser," *Les Temps Modernes*, vol. 34, no. 305, p. 1897, 1979 TRIGANO 2009.

6 TRIGANO 2009.

sense means “*burnt offering, in which the sacrificial animal is completely burnt*”, and in the negative sense it is a “*mass destruction of people, usually by burning*”. If you stick to the Todorov argument, the Holocaust means that a “*certain group became victims in the past*”, and that these victims were the result of “*injustice*”. The injustices towards the victims i.e. that difference between offering and destruction as a result of injustice gives the Jews a special, inexhaustible asset for the future, whereby – as continued by Todorov – “*the past controls the present*”. At this point the already-mentioned dimension should be looked for, which Brossat associates with a religious discourse on chosenness. For this reason, Auschwitz is the symbol of the inherent Jewish destiny⁸.

All of a sudden “to remember”, Shoah, has become a conception within a completely new light regarding Jewish self-understanding. The Torah, as the central symbol of Judaism, uses this concept in two semantic variations: “*remember*” and “*do not forget*”. Both concepts are associated with righteousness, which is polysemic. Righteousness is understood as talionic justice, as God’s justice arising from God’s judgment, and as the righteousness of the golden rule. Talionic justice is an eye-for-an-eye justice, righteousness of the divine judgment; it is the justice of the deity as the last authority on whose behalf it was judged and arbitrated. The Jewish theology marks the latter righteousness, the righteousness of the golden rule – do not do to others what you do not want done to yourself – and the righteous in the light of understanding this righteousness or justice with the concept of *tzedek*. This is the word, according to Haidt, that designates individuals’ capacities to act in accordance with God’s wishes but also the property of God and his judgment of people (often strict, but always fair)⁹. It is this righteousness and its opposite that raises the Holocaust against the Jews to a completely different level.

In the light of this, as part of the “*Shoah – Let Us Remember 2014*” project in memory of the Holocaust victims a scientific meeting was held on 24th January 2014 in the Glazer Hall of the Maribor University Library. The project was supported by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Slovenia, the Municipality of Maribor, the Embassy of the State of Israel in Vienna, and the IHRA (International Holocaust Remembrance Alliance). A number of renowned and well-known speakers and experts on the Holocaust from Slovenia took part. The central theme of the discussions was complemented by the presentation of a debate under the title *Each year one name*. *Each year one name* is connected with efforts to promote individuals who were capable of practicing human righteousness in relation to the persecuted Jews during the Holocaust. As stated on the website of the Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor, the term “*Righteous Among the Nations*” is earned by a person *who managed to retain human values during complete moral collapse and was convinced that it was necessary to protect and save the persecuted Jews. For their generous help at a time of persecution of the Jews the “Righteous Among the Nations” were honoured by a special international recognition and commemorative plaques in the Garden of the Righteous Among the*

---

7 Tzvetan Todorov *The Abuses of Memory*, *Common Knowledge*, 1996, p. 24.

8 Alain BROSSAT, *L'Épreuve du désastre*, 1996, p. 323, quoted by TRIGANO 2009

9 Jonathan HAIDT, *The Righteous Mind, Why Good People Are Divided by the Politics and Religion*, Ljubljana 2013.

How to understand the Holocaust and the related Shoa?

Judaism is unthinkable without the Talmud, the Bible, and all those dimensions that are part of Jewish history and it is only within that framework that the Holocaust can be understood. Judaism is fascinating due to the fact that Jews live from entirely different perspectives than any other nation or society. I've never heard of any of them living their lives so wilfully out of tradition, knowingly fostering a selective phenomenon. From this starting point, however, it is possible to understand why the nation, in spite of everything, did not disappear. Many nations have disappeared within the last two thousand years without being exposed to so many pogroms. I dare to say that it will never be possible to implement either genocide nor menticide over the Jews. Genocide is reversible, menticide not. And the menticide for the Jews is built on two principles: remember and do not forget it.

Prof. Borut Holcman, PhD.

Nations at Yad Vashem in Israel. This year, dr. Marjan Toš presented Zora Pičulin, who was declared a Righteous Among the Nations in 1975. According to M. Toš she was considered to be a very amicable and tidy person, good hearted, and friendly. Thanks to her a Jewish boy Saul Gatenjo survived the Bulgarian pogrom against Macedonian Jews during WW II when Jews were deported to the notorious Treblinka extermination camp. According to Toš the person of Zora Pičulin embodied *tzedek*, the concept of righteousness and the quality of righteousness. The fact that the most powerful Jewish community was in Prekmurje, resulted in Brvar's debate about the Jews, mobilized within the working unit of the Hungarian army; most of them ended up in Auschwitz. As such, this debate corresponded to the presentation of authorities, who in real life, according to Hillman, follow their business from home thresholds to office desks, from dawn to dusk. It refers to masks, the integral part of which is control and efficiency¹⁰. Entrepreneurship and Jews in Ajdovščina was Podberšič's topic of discussion in which the author presented entrepreneurship and, at the same time, the end of the Jews in Ajdovščina. In the *Images of horror* Luthar presents the importance of literature in preserving Jewish memory and their history of the 20th century. Based on the historical reading, he presents a concrete example of the teenage narrative *The Soldier with the Golden Buttons* by Miriam Steiner, peeling off those contents from the author's narrative that relate to real events and experiences. Some authors have presented the educational aspect of remembrance. One of them is Gombač who dealt with the research of European Jewish history, whereas Kuzmič and Berlič took an interest in education about the Holocaust. All authors agree that it is the duty of the present generation to become acquainted with the situation of an individual and to learn from it for this life here and now. This year the Holocaust and Holocaust issues were also joined by discussions on the Roma genocide. Klopčič proceeds from the fact that the systematic exclusion of Roma can be compared with the stereotypical notions of Nazism about the Jews, which escalated to planning the destruction of the Roma people during World War II. The presented contribution is only a small piece of the mosaic built by the Maribor Synagogue over recent years, but one piece after another provides the full image.

The Holocaust, an unprecedented crime, is unique in relation to the Jewish question; it cannot be compared with the other aforementioned pogroms. It complies with understanding of the Jewish situation and the principles of the Holocaust, which can be found in the cases above, are a consequence – according to Arendt – of understanding human power and the authority resulting from it. This authority is capable of declarations and standardizations, which does not meet the requirements any longer. A new political principle, as she called it, the new law on Earth can only result from respecting human dignity, everything else just justifies our own arrogance that leads to tyranny and can be levered by it, and finally leading to a repeated Holocaust. By accepting declarations and norms we only put off our responsibilities to the norms and hide behind them. Human dignity, however, requires an attitude and acceptance of responsibility¹¹.

Prof. Borut Holcman, PhD, Chairman of the CJCH Synagogue Maribor Board

---

11 Hannah ARENDT, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace, New York, 1973.

Judovski podjetnik Franz Mautner

Roman Mirnik¹

Franz Mautner je bil češki Jud, rojen ob koncu 19. stoletja na Dunaju. V obdobju med obema vojnama je živel v Pragi, kjer je bil zaposlen kot tekstilni referent v češki Združeni banki. Takrat se je poročil z Mario Neuman iz Prage in dobil sina Heinricha Georga. Spoznal je češke Jude, brate Deutsch, začel z njimi sodelovati in leta 1930 so kupili družbo Mariborska tekstilna tvornica ter tkalnico v Varaždinu. Naslednje leto se je Mautner z družino priselil v Maribor in v času pred vojno je družina dobila tudi jugoslovansko državljanstvo. Takrat je prišlo do sprememb lastništva v družbi ter prenosa sedeža v Beograd in njene likvidacije. Tik pred vojno je Mautner z družino pobegnil v ZDA, nemški okupator pa je družbo zaplenil. Po vojni je bil Mautner obsojen na vojaškem sodišču v Mariboru. V ZDA, kjer je živel do konca življenja, je postal uspešen poslovnež.

Ključne besede: *Franz Mautner, Judje, Mariborska tekstilna tvornica, bratje Deutsch, MA-VA, zaplemba družbe, vojaško sodišče*

Franz Mautner se je rodil 28. aprila 1895 v judovski družini na Dunaju, ki je bil tedaj ne le svetovljansko velemesto, temveč tudi velemesto z bogato judovsko tradicijo. Njegov oče je bil Gottlieb, mati pa Olga, rojena Heller.² Imel je tri sestre, Trude, Edith in Liese, o katerih mi ni bilo na voljo nobenih podatkov, prav tako ne o očetovem življenju in poreklu, o materi pa mi jih je uspelo nekaj pridobiti. Ker je v dokumentih iz obdobja Franzevega življenja in poslovnega delovanja v Mariboru označen kot češki Jud, sklepam, da izvirata tako očetov kot materin rod od tam. Na internetni spletni strani sem pod imenom Olga Mautner Heller našel nekaj podatkov o njeni družini, ki jih navajam pod enotnim spletnim naslovom,³ ker sem podatke o drugih družinskih članih pridobil s tega spletnega naslova, razen o njenem bratu dr. Ottu Hellerju, čigar podatke sem pridobil z drugega spletnega naslova (v nadaljevanju). Olga Heller se je rodila Emmi in Davidu Hellerju.⁴ Podatkov o njenem rojstvu nisem našel. Njena mati Emma se je rodila 17. novembra 1839, oče David pa 18. julija 1826 v Hostouňu (nemško Hostau) v okrožju Domažlice v regiji Plzensky kraj na Češkem. Olga je imela sestro Friederike (Frieda), ki se je rodila leta 1885, poročila pa se je s krepko starejšim dr. Gustavom Gintzem, rojenim leta 1859. Oba sta umrla v Pragi, Friederike 13. julija 1926, mož Gustav pa 29. junija 1934.⁵ O bratih Camillu in Richardu žal nisem našel nobenih podatkov, našel pa sem nekaj podatkov o bratu dr. Ottu Hellerju. Rojen je bil 14. oktobra 1868 v Smichovu v Pragi, med drugo

1 Roman MIRNIK, Prva gimnazija Maribor.

2 PAM (Pokrajinski arhiv Maribor) 1808, Zbirka mikrofilmov, Gospodinjska kartoteka T E 616.

3 Olga Mautner (Heller) (deceased) Genealogy – Geni, dostopno na <http://www.geni.com/people/Olga-Mautner/6000000017669286080> [8. 1. 2014].

4 Olga Mautner, Geni, dostopno na <http://www.geni.com/people/Olga-Mautner/6000000017669286080> [8. 1. 2014].

5 Olga Mautner, Geni, dostopno na <http://www.geni.com/people/Olga-Mautner/6000000017669286080> [8. 1. 2014].

svetovno vojno pa je bil interniran v Auschwitz; tam naj bi leta 1944 umrl.⁶

Materin in verjetno tudi očetov rod izvirata s Češke. Morda se je družina tja preselila že v času njegove mladosti in šolanja, saj je bil v virih, ki jih hrani PAM iz časa, ko je Franz Mautner s svojo družino živel in poslovno deloval v Mariboru, v rubrikah o državljanstvu označen kot avstrijski državljan oz. češki Jud. Če se je pred prvo svetovno vojno družina preselila na Češko, je verjetno živela v Pragi ali pa na Dunaju. O letih njegove mladosti in šolanja nisem imel na voljo nobenih virov, tudi ne o tem, kaj je počel med vojno. Na osnovi arhivskega gradiva iz PAM sem lahko začel slediti njegovemu življenju v dvajsetih letih. Franz je v tem času živel v Pragi. Zaposlen je bil v češki Združeni banki kot tekstilni disponent oz. referent in tudi industrialec oz. poslovnež. Poročil se je z Mario Neuman, ki se je rodila 1. avgusta 1902 v Pragi. Sodeč po podatkih Domovinske kartoteke v PAM, Maria ni imela poklica ali ga vsaj ni opravljala, kajti v rubriki poklic zanjo ni drugega zapisa kot žena. Poročila sta se najverjetneje še pred rojstvom sina edinca Heinricha Georga (Henrik Juri), ki se je rodil 30. marca 1925 okrožju Rubenč Smichov v Pragi.⁷

V času, ko je Franz Mautner z družino še živel v Pragi in bil zaposlen kot tekstilni disponent oz. referent Združene banke v Pragi ter poslovnež, je spoznal sinove Gustava Deutscha, tekstilnega tovarnarja judovskega rodu iz kraja Dvůr Králové na Labi; s sinovi Ernestom, Fritzem in Paulom, ki so bili poslovneži, zaposleni v očetovem podjetju, je navezal tudi poslovne stike. Skupaj z njimi je leta 1930 postal novi solastnik družbe Mariborska tekstilna tvornica in se z družino leta 1931 priselil v Maribor (več v nadaljevanju).

Razvoj tekstilne industrije v Mariboru med obema vojnama in nastanek Mariborske tekstilne tvornice

Pred prvo svetovno vojno v Mariboru še ni bilo tekstilne industrije, v času med obema vojnama pa je nastal močan tekstilni center z okrog 11 večjimi tovarnami oz. skupno 27 večjimi in manjšimi tekstilnimi obrati. V teh je bilo leta 1938 zaposlenih 6.293 delavcev (2.676 moških in 3.666 žensk), kar je predstavljalo 36,7 odstotka vseh tekstilnih delavcev v Sloveniji (tedaj Dravski banovini). V Sloveniji se je lahko z Mariborom tedaj primerjal le Kranj. Ob železniških delavnicah so bile tekstilne tovarne največje v Mariboru.⁸ Domačega kapitala je bilo tedaj v Mariboru kot sploh v Sloveniji malo, največ ga je bilo šele v letih 1935/36, ko je obsegal približno četrtino tujega. Največ ga je bilo iz po vojni nastale republike Češkoslovaške. Tu je šlo predvsem za kapital nemških državljanov češkoslovaške republike in tamkajšnjih Judov, ne pa samih Čehov. Češkoslovaškemu kapitalu je sledil avstrijski, temu pa švicarski, angleški in poljski. Slovenska tekstilna proizvodnja je dosegala 37 odstotkov jugoslovanske tekstilne proizvodnje. Kapital s Češkoslovaške je bil v Sloveniji zastopan s približno 40 odstotki celotnega kapitala. Največ so ga investirali

---

6 Heller Family Genealogy, Ancestry.com, dostopno na <http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~prohel/names/misc/heller.html> [8. 1. 2014].

7 PAM, 1808, Zbirka mikrofilmov, Domovinska kartoteka T E 571.

8 Antoša LESKOVEC, Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752/1941, *Maribor skozi stoletja, Razprave I*, Maribor 1991, str. 363, 364.

sami tekstilni podjetniki, deloma pa tudi banke (Živnostenská banka in Združena banka v Pragi).⁹

V mariborski tekstilni industriji je bil močno zastopan judovski kapital, predvsem kapital čeških Judov, pomemben delež pa je imel tudi kapital Judov iz Avstrije (predvsem z Dunaja). Med pomembnejšimi so bili Edvard Doctor in njegov zet dr. Ernest Zucker, tovarnarja iz Nachoda na Češkoslovaškem; Bedřich Schonsky, mariborski trgovec in tovarnar, rojen v Lipniku na Češkoslovaškem; Viljem Loebel, mariborski trgovec in tovarnar, rojen v Stupicah na Slovaškem; Paul Schick, tovarnar iz Prage (Schick & Co.), in Viktor Schick-Ferber, industrialec iz Teplitza - Schönau (Češkoslovaška) in direktor podružnice Češke komercialne banke v Plznu; Erwin Zelenka, trgovec v Mariboru, rojen v Lipniku na Češkoslovaškem; Jurij Pollak, solastnik tovarne Zelenka & Co., rojen v kraju Hořice v Podkrkonoših na Češkoslovaškem; Karl Thoma; Ivan Reichmann, na Dunaju rojeni tovarnar; Otto Berger, prav tako rojen na Dunaju, tovarnar; Henrik Weinberger, rojen na Dunaju, tovarnar in pooblaščenec dunajske veje podjetja Schick & Co.; Marko Rosner, veletrgovec z manufakturo, rojen v Jakobeni v Bukovini v Romuniji; Izidor Ohrenstein, mariborski trgovec in podjetnik, solastnik Rosnerjeve tovarne Jugotekstil, rojen v Kuszuj v Romuniji;¹⁰ bratje Fritz, Ernest in Pavel Deutsch, vsi podjetniki firme Gustava Deutscha¹¹ iz kraja Dvůr Králové na Labi na Češkoslovaškem; Franz Mautner, podjetnik in disponent oz. tekstilni pooblaščenec Združene banke v Pragi.¹²

Pomembnejša mariborska tekstilna podjetja v tej dobi so bila: Tkalnica in apretura Schonsky in Löbel (1920/21), kasnejša Mariborska tekstilna tvornica v Melju; Mariborska mehanična tkalnica in apretura Doctor in drug (Edvard Doctor in njegov zet Ernest Zucker) leta 1922 ob Ruški cesti blizu Koroškega kolodvora; domači podjetji Zelenka in Gradišnik (1920) v Linhartovi ulici, kasneje (1925) je nastala tovarna Zelenka & Co. (Erwin Zelenka in Bedřich Schonsky); podjetje Josip Hutter in drug (1926) je bilo v Melju; August Ehrlich je ustanovil podjetje (1927) v Jezdarski ulici; Tovarna za svilo in trakove (1923) v Mlinski ulici se je leta 1933 preimenovala v Mariborsko tovarno svile (avstrijski dunajski tekstilni koncern Bujatti), leta 1933 je podjetje prevzel češkoslovaški koncern za svilo Thoma et Co., ki je odprl novo podjetje na Pobrežju ob Dravi; Marko Rosner je ustanovil (1932) v Melju Jugotekstil, še istega leta podjetje Jugosvila ter (1939) še podjetje Tekstilna industrija Marko Rosner Maribor; Fridolin Vlach je leta 1933 ustanovil podjetje Ruška tekstilna industrija; Mariborsko tovarno svile so v Radvanju leta 1933 ustanovili Adolf Himmler, Franc Kavčič, Franc Močivnik, Ernest Berchtold in Maks Ussar; Tekstilno družbo Košaki so leta 1936 ustanovili Josip Čížek, Edo Duchek in Fran Polak; Mehanično tkalnico Hugo Stern & Co. je leta 1933 ustanovila dunajska firma Hugo Stern & Co. in mariborski trgovec z manufakturo Matija Sečko, ki pa je že istega leta

9 France KRESAL, *Tekstilna industrija v Sloveniji*, Ljubljana 1976, str. 152–155.

10 Andrej PANČUR, *Popis Judov na Štajerskem, Judovsko prebivalstvo v jugoslovanski državi, Judje z ozemlja današnje Slovenije do začetka druge svetovne vojne, Premoženski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Ljubljana 2008.

11 Gustav Deutsch je bil njihov oče, kar je razvidno iz obrazca za davčno napoved iz leta 1938 (glej opombo št. 40).

12 KRESAL 1976, str. 103–113.

odstopil in njegov delež je prevzela Eta Kopač; Evgenij Bujatti je (1933) v Košakih ustanovil podjetje Atama, tekstilna družba Maribor; v Limbušu pa je E. Krein leta 1934 ustanovil Mehanično tkalnico.¹³

Celotni osnovni kapital vseh 15 tekstilnih tovarn v Mariboru je leta 1939 znašal 177,45 milijona din, in sicer največ v treh podjetjih (Doctor in drug 52,7 milijona din, Josip Hutter in drug 52 milijonov in Mariborska tekstilna tvornica 31,5 milijona din). Vrednost celotne tedanje mariborske tekstilne proizvodnje je znašala 440,35 milijona din. Največji delež je pripadal podjetju Josip Hutter in drug – 101,8 milijona din, sledilo je podjetje Doctor in drug s 97,8 milijona din, na tretjem mestu pa je bila Mariborska tekstilna tvornica s 77,7 milijona din. V tekstilni industriji je bilo tedaj vse skupaj zaposlenih 7.029 delavcev. Največ jih je zaposlovalo podjetje Doctor in drug – 1.600, sledilo je podjetje Josip Hutter in drug s 1.500 zaposlenimi, na tretje mesto pa se je uvrščalo podjetje Marka Rosnerja s 1000 zaposlenimi. V Mariborski tekstilni tvornici je bilo tedaj zaposlenih 600 delavcev.¹⁴

Kot je že bilo omenjeno, sta leta 1920 judovska poslovneža Bedřich Schonsky in Viljem LoebL v Melju ustanovila podjetje, in sicer belilnico in apreturo, družbo z omejeno zavezo, kajti prvotno sta se ukvarjala le s predelavo surovih bombažnih tkanin. Družba je bila Ob brodu 40 (danes Oreško nabrežje), kakor se je ulica imenovala med letoma 1919 in 1928, nato pa se je vzhodni del ulice preimenoval v Motherjevo ulico (od tedaj je bil naslov Mariborske tekstilne tvornice Motherjeva 34), po letu 1965 pa v Industrijsko ulico. Schonsky in LoebL sta surove bombažne tkanine uvažala s Češkoslovaške iz podjetja Schick & Co. iz Prage in jih prodajala na domačem tržišču. V letih 1922 in 1923 sta uvažala po 10 milijonov metrov surovih tkanin in s tem dosegla oprostitev carine. Leta 1924 je nastalo podjetje Mariborska belilnica in apretura Schonsky in LoebL, d. z o. z., Maribor (na osnovi notarskega zapisa z dne 31. julija je bilo podjetje 14. avgusta protokolirano),¹⁵ družbeniki pa so bili: Bedřich Schonsky s 40-odstotnim deležem (100.000 din), Viljem LoebL prav tako s 40-odstotnim deležem (100.000 din), Paul Schick, tovarnar iz Prage in solastnik podjetja Schick & Co. iz Prage, s 5,5-odstotnim deležem (13.750 din), Viktor Schick-Ferber prav tako s 5,5-odstotnim deležem (13.750 din)¹⁶ ter Henrik Weinberger, pooblaščenec podjetja Schick & Co. z Dunaja, z 9-odstotnim deležem (22.500 din). Osnovna glavnica je znašala 250.000 din, toda v gotovini je bilo vplačanih le 50.000 din, vrednost nepremičnin, ki sta ju dala na razpolago Schonsky in LoebL, pa je bila ocenjena na 200.000 din. Družba se je ukvarjala s tovarniško izdelavo tekstilnih proizvodov vseh vrst, s popolnjevanjem, beljenjem, barvanjem in manipuliranjem tkanin, nakupom in prodajo tekstilnih proizvodov vseh vrst ter z opravljanjem vseh potrebnih trgovskih poslov, pri čemer je sodelovala s podjetji enake usmeritve.¹⁷ Poslovodje so postali LoebL, Paul Schick in Weinberger. O spremembah

13 KRESAL 1976, str. 103–113.

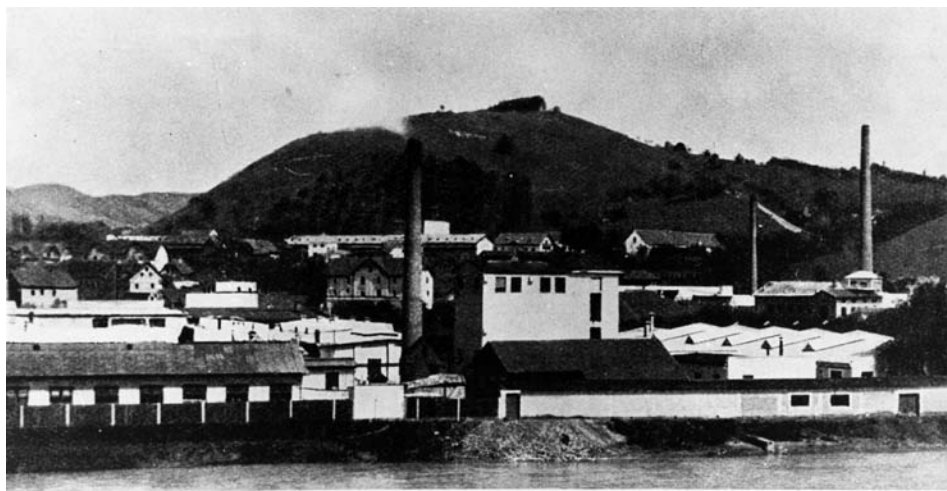
14 KRESAL 1976, str. 146.

15 KRESAL 1976, str. 106.

16 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008. Iz notarskega pisma z dne 31. julija 1924, C I 79. Na str. 1 je razvidno, da je bil kot družbenik udeležen tudi Viktor Schick-Ferber, česar pa Kresal ne omenja.

17 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008.

poslovdij se je odločalo z glasovanjem na občnih zborih.¹⁸ Istega leta je podjetje v mariborski kaznilnici uredilo majhno tkalnico, v Varaždinu so najeli staro dvorano in tam uredili tkalnico s 160 statvami, statve pa je v glavnem dobavljalo podjetje Schick. Snovali in škrobili so v Mariboru, osnove pa so pošiljali v Varaždin, kjer so izdelovali surove tkanine; te so nato v Mariboru belili in apretirali. Dne 21. januarja 1925 je Schonsky prodal svoj delež podjetja oz. družbe (40 odstotkov osnovne glavnice oz. 100.000 din) Viktorju in Paulu Schicku ter izstopil iz podjetja. Družba se je istega leta (21. avgusta) preimenovala v Mariborsko tekstilno tvornico, Viktor Schick pa je postal poslovodja. Deleži družbenikov so bili: Loebel 100.000 din, Viktor Schick-Ferber 63.750 din, Paul Schick 63.750 din in Henrik Weinberger 22.500 din.¹⁹ Leta 1928 je družba uredila tudi ročni tisk in čez dve leti so zgradili še novo tiskarno.²⁰ Leta 1926 je Loebel Weinbergerju odstopil del svojega deleža (35.000 din), s čimer se je njegov delež znižal s 100.000 din na 65.000 din.²¹ Leta 1928 je odstopil kot družbenik Weinberger in svoj delež razdelil Viktorju in Paulu Schicku. Preostali trije družbeniki so tedaj imeli deleže: Viktor Schick-Ferber 92.500 din, Paul Schick 92.500 din in Viljem Loebel 100.000 din.²² Nato je družbo za kratek čas kupila Zadružna gospodarska banka v Mariboru, ki jo je že leta 1930 prodala.

MARIBORSKA TEKSTILNA TVORNICA

d. z o. z. - Telefon 24-15 - Motherjeva ulica

Slika 1: Mariborska tekstilna tvornica

18 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008.

19 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Obrtni list, 21. 1. 1925.

20 KRESAL 1976, str. 107.

21 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, dopis na Okrožno kot trgovsko sodišče Maribor, 20. 9. 1926, C I 79.

22 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, dopis na Okrožno kot trgovsko sodišče Maribor, 27. 7. 1928, C I 79.

Franc Mautner in bratje Deutsch postanejo lastniki Mariborske tekstilne tovarne

Dne 19. julija 1930 je družba prešla v roke novih lastnikov. Dne 27. marca 1931 so se pri mariborskem notarju dr. Antonu Bartolu sestali Viljem Loebel, Franz Mautner, industrialec in disponent oz. tekstilni pooblaščenec Združene banke v Pragi, dr. Alojzij Juvan, mariborski odvetnik in zastopnik Viktorja Schick-Ferberja in Paula Schicka, ter Fritz Deutsch, podjetnik družbe Gustava Deutscha iz kraja Dvůr Králové na Labi, ki je s pooblastilom zastopal tudi svoja brata Ernesta in Paula iz istega kraja in prav tako podjetnika te družbe. Namen srečanja je bil zapis odstopne listine dotedanjih lastnikov (družbenikov) Mariborske tekstilne tvornice, družbe z omejeno zavezo, in prenos njihovih deležev novim lastnikom, Mautnerju ter bratom Deutsch.²³ Listina je bila zapisana v slovenskem in nemškem jeziku, kajti novi lastniki oz. dva izmed njih niso znali slovenskega jezika, saj so živeli na Češkoslovaškem, poleg tega so nemščino obvladali tako notar kot tudi obe navzoči priči. Loebel je svoj lastniški delež, ki je znašal 65.000 din oz. 26 odstotkov z vsemi pripadajočimi pravicami in dolžnostmi, razdelil bratoma Deutsch, Fritzu 50.000 din oz. 20 odstotkov in Ernestu 15.000 din oz. 6 odstotkov. Viktor Schick-Ferber je svoj delež, ki je znašal 92.000 din oz. 37 odstotkov, odstopil Ernestu Deutschu v višini 35.000 din oz. 14 odstotkov, Paulu Deutschu pa 50.000 din oz. 20 odstotkov. Preostanek je Viktor Schick-Ferber namenil Franzu Mautnerju, in sicer 7.500 din oz. 3 odstotke.²⁴ Paul Schick je svoj celotni delež 92.500 din oz. 37 odstotkov odstopil Mautnerju. Ob osnovni glavnici 250.000 din je torej Mautnerjev poslovni delež znašal 100.000 din oz. 40 odstotkov, deleži vsakega izmed bratov Deutsch pa po 50.000 din oz. po 20 odstotkov. Vsi dotedanji družbeniki so za prenos svojih deležev in s tem lastništva že pred tem prenosom prejeli cesijsko valuto oz. kupnino.²⁵

Dne 24. aprila je bil sklican izredni občni zbor podjetja v pisarni že omenjenega notarja dr. Bartola, ki je sestavil zapis. Ob njem so bili navzoči odvetnik dr. Alojz Juvan in odvetniški pripravnik dr. Marijan Stupica ter Franz Mautner in Fritz Deutsch.²⁶ Namen je bil sprememba oz. dopolnitev dotedanjih družbenih pogodb, ki so bile v času prejšnjih lastnikov večkrat dopolnjene oz. spremenjene (31. 7. 1924, 21. 1. 1925 in 19. 7. 1930, op. p.). Dogovorili so se, da je morebitni prenos poslovnih deležev ali njihovih delov na osebe, ki niso družbeniki, možen le s privolitvijo občnega zbora. V primeru prenosa na zakonske partnerje, otroke, brate ali sestre ne šteje kot prenos na tiste, ki niso bili družbeniki. Določili so tudi rok, do katerega je tak prenos mogoč, namreč do 31. decembra 1940.²⁷ Po tem datumu je bil prenos

---

23 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79.

24 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 3.

25 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 5.

26 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, Izjava, 24. 4. 1931, C I 79.

27 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 4.

poslovnih deležev možen tudi brez privolitve občnega zbora, če družbenik, ki namerava izvesti takšen prenos, o tem obvesti partnerje. V tem primeru je moral navesti tudi njihove osebne podatke (ime, priimek, bivališče), ceno in druge pogoje za nakup. Pri takšnem prenosu je sledila še vrsta natančno določenih pravil. Če bi prišlo do prenosa delov poslovnega deleža na druge družbenike, privolitve ni bilo treba pridobiti. Če bi družbenik svoj poslovni delež ali del deleža zastavil, bi moral pridobiti soglasje občnega zbora. V primeru izvršitve rubeža poslovnega deleža katerega izmed družbenikov so bili preostali družbeniki upravičeni prevzeti družbeni delež tistega družbenika.²⁸ Sklep občnega zbora o tem je moral biti soglasen. Tak prevzem zarubljenega poslovnega deleža je moral biti izvršen po nominalnem znesku oz. nominalni vrednosti poslovnega deleža, ki je bil izročen, ne oziraje se na to, ali je morebitna likvidacijska vrednost zarubljenega poslovnega deleža večja ali manjša od vplačanega zneska. Pri tem so morali upoštevati razmerja poslovnih deležev družbenikov. Če bi eden ali več družbenikov prevzem deleža odklonil, bi se tak delež razdelil med preostale družbenike glede na razmerje njihovih osnovnih deležev oz. vlog.²⁹ V notarskem zapisu je bilo tudi določilo, da bodo »načelstvo družbe« oz. poslovodni organ sestavljali trije družbeniki, in sicer Mautner ter brata Fritz in Paul Deutsch. Preklic te odločbe je bil možen le iz pomembnih razlogov, ki jih je opredeljeval 27. člen zakona o trgovskih pomočnikih, razen v primeru v bolezni. V tem primeru je bil preklic dopusten šele po leto dni trajajočem neprekinjenem bolezenskem stanju.³⁰

Zanimiva so bila načela, ki jih bodo družbeniki morali upoštevati pri sestavi računskega zaključka. Cene preje bodo zaračunavali po dnevni osnovni oz. nakupni ceni, k čemur se bodo prišteli prevoznin in drugi stroški z odbitkom 5 odstotkov; kadar bo dnevna ali nakupna cena nižja, bodo vedno upoštevali nižjo ceno; cena polizdelanega blaga se bo oblikovala po pridobitnih stroških na osnovi cene preje in efektivne mezde za prejo ter izdelave; blago, ki ne bo uskladiščeno dlje kot osem tednov, se bo obračunavalo po prodajni ceni z 10-odstotnim odbitkom, tisto, ki bo uskladiščeno dalj časa, pa se bo obračunavalo po nabavni ceni surovin s pribitkom stroškov izdelave, največ pa po dnevni ceni; terjatve in rimese oz. poslane menice bodo ocenjene individualno glede na možnosti izterjatve, vendar najmanj s 6-odstotnim popustom za odbitke idr.; delovna poslopja bodo vsakokrat amortizirali s 5 odstotki, delovne stroje z 12 odstotki, potrebščine s 50 odstotki, opremo s 25 odstotki ter službeno vozilo (avto) s 25 odstotki nabavne vrednosti. Razlike v trgovskih zaključkih pri preji se bodo štete kot izgube le, če bodo presegle vsoto 300.000 din.³¹

V zvezi z morebitno prekinitvijo oz. razdružitvijo družbenika družbe je veljalo določilo zakona o družbah z omejeno zavezo. Če je družba tri leta po 1. januarju

28 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 6.

29 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 6.

30 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 6.

31 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 7.

1931 dve leti zapored poslovala z izgubo, pri čemer bi zaradi izgube izčrpala več kot polovico osnovne glavnice, je lahko družbenik, če je želel, prekinil pogodbo. Družba se je lahko ukinila le, če nobeden izmed preostalih družbenikov ni hotel prevzeti poslovnega deleža enega ali več družbenikov. Odpovedni rok za prekinitve družbene pogodbe je bil tri mesece pred iztekom poslovnega leta. Družbenik, ki je želel prekiniti pogodbo, je moral o svoji nameri v tem roku pisno obvestiti preostale družbenike na njihov naslov. Hkrati z odpovedjo je moral tudi ovrednotiti višino svojega deleža, sicer je bila odpoved nična. Preostali družbeniki so se morali v roku 14 dni po družbenikovi odpovedi odločiti, ali bodo prevzeli njegov delež.³² Odpovedne deleže so morali preostali družbeniki, če so se tako odločili, prevzeti in v gotovini izplačati zadnji dan odpovednega roka. Kaj se je zgodilo v primeru smrti družbenika? V takšnem primeru je njegov poslovni delež pripadal njegovim zakonitim dedičem ali tistim, ki jih je pokojnik morebiti določil v testamentu.³³ Dediči bi v tem primeru za izpolnjevanje svojih družabnih pravic in dolžnosti izbrali svojega zastopnika, ki pa ne bi mogel biti poslovodja, razen če bi družba soglasno sprejela takšen sklep.

Določeno je bilo tudi, da bodo poslovodje zastopali družbo sodno in izvensodno, pri čemer bo vsak izmed njih sam upravičen družbo zastopati in zanjo podpisovati, medtem ko sta bila prej (v notarskem zapisu prejšnjih družbenikov z dne 19. julija 1930, op. p.) do tega upravičena dva izmed poslovodij oz. en poslovodja ter prokurist.³⁴ Ob dotedanjem prokuristu Alfredu Baitschku, ki so mu podelili nov mandat, je postal drugi prokurist tudi nekdanji družbenik Viljem Loeb.³⁵ Zapisnik je bil preveden tudi v nemščino.

Osnovni kapital Mariborske tekstilne tvornice je v obdobju novih lastnikov naglo rasel. Od 13 milijonov din, kolikor je znašal leta 1934, se je povzpел na 31,5 milijona din leta 1939, pri čemer je osnovna glavnica ves čas znašala 250.000 din.³⁶ V tem času so tovarno precej razširili, osnove so tedaj še vedno škrobili v Mariboru, nato so jih poslali v Varaždin, kjer so jih pretkali in surove tkanine spet pripeljali v Maribor. Tovarna je izdelovala bombažno blago in blago iz umetne svile. Leta 1934 je izdelala 2,5 milijona metrov tkanin v vrednosti 22 milijonov din. Ko so leta 1934 zgradili novo avtomatsko tkalnico, se je proizvodnja podvojila. V obdobju do leta 1930, ko je bila družba še v lasti prejšnjih lastnikov, je zaposlovala 70 delavcev, tkalnica v Varaždinu pa okrog 280. Od leta 1930 dalje je družba v Mariboru zaposlovala okrog 450 delavcev, leta 1939 pa, kot že rečeno, 600, tkalnica v Varaždinu pa od 150 do 200.³⁷ Leta 1936 so zgradili še predilnico z 10.000 vreteni. Načrt zgradbe,

---

32 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 8.

33 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 9.

34 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 10.

35 PAM, 40645, Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 17. 4. 1931, C I 79, str. 11.

36 KRESAL 1976, str. 107.

37 KRESAL 1976, str. 108.

ki je mejila na posest Zavoda šolskih sester na današnji Strossmayerjevi 17, je bil odobren.³⁸ Dve leti kasneje so zgradili še novo veliko barvarno,³⁹ družba pa je leta 1939 zaprosila za obrtno odobritev in uporabno dovoljenje za preurejeni objekt barvarne. Sledila sta komisijiski pregled in odobritev.⁴⁰ Družba je že leto dni prej (27. 9. 1938) poslala Mestnemu poglavarstvu Maribor dopis, s katerim je zaprosila za pridobitev gradbenega dovoljenja za gradnjo garaže na območju tovarne. Mestna oblast je družbi ugodila.⁴¹ Leta 1938 je družba dobila tudi dovoljenje za gradnjo prizidka za gravuro. V njem so nameravali postaviti stroj za moletiranje, stroj za nabijanje valjev na gred ter še en majhen tiskarski stroj in različne pripomočke za fotografuro in jedkanje.⁴²

Franz Mautner je bil tudi solastnik Jugoslovanske tekstilne tvornice Mautner, d. d., in sicer Predilnice Litija ter Tkalnice in tiskarne Sv. Pavel pri Preboldu.⁴³

Ohranjen je obrazec za davčno napoved za leto 1937, iz katerega je razvidno, da je bil Mautner tedaj še avstrijski državljani, bratje Deutsch pa češkoslovaški državljani. V rubriki očetovo ime se pri bratih Deutsch pojavlja Gustav, lastnik tovarne v Dvůru Královém. Tako kot Mautner so bili tudi bratje Deutsch poročeni in tedaj judovske oz. izraelske veroizpovedi. V rubriki o tem, kdaj so začeli poslovati, je navedeno leto 1924, navedena pa je tudi vrednost osnovne glavnice družbe, in sicer 250.000 din. Po podatkih za leto 1937 je družba zaslužila: bruto dohodek poslovanja je bil 29.551.486,16 din; plačani režijski stroški so znašali 26.276.425,55 din; dosežen čisti dohodek je znašal 3.275.060,61 din; bruto opravljeni promet pa 58.986.67,20 din. V rubriki o navedenem številu zaposlenih je bilo zapisano »cca 580«. V rubriki o obrestih na izposojeno glavnicu za poslovanje v letu 1937 so navedeni naslovi: Boehm, Unionbank Dvůr Králové (Češkoslovaška), Institut de credit Vaduz (Švica), Jugoslovanska udružena banka Maribor in Schweiz bankges, Zürich.⁴⁴

Leta 1936 je Mariborska tekstilna tvornica pristopila k Društvu bombažnih predilnic Kraljevine Jugoslavije. Dne 24. avgusta tega leta so lastniki Mautner in bratje Deutsch dobili vabilo za udeležbo na občnem zboru; na vabilo so se odzvali in se občnega zbora 27. septembra istega leta v Ljubljani tudi udeležili.⁴⁵ Skoraj sočasno s prejšnjim vabilom, namreč 28. avgusta, je družba iz Ljubljane prejela še vabilo Zveze industrijcev (industrialcev, op. p.) za Dravsko banovino. Vabilo se je nanašalo na

---

38 PAM, Fond MIT, arhivska škatla 71, I C 9/4-d, Razglas Kraljevske banske uprave z dne 8. 2. 1937, mapa (cenitev stroškov stavbe Mautner 1936/37) I C 9/4-d.

39 KRESAL 1976, str. 107.

40 PAM, Fond MIT, arhivska škatla 71, Kraljevska banska uprava Dravske banovine VIII, št. 928/2, Ljubljana, 6. 2. 1939, arhivska škatla 71, mapa (povečanje barvarne), S/c-9/4-d.

41 PAM, Fond MIT, arhivska škatla 71, Kraljevska banska uprava Dravske banovine VIII, št. 928/2, Ljubljana, 6. 2. 1939, arhivska škatla 71, mapa (cenitev stroškov stavbe Mautner 1936/37).

42 PAM, Fond MIT, arhivska škatla 71, Komisija Kraljevske banske uprave, Ljubljana, 27. 1. 1938, mapa (Gradbeni dnevnik za gradnjo merceriziranega in moletirnega oddelka).

43 Damjan HANČIČ, Renato PODBERSIČ, *Judovsko premoženje na Slovenskem v 20. stoletju*, Ljubljana 2006, str. 12.

44 PAM, Fond MIT, arhivska škatla 72.

45 PAM, Fond MIT, arhivska škatla 72, Vabilo na občni zbor Društva bombažnih predilnic kralj. Jugoslavije, Ljubljana, 28. avgust 1936, S/c-9/4.

Štev. katastrskega lista _____
 (izpolni Davčna uprava)
 Štev. razporeda _____

1438

Občina (mestni okraj) **MARIBOR MESTO**
 Okraj **M A R I B O R**

DAVČNA NAPOVED ZA PRIDOBNINO

(DAVEK NA DOHODEK PODJETIJ, POSLOVANJ IN POKLICEV)

REGISTRIRANO IME FIRME oziroma:								
PRIIMEK	Ime očetovo ozir. moževo	I m e	Državljanstvo	Zakonski stan	Rojstni dan	Del solasništva	Vere	Število zadrujarje zaveznih svetov. bir
MAUTNER ✓	GOTTLIEB	FRANC	AVSTR.	OŽENJEN	28/4.95	40% ✓	IZRAEL.	
DEUTSCH ✓	GUSTAV	FRIC	Č.S.R.	"	3/8/92	20% ✓	"	
DEUTSCH ✓	"	ERNEST	"	"	25/4.95	20% ✓	"	
DEUTSCH ✓	"	PAVEL	"	"	29/6.97	20% ✓	"	

Kakšno je podjetje, pos'ovanje, poklic **TEKSTILNA TOVARNA**
 Vrsta blaga, poslovanja **PREDIVO BOMBAŽNE TKANINE IN IZ UMETNE SVILE**

Če od enim firminim imenom opravljate več vrst poslovanj, kakšna so ta poslovanja in katero je glavno _____
PREDILNICA TKALNICA BELILNICA APRETURA BARVARNA IN TISKARNA TEKST.BLAGA

Kateri zbornici pripadate (trgovski, industrijski, obrtni, odvetniški itd.) _____
ZBORNICA ZA TRGOVINO OBRT IN INDUSTRIJO V LJUBLJANA

Ulica (vas) in hišna štev. a) poslovnice **MARIBOR MOTHERJEVA ULICA 40**
 b) stanovanja _____

Vložena glavnica: a) lastna _____ Din. **250.000,00**
 b) tuja in čigava _____

Število nameščencev: a) plačanih **CCA 580** b) brezplačnih _____
 Kdaj ste pričeli poslovati (datum) **23. DECEMBRA 1924**

Imate li in v kateri drugi občini iste Davčne uprave še kakšno poslovnicó (agenco), podružnico itd., kakšno in kje _____
TKALNICA V VARAŽDINU

V PRETEKLEM 1937 LETU					
c. Ž. brutto dohodek poslovanja	plačani režijski stroški	dosež. čisti dohodek	opravljeni brutto promet	promet z inozemstvom	promet za davčni dodatek po čl. 59/II
Dinarjev	Dinarjev	Dinarjev	Dinarjev	Dinarjev	Dinarjev
29551.486.16	26276425.55	3275.060.61	58986.674.20		

Letni režijski stroški posamično:

1. Najemnina (vrednost najemnine) za lokal _____ Din.
  2. Plače in mezde (v denarju in naravi) nameščencev _____ " **7384.645.10**
  3. Obresti na izposojeno glavnico za poslovanje v _____ plačane sledečim osebam: **2508.249.77**
BOCHM. UNIONBANK DVUR KRALOVE INSTITUT DE CREDIT VADUZ " **16383.530.68**
JUGOSL. UDRUŽENA BANKA MARIBOR SCHWEIZ. BANKGES. ZUERICH " _____
  4. Ostali stroški (podrobno nasteti v posebnem seznamu) _____ " _____
- Vsega Din. **26276.425.55**

Izjavljam, da sem navedel vse podatke po svoji najboljši vesti in vednosti.
13. MAJA 1937. l. _____
 (datum) _____
MARIBOR _____
 (kraj) _____
 Lastnoročni podpis, _____

Slika 2: Obrazec davčne napovedi za leto 1937

ustanovitev Zveze delodajalcev tekstilne stroke za Dravsko banovino. Mautner in bratje Deutsch so se 23. septembra tega leta v Ljubljani udeležili ustanovnega srečanja in ob tej priložnosti je bila podpisana kolektivna pogodba med novoustanovljeno Zvezo delodajalcev in delavskimi strokovnimi organizacijami. Pogodba je vsebovala 12 točk: veljavnost pogodbe; delovni čas; praznike; mezdni sistem, podrobna določila o mezdah; izplačevanje zaslužkov in odtegljajev; bolezni; pomanjkanje dela; sprejemanje in odpuščanje delavcev; naruralne dajatve; kazni; delavski zaupniki in razsodišče; odpoved pogodbe.⁴⁶

Leta 1940 se je v Mariborski tekstilni tvornici zgodila pomembna sprememba v dotedanjem razmerju med družbeniki, kar je razvidno iz notarskega zapisa mariborskega notarja Karla Gajška z dne 28. maja 1940.⁴⁷ Pri Gajšku so se sestali odvetnik dr. Alojzij Juvan, ki je s posebnimi pooblastili zastopal Ernesta in Paula Deutscha, tedanja prokuristka Mariborske tekstilne tvornice Filomena Vidic, ki je prav tako s posebnim pooblastilom zastopala Fritza Deutscha, in Franz Mautner. Iz zapisa je razvidno, da sta bila Ernest in Fritz Deutsch tedaj tovarnarja v Zollikonu pri Zürichu, Paul Deutsch pa je bil industrialec v Lozani v Švici. Fritz Deutsch je bil že od leta 1937 državljani Liechtensteina, živel pa je v Švici, od koder se je malo pred začetkom vojne umaknil v Ameriko.⁴⁸ Dne 15. marca 1939 je nacistična Nemčija zasedla Češko in Moravsko (Slovaška se je tik pred tem odcepila in postala »neodvisna« marionetna država pod nemškim protektoratom, op. p.) in ustanovila protektorat Češka in Moravska. Dne 16. maja 1940 so nemške oblasti zaplenile celotno premoženje Fritza Deutscha na ozemlju nemškega rajha.⁴⁹ Zagotovo sta enako kot Fritz ravnala tudi brata Ernest in Paul. O tem, da sta se Fritz in Paul, ki sta bila ob Mautnerju poslovodji družbe Mariborska tekstilna tvornica, preselila v Zollikon pri Zürichu, je Franz Mautner pisal v začetku leta 1940 v dopisu, poslanem mariborskemu sodišču, v katerem je sporočil tudi, da sta nova prokurista družbe namesto Bedřicha Klepetra, ki je pred časom nadomestil Loebla in Alfreda Baitschka, postala Filomena Vidic in Henrik Fischli.⁵⁰

Namen zgoraj omenjenega srečanja 28. maja tega leta pri notarju Gajšku je bila odstopna izjava Ernesta in Paula Deutscha. Svoja poslovna deleža osnovne glavnice družbe sta namreč odstopila bratu Fritzu, in sicer vsak 50.000 din, kar pomeni, da je tedaj poslovni delež Fritzeve osnovne glavnice znašal 150.000 din oz. 60 odstotkov. Ostal je edini solastnik družbe poleg Franza Mautnerja, čigar delež je znašal 100.000 din oz. 40 odstotkov.

Družina Mautner se priseli v Maribor in dobi jugoslovansko državljanstvo

Po priselitvi iz Prage v Maribor 5. februarja 1931 je Franz Mautner s svojo družino ves čas tukajšnjega bivanja do leta 1941 stanoval na Trgu svobode 6, v stavbi sedanje

46 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 72.

47 PAM, Fond Sodni register, arhivska škatla 1008, Notarski zapis, 28. 5. 1940, C I 79/56.

48 HANČIČ, PODBERSIČ 2006, str. 28.

49 HANČIČ, PODBERSIČ 2006, str. 28.

50 PAM, Fond Sodni register, arhivska škatla 1008, Dopis Okrožnemu kot trgovskemu sodišču Maribor, 4. 1. 1940.

Novo kreditno banko Maribor nasproti mariborskega gradu. Prvotno je tu stala stavba Herzogove usnjarne, leta 1910 pa je bila zgrajena sedanja neobaročna stavba, ki jo krasita dva pomola in vogalna kupola; v njej je bil Mestni kreditni zavod. Lastnika nekdanje stavbe sta bila Roman Pachner (med letoma 1859 in 1870), kasneje pa Carl Scherbaum (do leta 1909). Potem ko je bila zgrajena sedanja stavba, je bil lastnik do leta 1934 Mestni kreditni zavod, tedaj pa je stavba prešla v last Otona Blankeja. Po drugi svetovni vojni je postala lastnica Mestna hranilnica (od leta 1956 dalje).

Slika 3: Hiša na Trgu svobode 6. Mautner je tukaj stanoval v letih med 1931 in 1941.

Kolega Boris Hajdinjak me je dobrohotno opomnil, da je bil Mautnerjev sin Heinrich Georg (Henrik Jurij) dve leti tudi dijak tedanje Državne realne gimnazije, predhodnice današnje Prve gimnazije Maribor. V šolskem letu 1936/37 je uspešno obiskoval 1. b-razred, njegov razrednik je pa je bil profesor slovenščine Vilko Novak.⁵¹ V šolskem letu 1937/38 je prav tako uspešno obiskoval 2. b-razred, njegov razrednik pa je bil profesor biologije Viktor Petkovšek.⁵² Nato je šolanje nadaljeval

51 Izvestje državne realne gimnazije za šolsko leto 1936/37, Maribor 1937, str. 25.

52 Izvestje državne realne gimnazije za šolsko leto 1936/37, Maribor 1938, str. 26.

na tedanji Državni nepopolni mešani oz. Drugi državni realni gimnaziji, vendar očitno po enoletnem premoru, morda iz zdravstvenih razlogov. Tretji in četrti razred je uspešno opravil v šolskem letu 1939/40, in sicer kot privatist, kakor se je to takrat imenovalo. Izpite obeh razredov je opravil s prav dobrim učnim uspehom,⁵³ uspešno pa je opravil tudi nižji tečajni izpit.⁵⁴

Do leta 1938 je imel Franz Mautner še vedno avstrijsko državljanstvo, ne pa češkoslovaškega, kar je razvidno iz davčne napovedi za tisto leto (slika 2), četudi je pred prihodom v Maribor dalj časa živel na Češkoslovaškem. Žena Maria in sin Heinrich Georg (Henrik Jurij) sta najbrž imela češkoslovaško državljanstvo, saj sta se rodila in do prihoda v Maribor tudi živela v Pragi. Ko je bila marca 1938 Avstrija priključena (anšlus, op. p.) nemškemu rajhu, je Franz Mautner dejansko postal nemški državljan, Maria in Heinrich Georg pa sta to postala po maju leta 1939, ko je Nemčija okupirala Češko in Moravsko in je nastal protektorat Češka in Moravska. Mautner je za jugoslovansko državljanstvo prvič zaprosil 5. avgusta 1938, vendar je njegovo prošnjo Ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu, upravni oddelek III, zavrnilo. V obrazložitvi je bilo zapisano, da sta Franz Mautner in njegova žena češka Žida, da je on uspešen poslovnež ter da si želi pridobiti zase in za svojo družino jugoslovansko državljanstvo iz materialnih razlogov, da bi si tako zagotovil eksistenco v Jugoslaviji. Njegov sin obiskuje slovenske šole in je vzgajan v »narodnem duhu«, vendar pa družina doma govori nemško. Nadalje sledi navedba, da Franz Mautner velja za zanesljivega človeka, ki ima v Jugoslaviji okrog 15.000.000 din kapitala, skrbi za svoje delavce, saj je zanje ustanovil tudi poseben podporni fond. Ministrstvo je navedlo, da Mautnerja pri njegovi želji po državljanstvu podpira tudi mariborski trgovski gremij. Toda, so opozorili, Mautner vendar ne izpolnjuje zakonskega pogoja, po katerem je bilo možno dobiti državljanstvo šele po desetih letih bivanja v državi, kajti v Jugoslaviji živi šele od 5. februarja 1931. Njegovo prošnjo so 1. oktobra tega leta zavrnilo.⁵⁵

Dne 24. marca 1939 je Mautner pri predstojništvu mestne policije v Mariboru ponovno oddal prošnjo za prejem državljanstva in predstojništvo je o tem 29. marca obvestilo Kraljevo bansko upravo v Ljubljani. V dopisu je zapisano, da jim je Ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu po telefonu sporočilo, da naj njegovo prošnjo posredujejo naravnost v Beograd.⁵⁶ V dopisu z dne 27. aprila je banska uprava Ministrstvu predlagala, naj prošnji ugodijo, ker da ima Franz Mautner v »naši državi« v industriji kar 40.000.000 din investiranega kapitala in da je v državnem interesu, da se ta kapital nacionalizira.⁵⁷ Dne 16. oktobra 1939 je bilo Mautnerju

---

53 Poročilo za šolsko leto 1939/40 MB: Ravnateljstvo (Druge državne realne gimnazije) Maribor 1940, str. 36: B.

54 Poročilo za šolsko leto 1939/40 MB: Ravnateljstvo (Druge državne realne gimnazije) Maribor 1940, str. 36: B.

55 ARS (Arhiv republike Slovenije) 68, Kraljeva banska uprava Dravske banovine, II. oddelek (upravni oddelek), fascikel 8–2, spis 4422/1940, leto 1940.

56 ARS 68, Kraljeva banska uprava Dravske banovine, II. oddelek (upravni oddelek), fascikel 8–2, spis 4422/1940, leto 1940.

57 ARS 68, Kraljeva banska uprava Dravske banovine, II. oddelek (upravni oddelek), fascikel 8–2, spis 4422/1940, leto 1940.

in njegovi družini podeljeno jugoslovansko državljanstvo, iz dopisa predstojništva mestne policije v Mariboru pa je razvidno, da je Franz Mautner 18. oktobra istega leta opravil državljsko prisego.⁵⁸ Nemški konzulat v Ljubljani, podružnica Maribor, je 7. marca 1940 zaprosil predstojništvo mariborske policije za vrnitev treh nemških potnih listov družine Mautner. Ti potni listi so bili predloženi ministrstvu v Beogradu takrat, ko je Franz opravil državljsko prisego. Kraljevska banska uprava si je štela v čast, kakor so se izrazili, da je lahko željo nemškega konzulata posredovala v Beograd. Potni listi so, kakor je razvidno iz dopisa predstojništva mariborske policije tukajšnji podružnici nemškega konzulata, 17. maja 1940 prispeli v Maribor in so jih izročili Nemcem.⁵⁹ Iste leta je Mautnerjeva družina tudi izstopila iz judovske veroizpovedi.⁶⁰

Ob Franzu Mautnerju postane lastnik Mariborske tekstilne tvornice švicarska družba A. G. für Handel mit Rohrprodukten iz Arlesheima v Švici

Dne 23. septembra 1940, manj kot šest mesecev po prenosu poslovnih deležev Ernesta in Paula Deutscha na brata Frizta, je v družbi Mariborska tekstilna tvornica ponovno prišlo do spremembe družbeništva. Fritz Deutsch je svoj poslovni delež glavnice družbe Mariborska tekstilna tvornica 150.000 din oz. 60 odstotkov odstopil švicarski družbi A. G. für Handel mit Rohrprodukten iz Arlesheima oz. na kratko Arlesheimer. Potem ko je svoj delež Mariborske tekstilne tvornice odstopil švicarski družbi iz Arlesheima, je bil Fritz Deutsch dejansko lastnik vseh njenih akcij, saj je bila ta družba le njegovo fiktivno podjetje.⁶¹

Med nemško okupacijo in po zaplembi Mariborske tekstilne tvornice (v nadaljevanju), ki je prešla v last Urada za utrjevanje nemštva, je bila po nalogu pooblaščenca državnega komisarja tega urada izvedena revizija družbe, ki jo je izvedel gospodarski revizor Hans Leyrer iz Gradca. Njegovo poročilo oz. revizija je po vojni služilo kot pomemben dokument na vojaškem sodišču v Mariboru, kjer je potekalo sojenje Franzu Mautnerju ter bratom Deutsch (v nadaljevanju). Poleg tega so izsledki njegovega poročila zabeleženi tudi v Poročilu o pravnem stanju Mariborske tekstilne tvornice,⁶² ki je vsebovalo tudi podatke iz družbenih pogodb, zemljiške knjige in trgovskega registra, priloženo pa je bilo odločbi Mestne zaplombene komisije v Mariboru o zaplembi celotne imovine Franza Mautnerja (v nadaljevanju). V tem poročilu (trgovsko upravno stanje) je natančno opisano, kako je občni zbor družbenikov Mariborske tekstilne tvornice 28. septembra 1940, torej pet dni potem, ko je Fritz Deutsch prodal svoj 60-odstotni delež osnovne glavnice družbe družbi iz

---

58 ARS 68, Kraljeva banska uprava Dravske banovine, II. oddelek (upravni oddelek), fascikel 8–2, spis 4422/1940, leto 1940.

59 ARS 68, Kraljeva banska uprava Dravske banovine, II. oddelek (upravni oddelek), fascikel 8–2, spis 4422/1940, leto 1940.

60 PANČUR, ŠORN, PODBERSIČ, HANČIČ, Izstopi iz judovske vere, Judje z ozemlja današnje Slovenije do začetka druge svetovne vojne, *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Ljubljana 2008, str. 56.

61 Andrej PANČUR idr., Delniške družbe, Judovsko prebivalstvo v gospodarstvu pred drugo svetovno vojno, *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Ljubljana 2008, str. 96.

62 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Poročilo o pravnem stanju Mariborske tekstilne tvornice.

Arlesheima, ta prenos odobril. Nadalje je ugotovljeno, da je bila »Muttergesellschaft« (materinska družba, op. p.) družbe iz Arlesheima Institut de Credit pour le Commerce et l' Industrie en matieres textiles Vaduz oz. kratko Incomind (nemško Vereinigte Textilwerke A. G. Vaduz ali kratko V. T. V. Vaduz), ki naj bi posedovala vse njene delnice in je bila istočasno hipotekarna upnica Mariborske tekstilne tvornice. Vse delnice družbe V. T. V. Vaduz pa naj bi 17. julija 1940 kupila Kreditbank A. G. Zürich, in sicer od Fritza Deutscha. Ta prodaja naj bi vsebovala tudi vse osebne zahteve Fritza Deutscha do Mariborske tekstilne tvornice, utemeljene z njegovim lastništvom osnovne glavnice 150.000 din ter njegovega premoženja v višini 16.798.386,42 din. S posredovanjem Schweizerische Bankgesellschaft iz Züricha naj bi 5. maja 1941 banka Falch & Cie iz Luzerna pridobila vse delnice družbe V. T. V. Vaduz.

Istega dne, ko je Fritz Deutsch prodal svojih 60 odstotkov osnovne glavnice družbi iz Arlesheima (23. september 1940), je notariat iz Züricha Altstadt v tej zadevi izdal javno listino, ki jo je mariborski notar Karl Gajšek 28. septembra prevedel in overil. Iz Švice sta istega dne prispela dva odvetnika, dr. Paul Herzog in dr. Karl Meyer, in potrdila odločitev Fritza Deutscha.⁶³ S tem je torej družba A. G. ob Franzu Mautnerju postala solastnik oz. večinski lastnik Mariborske tekstilne tvornice, saj je Mautnerjev delež znašal 100.000 din oz. 40 odstotkov. Istega dne sta notarja Karla Gajška obiskala Franz Mautner ter advokat in dotedanji zastopnik Fritza Deutscha Alojz Zupan, ki sta soglasno odobrila prenos Fritzevega deleža na družbo A. G. Dr. Paula Herzoga je Fritz Deutsch pooblastil, da je v njegovem imenu od družbe odtujil njegov delež in da je na občnih zborih glasoval v njegovem imenu.⁶⁴

Advokat dr. Alojz Zupan je poslal mariborskemu okrožnemu sodišču prijavo o spremembi družbenikov družbe Mariborska tekstilna tvornica. Prijava je vsebovala pooblastilo o tem, da je – kakor je bilo razvidno iz Gajškovega notarskega zapisa oz. izjave z dne 28. septembra 1940 – zastopnik Franza Mautnerja in Fritza Deutscha v tej zadevi, ter listini, ki sta izkazovali spremembi lastniških razmerij v družbi, in sicer notarski zapis notarja Gajška z dne 28. maja 1940 in javno listino notariata iz Švice v Gajškovem slovenskem prevodu z dne 23. septembra 1940.⁶⁵

Temu dokumentu, ki je potrjeval novo razmerje družbenikov družbe, je bilo priloženo tudi pooblastilo,⁶⁶ datirano z 9. oktobrom istega leta, s katerim je Franz Mautner pooblastil dr. Juvana zase in za svoje dediče, da ga bo lahko zastopal v vseh pravnih, spornih in nespornih izvržbah, stečajnih, kazenskih, zemljiškoknjižnih, finančnih, davčnih, upravnih, upravnosodnih, političnih in drugih zadevah. To je veljalo tako pred državljanskimi in kazenskimi kakor političnimi, finančnimi, davčnimi, carinskimi in monopolnimi oblastmi, pred obrtnimi, vojaškimi in cerkvenimi sodišči, pred borznimi in vsakovrstnimi razsodišči ter tudi pred samoupravnimi oblastmi, pred javnopravnimi telesi itd. Pooblastil ga je, da je lahko vlagal in prejemal tožbe,

63 PAM, Fond Sodni register, arhivska škatla 1008, Javna listina, 28. 9. 1940, C I 79/59.

64 PAM, Fond Sodni register, arhivska škatla 1008, Pooblastilo, 8. 10. 1940, C I 79/59.

65 PAM, Fond Sodni register, arhivska škatla 1008, Okrožno sodišče, Spremembe družbenikov in predložitev listin, 11. 10. 1940, C I 79/59.

66 PAM, Fond Sodni register, arhivska škatla 1008, Okrožno sodišče, Spremembe družbenikov in predložitev listin, 11. 10. 1940, C I 79/59.

opravljal vsa pravdna dejanja, ki se tičejo pravde, tudi tista, ki bi jih povzročila nasprotna tožba, tožba zaradi ničnosti ali tožba za obnovo, predloge začasne odredbe in tožbe po 117. členu civilnega pravnega postopka. Pooblastil ga je tudi, da bo izposlovalčasne odredbe, zahteval izvržbo zaradi zavarovanja in plačila in opravljal vsa dejanja, ki bodo v takšnem postopku potrebna. Pristojen bo tudi sprejemati od nasprotne stranke prisojene stroške. Nadalje je bil pooblaščen, da bo Mautnerju prenesel njemu izdano pravdno poblastilo na morebitnega drugega odvetnika, in to tako za posamezne pravne postopke kot za morebitne delne pravne postopke. Franz Mautner je dr. Alojza Juvana pooblastil tudi, da si bo lahko v primeru zadržanosti oz. odsotnosti poiskal svojega namestnika advokata z enakimi ali omejenimi pooblastili.⁶⁷

Uradna potrditev novega razmerja družbenikov Mariborske tekstilne tvornice je bila objavljena in registrirana v trgovinskem registru 12. novembra 1940.⁶⁸

Prenos sedeža družbe Mariborska tekstilna tvornica v Beograd, družbo prevzame delniška družba MA-VA in likvidacija prejšnje družbe leta 1941

Ob koncu leta 1940 so lastniki družbe Mariborska tekstilna tvornica, torej Franz Mautner in A. G. für Handel mit Rohrprodukten iz Arlesheima oz. sam Fritz Deutsch, izvedli še en domiseln maneuver. Premoženje družbe so namreč prenesli na novoustanovljeno delniško družbo MA-VA, d. d., in njen sedež prenesli v Beograd. V začetku leta 1941 so knjigovodstvo prenesli v Beograd, Mariborska tekstilna tvornica pa je šla v stečaj. V tem času so špekulirali, saj so enkrat potrebščine in kredit nakupili oz. najeli v Mariboru, drugič pa v Beogradu.⁶⁹ V že omenjenem Poročilu o pravnem položaju Mariborske tekstilne tvornice je zadeva v zvezi z delniško družbo MA-VA (Združene mariborske in varaždinske tekstilne tvornice) podrobneje raziskana. Družba je bila ustanovljena 2. junija 1939 v Beogradu. Osnovna glavica je znašala 2.000.000 din in po sklepu izrednega občnega zbora 5. junija 1940 se je lahko zvišala v šestih mesecih po odobritvi sprememb statuta na 5.000.000 din, v roku enega leta pa na 10.000.000 din. Po podatkih Hansa Leyerja, ki so izhajali iz poročila občnega zbora delničarjev (5. november 1940), je tedanje jugoslovansko ministrstvo za trgovino in obrt na prošnjo družbe odobrilo prevzem Mariborske tekstilne tvornice, potem pa je bilo sklenjeno, da bosta sedeža družb v Mariboru in Varaždinu oz. njuno premoženje v najkrajšem možnem času prenesena v Beograd, kar se je zgodilo s sklenitvijo kupne pogodbe že 9. novembra istega leta. Kot je razvidno iz blagajniške knjige Mariborske tekstilne tvornice, je družba zadnjega dne tega leta (31. december) plačala za nakup delnic MA-VA 5.000.000 din in s tem postala edina lastnica te družbe, četudi to ni razvidno iz blagajniške knjige MA-VA, kajti po njihovih podatkih je nakup znašal le 2.000.000 din. Hans Leyer je v reviziji oz. poročilu omenil, da se podatki, ki jih je navajal, nahajajo pri dveh beograjskih odvetnikih, pri A. Pavloviću ter Rad. R. S. Atanasijeviću, oz. v njuni odvetniški pisarni na Knez Mihajlovi 31. Jeseni 1940 je bila uprava Mariborske

67 PAM, Fond Sodni register, arhivska škatla 1008, Okrožno sodišče, Spremembe družbenikov in predložitev listin, 11. 10. 1940, C I 79/59.

68 PAM, Fond Sodni register, arhivska škatla 1008, Trgovinski register, zvezek C, I., str. 179–180.

69 PANČUR idr. 2008, str. 96.

tekstilne tvornice preseljena v Beograd in od 1. januarja 1941 je za obe družbi (MA-VA in Mariborsko tekstilno tvornico) obstajalo skupno knjigovodstvo v Beogradu. V poročilu je naveden tudi podatek, da je Mariborska tekstilna tvornica na osnovi notarskega akta 26. julija 1940 izstavila Franzu Mautnerju že 1. julija menice v vrednosti 27.997.310,71 din. Te so bile namenjene kot kritje za terjatev Franza Mautnerja in Fritza Deutscha do Mariborske tekstilne tvornice.⁷⁰

Poročilo o pravnem stanju Mariborske tekstilne tvornice vsebuje tudi ugotovitve o zemljiškopravnem stanju družbe.⁷¹ Družba je bila lastnica dveh zemljišč oz. zemljiških vložkov v Mariboru, in sicer zemljišča, na katerem je stalo tovarniško poslopje v Melju, in zemljišča, ki je mejilo na posest Zavoda šolskih sester, ter zemljišča oz. zemljiškega vložka v Varaždinu. Ko je bila sklenjena kupna pogodba z MA-VA, je Mariborska tekstilna tvornica tej prodala obe mariborski zemljišči za 9.201.968 din. Kupnina naj bi bila plačana takoj po prepisu oz. vpisu novega lastnika v zemljiški knjigi, toda to se ni zgodilo, kajti preden bi to pogodbo odobrilo ministrstvo za notranje zadeve v Beogradu, ki je bilo za to pristojno, se je začela vojna. V zvezi z zemljiščem v Varaždinu je nekdanja banovinska uprava 21. marca 1941 sporočila tamkajšnjemu obrtnemu uradu, da prenos lastninske pravice ni odobren. Mariborska tekstilna tvornica je torej dejansko ostala lastnica vseh treh nepremičnin. Med vojno je varaždinsko zemljišče zaplenila tedanja hrvaška oblast – NDH. Poročilo vsebuje tudi spisek hipotekarnih bremen.⁷² Zastavne pravice za posojilno terjatev družbe Schweizerische Bankgesellschaft v Zürichu so znašale 35.095,15 funtov šterlingov z 8-odstotnimi letnimi obrestmi od 1. januarja 1939 dalje ter za kavcijo postranskih obveznosti do največ 3.500 funtov. Zastavne pravice za posojilno terjatev družbe Incomind iz Vaduza so znašale 61.383,15 funtov šterlingov s 6-odstotnimi letnimi obrestmi, prav tako od 1. januarja 1939 dalje. Kavcija za postranske obveznosti je znašala največ 5.500 funtov. Kar zadeva nepremičnino v Varaždinu, so bile zastavne pravice vknjižene v korist Zadružne gospodarske banke v Ljubljani (2.500.000 din), Ljubljanske kreditne banke oz. podružnice Maribor (1.650.000 din) in Prve hrvatske štedionice v Zagrebu (2.200.000 din).

Franz Mautner je 29. januarja 1941 obiskal notarja Karla Gajška v zvezi z likvidacijo družbe Mariborska tekstilna tvornica.⁷³ Dne 4. februarja 1941 sta se Mautner in njegov zastopnik, odvetnik dr. Alojz Juvan, sestala z notarjem Karlom Gajškom na izrednem občnem zboru zaradi razpravljanja in sklepanja o razdružitvi in likvidaciji oz. ukinitvi družbe, o določitvi likvidatorjev ter o izbrisu poslovdij Fritza in Paula Deutscha. Dr. Juvan je notarju predložil tudi poverjeno pooblastilo z dne 14. januarja tega leta, ki je bilo priloženo notarskemu zapisniku in s katerim je veljal za zastopnika družbe A. G. für Handel mit Rohrprodukten iz Arlesheimu.⁷⁴ Občni zbor je odprl Mautner, vsi trije prisotni pa so soglasno sklenili, da se bo družba razdružila in prešla v likvidacijo. Za likvidatorje sta bila imenovana Franz Mautner ter zasebna uradnika iz Maribora, Julij in Filomena Vidic. Likvidatorji so bili pooblašteni, da bodo storili

70 PAM, Poročilo o pravnem stanju družbe.

71 PAM, Poročilo o pravnem stanju družbe.

72 PAM, Poročilo o pravnem stanju družbe.

73 PAM, Fond Sodni register, Naznanilo, 29. 1. 1941, C I 79/56.

74 PAM, Fond Sodni register, Izjava, 4. 2. 1941, str. 1, 2, C I 79/56.

vse, kar je potrebno, da bo družba izbrisana iz trgovskega registra, kar pomeni, da bodo morali razdružitev in likvidacijo prijaviti trgovinskemu sodišču za vpis v trgovinski register, z razglasom v »službenem listu« bodo morali pozvati upnike družbe, da bodo prijavili svoje terjatve, nato pa bodo po preteku zakonitega roka na občnem zboru sami sklenili odobritev likvidacije in izbris družbe iz trgovskega registra.⁷⁵ Sklenili so, da bodo Mautner in oba Vidica kot »likvidatorji« družbo zastopali in podpisovali tako, da se bodo podpisovali pod pripravljeno zapisano rubriko »v likvidaciji«. Dogovorili so se tudi, da bodo sprejeli odstop poslovodij Fritza in Paula Deutsha in prokurista Henrika Fischlija ter predlagali izbris njihovih imen v trgovinskem registru. Notarski zapis je bil napisan tudi v nemškem jeziku.

Že dva dni kasneje je bil v Službenem listu kraljevske banske uprave Dravske banovine objavljen poziv upnikom družbe, da naj v roku treh mesecev prijavijo svoje terjatve (že omenjenim) likvidatorjem.⁷⁶

Nemški okupator je leta 1941 zaplenil Mariborsko tekstilno tvornico

Franz Mautner je z družino pred napadom nacistične Nemčije ter fašističnih držav Italije, Madžarske in Bolgarije na Jugoslavijo pobegnil v Ameriko oz. ZDA (v nadaljevanju). Prve nemške vojaške enote so že 8. aprila 1941, dva dni po napadu na Jugoslavijo, prodrle v Maribor. Nemški okupator je že 9. aprila 1941 povsod po mestu izobesil nemške zastave. Do 14. aprila zjutraj so morali biti v mestu odstranjeni vsi slovenski napisi. Tega dne je prispel v Maribor šef civilne uprave za okupirano spodnjo Štajersko dr. Sigfried Uiberreiter. Dva dni kasneje je bil z uredbo šefa civilne uprave postavljen ukinitveni komisar za društva, organizacije in združenja, 22. aprila pa (z odredbo Verordnungs- und Amtsblatt des CdZ, Nr. 5/1941, op. p.) urad pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva.⁷⁷ Ta urad je bil pristojen za zaplembo premoženja. Njegov vodja je postal SA Obersturmbandführer Erwin Seftschnig, sedež pa je bil v sedanji Sodni ulici. Organiziran je bil tako, da je zajemal splošne in strokovne oddelke. Splošni so bili: pisarna vodje urada, ki je bil zadolžen za izdelavo pravnih temeljev za delo ustanove in je zastopal vodjo urada, zemljiški urad in upravni oddelek. Strokovnih uradov je bilo šest: za kmetijstvo in gozdarstvo, trgovino in obrt, industrijo, denarne ustanove, zavarovalnice ter hišne in zemljiške parcele. Takšna ureditev ni ustrezala vodji urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva v Berlinu. Maja 1941 je zato v Maribor prišel SS Sturmbandführer Wilhelm Laforce ter prevzel vodenje urada, ki je bil že nekoliko reorganiziran. Seftschnig je bil poslej nadrejen osrednjemu pravnemu oddelku ter osebному referentu vodje urada, Laforce pa je vodil personalni oddelek, upravo, oddelek za tisk in arhiv ter prometni in statistični oddelek. Strokovni oddelki so se preimenovali v glavne kakor v osrednji ustanovi v Berlinu. Novi glavni oddelki so bili: za usmerjanje ljudi, zemljiški urad, za gospodarstvo, za hišne in zemljiške parcele, za kmetijstvo in za finance. Poleg upravljanja zaplenjenega

75 PAM, Fond Sodni register, Izjava, 4. 2. 1941, C I 79/56, str. 3.

76 PAM, Fond MTT, Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, priloga k 11. kosu XII. letnika z dne 6. 2. 1941, str. 59.

77 Marjan ŽNIDARIČ, Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem, *Maribor skozi stoletja, Razprave I*, Maribor 1991, str. 418.

premoženja deportiranih Slovencev in naseljevanja Nemcev je bila naloga urada kasneje še deportiranje tistih Slovencev, ki so bili po njihovi presoji sposobni za ponemčenje, kakor tudi sorodnikov partizanov in ustreljenih talcev. Z novo uredbo z dne 23. maja (v nadaljevanju) je bil tudi natančno opisan postopek pri zaplembah oz. zasegu premoženja, pristojnosti in naloge upravitelja zaseženega premoženja in tudi postopek v primerih, ko se je to premoženje lahko izročilo v last drugi osebi.⁷⁸ Judovsko premoženje je veljalo za sovražno ljudstvu in državi in so ga Nemci seveda v celoti zasegli.

Premoženje Mariborske tekstilne tvornice d. z o. z. je na osnovi odredbe (Verordnungs- und Amtsblatt No. 26) šefa civilne uprave za spodnjo Štajersko dr. Uiberreiterja z dne 23. maja 1941 postalo z odredbo z dne 20. junija tega leta last Urada za utrjevanje nemštva, kar je navedeno v dopisu mariborskemu sodišču, ki ga je predložil pooblaščenec državnega komisarja nemškega rajha za utrjevanje nemštva v Mariboru. Uradno ime družbe je bilo Marburger Textilfabrik G. m. b. H. in Liquidation. Ko je Okrožno javno tožilstvo v Mariboru leta 1954 obravnavalo odškodninski zahtevek tedaj ameriškega državljana Franza Mautnerja, je sicer neimenovani pooblaščenec preiskovalec poslovanja nekdanje družbe Mariborska tekstilna tvornica, tedanje MIT, v dopisu tožilcu na osnovi opravljenih arhivskih preiskav o nekdanji družbi Mariborska tekstilna tvornica navedel tudi upravitelje oz. komisarje, ki so bili v medvojnem času od nemške okupacijske oblasti pooblaščenici za zaplenjeno družbo. Za prvega upravitelja oz. komisarja družbe v likvidaciji je bil najprej pooblaščen švicarski državljan prokurist Henrik Fischli (že omenjen v času likvidacijskega postopka družbe v začetku leta 1941). Fischliju je po njegovih navedbah sledil dr. Gozani (imena ni navedel), dr. Gozanija je kasneje nasledil inž. Alfred Baader, tega inž. Hans Jawourek, nato je bil za družbo pooblaščen inž. Herman Pfeiffer ter na koncu ponovno inž. Alfred Baader. Avtor tega dopisa, naslovljenega na mariborsko tožilstvo, ni navedel časa trajanja mandatov posameznih upraviteljev.⁷⁹

Na osnovi nekaj dokumentov iz časa nemške okupacije v letih 1943 in 1944, ohranjenih v PAM, je bilo možno dobiti nekaj vpogleda v nemško upravljanje družbe v medvojnem času. Za upravitelja družbe v likvidaciji je bil leta 1943 pooblaščen že omenjeni inž. Alfred Baader, kar je razvidno iz dopisa tedanjemu mariborskemu sodišču. V tem dopisu je bilo naznanjeno, da bo na žigu družbe zapisano, da je na osnovi že omenjene Uiberreiterjeve odredbe z dne 23. maja 1941 Baader pooblaščen za novega upravitelja družbe, žig pa bo vseboval tudi njegov lastnoročni podpis,⁸⁰ v njem je bilo osebno ime nekoliko nečitljivo zapisano. Ta dopis je uradno potrdil advokat dr. Eduard Butschar (Edvard Bučar), sicer znani predvojni mariborski gledališki kritik in član Kulturbunda, ki je bil pravni pooblaščenec šefa civilne uprave za Spodnjo Štajersko, toda pri navedbi upraviteljevega osebnega imena je bilo pomotoma napisano Albert namesto Alfred.⁸¹ Takoj za tem se je pojavil zanimiv

78 PANČUR idr. 2008, str. 108.

79 PAM, Fond MIT, škatla št. 281, Odškodninski zahtevek ameriškega državljana Mautner Franca, 19. 5. 1954.

80 PAM, Fond MIT, škatla št. 281, An das Gericht in Marburg/Drau., C I 79/60, 7. 6. 1943.

81 PAM, Fond MIT, škatla št. 281, Firmazeichnungserklärung, C I 79/60, 16. 7. 1943.

dopis sodišču, v katerem je bilo pojasnilo, da je osebno ime upravitelja družbe Alfred (Baader), ne pa Albert.⁸²

V začetku leta 1944 je prišlo do spremembe pri upravljanju družbe, saj je bil namesto Baaderja za novega upravitelja družbe imenovan dr. Hans Jawourek,⁸³ kar je dr. Butschar potrdil⁸⁴ in sodišče sprejelo.⁸⁵ Iz oddelka trgovskega registra mariborskega sodišča je bilo 19. junija 1944 na osnovi sklepa rajhovskega komisarja za utrjevanje nemštva sporočeno, da bo predvojni delež kapitala oz. glavnica družbe Franza Mautnerja, se pravi 40-odstotni delež družbe, z vsemi pripadajočimi pravicami prešel v last glavarstva Štajerska (Reichsgau Steiermark).⁸⁶ Naslednji mesec je bil za novega upravitelja družbe namesto dr. Jawourka imenovan inž. Hermann Pfeiffer, kar je bilo 15. julija sporočeno mariborskemu sodišču⁸⁷ in 25. julija tudi zavedeno v register. Kasneje naj bi upravitelj ponovno postal inž. Alfred Baader, kakor je razvidno iz že omenjenih podatkov predstavnika povojne MTT, vendar o tem ni razpoložljivih virov.

Obsodba Franza Mautnerja in bratov Deutsch v odsotnosti na Vojaškem sodišču v Mariboru leta 1945

Na Vojaškem sodišču mariborskega vojnega območja je poleti leta 1945 potekal sodni proces proti predvojnim družbenikom Mariborske tekstilne tvornice. Dne 1. avgusta 1945 je sodišče prejelo poročilo preiskovalnega sodnika,⁸⁸ v katerem je ta navedel, da so v pisarni mariborskega (že omenjenega) advokata dr. Edvarda Bučarja oz. Eduarda Butscharja obširna poročila »gospodarskega strokovnjaka« oz. revizorja Hansa Leyrerja iz Gradca, ki se nanašajo na pravna razmerja in premoženjsko stanje Mariborske tekstilne tvornice, družbi MA-VA in Nepokretnost v Beogradu ter na družbo Varda v Sarajevu oz. Višegradu.

Preiskovalni sodnik je najprej opisal dejavnost Fritza Deutscha v zadnjih letih pred vojno (že omenjeno), nato pa se je lotil Mautnerja. Opisal je, kako je nemška oblast po okupaciji zaplenila Mautnerjev delež Mariborske tekstilne tvornice, družbe v likvidaciji. Zaradi tega je nato prišlo do pogajanj med Uradom za utrjevanje nemštva v Mariboru in švicarsko družbo A. G. für Handel mit Rohrprodukten iz Arlesheimu, ki je tik pred vojno postala ob Mautnerju 60-odstotna solastnica Mariborske tekstilne tvornice. Sodnik je navedel kompromis, po katerem je švicarska družba odstopila del svojega deleža v družbi uradu za utrjevanje nemštva, tako da je bil potem delež urada 51-odstoten oz. 408.000 RM (Reichsmark), delež švicarske družbe pa je znašal 49 odstotkov oz. 392.000 RM. Sodnik je opozoril, da iz obstoječih poročil še ni bilo razvidno, ali je bil sklenjen končni sporazum in ali so pristojne oblasti morebitni sporazum tudi odobrile.

---

82 PAM, Fond MTT, škatla št. 281, Beschluss, C I 79, 18. 6. 1943.

83 PAM, Fond MTT, škatla št. 281, Bescheid, C I 79/70, 20. 1. 1944.

84 PAM, Fond MTT, škatla št. 281, Firmazeichnungserklärung, C I 79/70, 24. 1. 1944.

85 PAM, Fond MTT, škatla št. 281, Registergericht, C I 79/70, 26. 1. 1944.

86 PAM, Fond MTT, škatla št. 281, Bescheid, C I 79/74, 19. 6. 1944.

87 PAM, Fond MTT, škatla št. 281, An das gericht in Mabung/Drau, C I 79/74.

88 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 932/45.

Nadalje je preiskovalni sodnik na osnovi poročil ugotavljal, da so Mautner ter Fritz in Paul Deutsch kot poslovodje družbe podpisali, kot kaže, po sklepu izrednega občnega zbora z dne 26. julija 1940 bianko akcepte oz. menice za 27.997.310 din, vendar ni znano, kje so bili ti akcepti in ali se je za zanje prejela kaka valuta. Sodnik je opozoril, da sta švicarska družba in Urad za utrjevanje nemštva računala s tem, da bo treba te akcepte plačati. Toda dogovorili so se, da bosta obe vpleteni strani storili vse, da bodo ti akcepti razveljavljeni, ker so poslovodje Mautner ter Fritz in Paul Deutsch zlorabili pooblastila in bianko akcepti so bili podpisani brez vednosti švicarske družbe.⁸⁹

Sodnik je na osnovi poročil ugotavljal, da je Mariborska tekstilna tvornica podpisala Fritzu Deutschu menice za 16.798.386 din, vendar ni mogel ugotoviti razloga za to dejanje. Navedel je tudi, da je Mariborska tekstilna tvornica prijavila terjatev družbe MA-VA v znesku 4.241.914 din in da iz poročil tudi izhaja, da je imela mariborska družba 30 bianko akceptov oz. menic s podpisi družbe Varda v znesku 24.350.000 din. Sklicujoč se na poročila, je sodnik navedel tudi, da je Mariborska tekstilna tvornica terjala MA-VA za 6.241.919 din, Vardo za 22.854.140 din in beograjsko družbo Tata za 400.000 din.⁹⁰

Sodnik je sklepal, da so bile akcije MA-VA last Mariborske tekstilne tovarne, vendar jih je zasegel Urad za utrjevanje nemštva. Za te akcije naj bi družba plačala 5.000.000 din, četudi je znašala nominalna vrednost zanje le 2.000.000 din. Omenil je likvidacijo MA-VA na zboru delničarjev 10. februarja 1944 in prenos njenega sedeža na Mariborsko tekstilno tvornico, ki bi morala ukiniti sklenjeno likvidacijo in spet začeti delovati. Opozoril je na prezadolženost sarajevske Varde, katere akcije je prevzel neki švicarski konzorcij. 45 odstotkov teh akcij je imela družba Incommind, ki so jo leta 1932 ustanovili Mautner in bratje Deutsch. Fritz Deutsch jo je že 17. julija 1940 prodal kreditni banki v Zürichu, ta pa 5. maja 1941 bančni hiši Falck et Co. v Luzernu; ta banka je bila lastnica družbe A. G. für Handel mit Rohrprodukten.

Iz poročil je preiskovalni sodnik sklepal, da so bile tudi akcije Nepokretnosti v lasti Mariborske tekstilne tvornice in najbrž so bile te akcije zaplenjene pri Devisenschutzkommande v Beogradu. Franz Mautner naj bi pred odhodom iz Jugoslavije pri mariborski družbi dvignil okoli 14.000.000 din na račun nekega posebnega konta »Somajo«. Iz vsega omenjenega je preiskovalni sodnik povzel, da so Mautner in bratje Deutsch nakupili delnice MA-VA, Varda in Nepokretnost preko svoje mariborske družbe, nato so to premoženje skrili v razne družbe in bančne hiše v Švici, sami pa pobegnili v Ameriko.⁹¹

Na sojenju je sodnemu senatu predsedoval poročnik Rudi Barovič, člani pa so bili častnik France Musi, vojakinja Ivana Žnidaršič, Milena Regvat kot v. d. sekretarja in zapisnikarja ter preiskovalec in hkrati tožilec France Bajc. Toženci – bili so seveda odsotni, zastopala pa jih je branilka dr. Jožefa Novak – so bili obtoženi zločinstva

---

89 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 932/45.

90 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 932/45.

91 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 932/45.

veleizdaje in zločinstev po 14. členu UVS 17. avgusta 1945 po javno opravljeni ustni razpravi.⁹²

Dne 18. avgusta je sodišče razsodilo, da so krivi, ker naj bi v letih med 1930 in 1941 v svojih podjetjih (družbah, op. p.) Mariborska tekstilna tvornica in MA-VA prodajali blago s takšnim dobičkom, ki je presegal zakonsko določeno višino, in s tem izkoriščali stisko svojih delavcev in potrošnikov v takšni meri, da naj bi si na njihov račun protipravno pridobili večmilijonsko vsoto. Kot poslovodje naj bi dopustili, da se je v njihovem podjetju širila nacistična propaganda, pripomogli naj bi celo k izvrševanju načrta NSDAP, da naj bi se Spodnja Štajerska po množičnih pobojih, prisilnem izseljevanju prebivalstva, požigih ter uničevanju in ropanju narodnega in državnega premoženja priključila Veliki Nemčiji. S tem naj bi zakrivali kaznivo dejanje zločina po 13. členu UVS in zločin po 14. členu UVS. Po 1. členu Zakona o vrstah kazni z dne 5. julija 1945 so bili obsojeni: Franz Mautner na petnajst let prisilnega dela, zaplenjeno je bilo njegovo celotno premoženje v premičninah in nepremičninah, bratje Fritz (v obsodbi zapisano Friderik, op. p.), Paul in Ernest Deutsch pa samo na odvzem premičnega in nepremičnega premoženja.⁹³ Na osnovi 9. člena Zakona o pobijanju nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže je bilo zaplenjeno celotno premično in nepremično premoženje pravnih oseb podjetij oz. družb MA-VA d. d. in Nepokretnost d. d. v Beogradu ter Industrija drveta d. d. oz. Varda v Višegradu.

Zanimiva je obrazložitev obsodbe, v kateri je uvodoma omenjen nastanek Mariborske tekstilne tvornice, ki se je sprva, kakor je poudarilo sodišče, le slabo razvijalo. Po nastopu Franza Mautnerja in bratov Deutsch je podjetje oz. družba začela naglo rasti, se razvijati in širiti. V tem času, torej v tridesetih letih, je bila, kot je ugotavljalo sodišče, ugodna konjunktura zlasti na področju tekstilne industrije. Pojavilo se je veliko povpraševanje po tekstilnem blagu, domače industrije te vrste tedaj še ni bilo in zato ni bilo domače konkurence, prav tako pa so tedaj visoke uvozne carine ščitile družbo pred tujo konkurenco. Sodišče je lastnikom očitalo, da so svoj položaj temeljito izkoriščali.⁹⁴

Mautnerja je sodišče označilo za tipičnega asocialnega Žida, ki je sledil le svojim osebnim koristim. Podobnega očitka so bili deležni tudi bratje Deutsch, ki jih je sodišče označilo kot sudetske Nemce. Opozorilo je na to, da so si družbeniki pridobili premoženje v vrednosti preko 350.000.000 din in *»vse to iz žuljev slovenskega delavca, kateremu so plačevali sramotno nizke mezd[e], in na račun slovenskega potrošnika, ki je moral za blago plačevati one cene, ki so jih obsojenci diktirali.«*⁹⁵ Sklicujoč se na dokaze, je sodišče družbenikom tudi očitalo, da so imeli po bilancah v povprečju čisti letni dobiček 16.000.000 din poleg prikritega čistega dobička odkupnin za blago, ki se ni vpisovalo v (poslovodne, op. p.) knjige in zato kupnine za to blago niso bile izkazane oz. vpisane v letnih bilancah, letno pa naj bi znašale kar 3.000.000 do 4.000.000 din. Po mnenju sodišča je bilo kaj takšnega možno le zato, ker so družbeniki na vodilna

92 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45.

93 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45.

94 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45.

95 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45.

Prepis

Vojaško sodišče mariborskega
vojnega področja - Maribor
Maribor, dne 18.VIII.1945

Sod. 965/45

11.

S o d b a

V I M E N U N A R O D O V J U G O S L A V I J E !

Vojaško sodišče mariborskega vojnega področja je pod predsedstvom por. tov. Berovič Rudijsa kot predsednika senata, s sodelovanjem tov. Musi Franca kot člana čestnika in tov. Žnidaršič Ivana kot člana vojaka, tov. Regvet Milana kot v.d. sekretarja in zapisnikarja, tov. Bajc France, preiskovalca kot tožilca v kazenski stvari odsotnih obtožencev Mautner Franca, Deutsch Friderika, Deutsch Paula in Deutsch Ernesta ter njihovega branilca ex officio Dr. Novak Jožefa, odvetnika v Mariboru, radi zločinstva veleizdaže in zločinstev po čl. 14 UVS na obtožbo tožilca z dne 17/VIII. 1945 po javno opravljeni ustni razpravi v Mariboru, dne 18.VIII.1945 v odsotnosti obtožencev,

razsodilo:

Obtoženci:

- 1/. Mautner Frano, roj. 28/4/1895 na Dunsju, sin Gottlieba in Olga voj. Keller, židovske vere, oče enega otroka, nemške narodnosti, svstrijeki državljan, tovarnar v Mariboru, Trg svobode št. 6, sedaj neznanega bivališča.
- 2/. Deutsch Friderik, čehoslovaški državljan, tovarnar v Dvore Kralove na Lebi, sedaj neznanega bivališča.
- 3./ Deutsch Paul, čehoslovaški državljan, tovarnar v Dvore Kralove na Lebi, sedaj neznanega bivališča.
- 4./ Deutsch Ernest, čehoslovaški državljan, tovarnar v Dvore Kralove na Lebi, sedaj neznanega bivališča.

se knivi:

da so v letih 1930 do 1941 v Mariboru v svojem tekstilnem podjetju "Mariborska tekstilna tvornica družba z.o.o." in "Ma-Va" d.d.

a/ prodajali blago s takim dobičkom, ki je presegal zakonito določeno višino in pri tem izkoriščali stisko delavcev in potrošnikov v taki meri, da so se na njihov račun protipravno pridobili večmilijsko vsoto.

b/ kot poslovodje gronjih družb dopustili, da se je v navedenem podjetju razširjala nacistična propaganda, tedaj pripomogli k izvrševanju načrta NSDAP, ki je meril nato, da se Spodnja Štajerska potom množičnih ubijanj, mučenj, prisilnega izseljevanja prebivalstva, požigi ter uničevanja in ropanja narodne in državne imovine priključi k Veliki Nemčiji.

S tem so zazkrivili kaznivo dejanje zločinstva po čl. 13 UVS in zločinstvo po čl. 14 UVS in se po čl. 1 Zakona o vrstah kazni z dne 5. julija 1945

o b s o d i j e

Slika 4: Sodba vojaškega sodišča za Franza Mautnerja in brate Deutsch leta 1945

mesta družbe postavljali »inozemskie« Nemce, katerih plače so bile v primerjavi s plačami slovenskih »nameščencev« in delavcev naravnost »bajne«. Prikrivali naj bi realno stanje in uspešno prelisičili »kontrolne organe«. Tako jim je kljub obstoječemu zakonu tedanje Kraljevine Jugoslavije, ki je dopuščal le 25-odstotni dobiček, uspelo prodajati svoje izdelke s 100- do 500-odstotnim dobičkom. S tem jim je uspelo, kot je poudaril sodnik, iz stare belilnice in apreture razviti moderno tekstilno tovarno z več kot 400 zaposlenimi in opremljeno z najnovejšimi stroji. Sezidali so tudi najmodernejšo predilnico, tkalnico, barvarno itd. in s tem ustvarili podjetje, ocenjeno na 40.000.000 din. Nadalje je sodnik ugotavljal, da so iz ogromnih dobičkov »obsojenci« kupili veliko lesnoindustrijsko podjetje Industrija drveta d. d. v Višegradu, za katero so plačali najmanj 20.000.000 din. Prav tako so kupili, kakor opozarja sodnik, šestnadstropno palačo na Dedinju v Beogradu ter hišo v Sarajevu.

V nadaljevanju sodnega spisa je omenjeno, da je Franz Mautner potem, ko je pobegnil v Ameriko, v Los Angelesu kupil veliko tekstilno tovarno, Fritz Deutsch pa prav tako veliko tovarno v Buenos Airesu. Predsednik Vojaškega sodišča je to uspešno podjetništvo seveda pogojeval z dobički njihove družbe v Mariboru. Nato sledi že omenjeni opis njihovih poslovnih manevrov v času tik pred vojno.

Sledil je očitek, da so vseh deset let, od 1930 do 1940, socialno izkoriščali naše delavce, ki so jim izplačevali sramotno nizke mezde. Prav tako so množično izkoriščali potrošnike, ki so morali zaradi monopolne usmerjenosti te tovarne (družbe, op. p.) kupovati njeno blago, s čimer so bili obsojenci neposredno udeleženi pri oderuškem izkoriščanju slovenskega naroda.⁹⁶

Zanimiva pri tem sodnem spisu je bodisi površnost ali namerno napačno navajanje časa, ko so bili obsojenci družbeniki Mariborske tekstilne tvornice, kajti dvakrat je navedeno obdobje njihovega poslovnega delovanja v Mariboru v letih med 1930 in 1940, čeprav so obsojenci nastopili kot družbeniki šele leta 1931, ne pa 1930!

Nato je sledil očitek, da čeprav so obsojenci Judje (uporabljen je izraz Židje, op. p.), so dopuščali, da so bili v njihovem podjetju na vodilnih položajih nemški uradniki, obratovodje in tekstilni mojstri, ki naj bi vsi bili »zagrizeni Hitlerjanci«, ki naj bi silili naše delavce in uslužbence, da pristopijo k »veleizdajniški« organizaciji Kulturbund. S tem naj bi pripomogli, da sta se v njihovem podjetju širila nacistična propaganda in program NSDAP, in tako dopuščali širjenje programa »veleizdajniške« organizacije Kulturbund, ki je okupatorju pripravljala pot, po potrebi tudi z vojaškimi sredstvi, da bi se Spodnja Štajerska odcepila od tedanje Jugoslavije in se združila z nemškim rajhom. Krivda obsojencev je bila po mnenju sodišča ob vseh navedenih dejstvih dokazana.

Na koncu obsodbe je bilo zapisano, da je »krivorek« (obsodba, op. p.) v celoti utemeljen. Pri odmeri kazni naj bi sodišče pri vseh obtoženih upoštevalo, da so (naj bi) storili več kaznivih dejanj, in izrečene kazni so oz. naj bi bile primerne njihovi kazenskopравни odgovornosti.⁹⁷

96 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45.

97 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45.

Povojna socialistična oblast je zaplenila celotno premoženje Franza Mautnerja in bratov Deutsch

Nova oblast je 9. maja 1945 po odhodu nemškega okupatorja prevzela Mariborsko tekstilno tvornico. Ministrstvo za industrijo in rudarstvo Narodne vlade Slovenije je 10. septembra 1945 na osnovi 1., 3., 4., 8. in 9. člena Odloka AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražnega premoženja v državno last, o državnem upravljanju premoženja odsotnih oseb in o zasegu premoženja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile, v zvezi z zaplembo Mariborske tekstilne tvornice določilo svojega delegata dr. Vaska Škapina. Prepis tega dokumenta je bil uradno potrjen 24. septembra istega leta na Okrajnem narodnem sodišču v Mariboru.⁹⁸

Mestna zaplembena komisija v Mariboru je že naslednji mesec (25. oktobra 1945) izdala odločbo⁹⁹ o tem, da je vse premoženje nemškega rajha, ki se nahaja kjer koli na območju države DFJ (kasnejša FLRJ oz. SFRJ), prešlo v državno last. Vse imetje Franza Mautnerja, državljana nemškega rajha in solastnika Mariborske tekstilne tvornice MA-VA, obrtni lokali z vso opremo, orodjem, zalogami ter vse njegove nepremičnine na območju države DFJ kakor tudi v inozemstvu (!), je postalo državna last. Odredili so tudi vpis zplembe v prid države v javnih knjigah, in sicer v zemljiški knjigi pri okrajnem narodnem sodišču Maribor ter v trgovsko-zadružnih registrih pri okrožnem narodnem sodišču v Mariboru. Proti tej odločbi se je bilo možno pisno pritožiti v roku osmih dni po dostavitvi, in sicer na okrožno oz. zvezno zaplembeno komisijo. Odločba je vsebovala tudi utemeljitev,¹⁰⁰ v kateri je zapisano, da je bilo na osnovi potrtil, izjav in pričevanj ter Uradnega potrdila NOO v Mariboru z dne 24. septembra 1945, št. 2434, ugotovljeno, da gre za premoženje nemškega rajha, da je bil Mautner državljan nemškega rajha in oseba nemške narodnosti. Mestna zaplembena komisija je izdala odločbe, ki so se tudi poimensko nanašale na vse udeležence zplembe, torej na Franza Mautnerja, vsakega izmed bratov Deutsch ter na družbo Mariborska tekstilna tvornica kot tako. Odločbe vsebujejo na koncu zapisano pravnomočnost Federalne zaplembene komisije v Ljubljani. Mautnerjeva odločba je bila izdana že 25. oktobra 1945 in je postala najprej pravnomočna, namreč 1. marca 1946, odločba, naslovljena na samo družbo, je bila izdana 15. januarja 1946, pravnomočna pa 3. aprila istega leta, odločbe bratom Deutsch pa so bile izdane 5. marca 1946 in so postale pravnomočne 1. aprila (Paul Deutsch) oz. 3. aprila (Fritz in Ernest Deutsch).¹⁰¹

Mariborsko okrajno sodišče je na osnovi zgoraj omenjene odločbe Mestne zaplembene komisije z dne 15. januarja 1945, ki je bila potrjena tudi z odločbo Federalne zaplembene komisije v Ljubljani 30. aprila istega leta, sprejela sklep, da bodo vse premičnine in nepremičnine Mariborske tekstilne tvornice prešle v

98 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Okrožno sodišče Maribor, C I 79/77.

99 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45, mapa 1630, MA-VA, Mautner, I/c – 59/1–f.

100 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45, mapa 1630, MA-VA, Mautner, I/c – 59/1–f.

101 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45, mapa 1630, MA-VA, Mautner, I/c – 59/1–f.

državno last, v sodno zemljiško knjigo pa bosta vpisani obe že omenjeni zemljišči oz. zemljiška vložka (št. 156 in 435 k. o. Grajska vrata).¹⁰²

Dne 2. aprila 1946 je prišlo do spremembe v trgovskem registru. Izbrisan je bil namreč zadnji nemški upravitelj Mariborske tekstilne tvornice pred koncem vojne, inž. Herman Pfeifer, delegata Ministrstva za industrijo in rudarstvo iz prejšnjega leta dr. Vaska Škarpina pa je pri družbi nadomestil Tone Bole,¹⁰³ kar je bilo objavljeno v Uradnem listu z dne 17. aprila 1946.¹⁰⁴

Leta 1947 sta se nekdanji družbi Mariborska tekstilna tvornica oz. nazadnje MA-VA ter Hutter in drug združili v novonastalo podjetje Mariborska tekstilna tovarna. Leta 1949 se je to podjetje združilo z Mariborsko bombažno tkalnico, sestavljeno iz nekdanjih družb Marka Rosnerja Rotex, Jugotekstil in Jugosvila v MTT.

Družina Mautner v ZDA

O življenju in delu Franza Mautnerja po pobegu v ZDA ni na voljo nobenih arhivskih ali publicističnih virov, razen že omenjenega dopisa pooblaščenega preiskovalca poslovanja nekdanje družbe Mariborske tekstilne tvornice okrožnemu javnemu tožilcu dr. Žabkerju ob Mautnerjevem odškodninskem zahtevku. Iz tega dopisa zvedemo le, da je bil Mautner tedaj ameriški državljan.¹⁰⁵ Ta dopis sicer vsebuje ugotovitve oz. podatke o poslovanju firme pred vojno in o vojni škodi, ki jo je družba utrpela, vendar so to že znana dejstva. Mautner v tedanjem času socialistične Jugoslavije zagotovo ni imel nobene možnosti za pridobitev kakršne koli odškodnine.

Po temeljitem brskanju po internetu pa mi je vendar uspelo najti nekaj zanimivih podatkov o Franzu Mautnerju oz. njegovi družini v ZDA. Franz se je preimenoval v Franka Mautnerja in pod tem imenom sem našel omenjene podatke tako o njem kot o njegovi ženi Marii in sinu Heinrichu Georgu, ki se je preimenoval v Henryja Georgea. Njihovi rojstni podatki so identični tistim iz pregledanega arhivskega gradiva v PAM (Gospodinjska in Domovinska kartoteka in obrazec davčne napovedi za leto 1938) oz. tistim iz ARS (dokumenti v zvezi s podelitvijo jugoslovanskega državljanstva), prav tako pa je ob podatkih o Franku Mautnerju imenovana tudi žena Maria, pri podatkih o njej se pojavljajo še podatki o sinu Henryju Georgeu in obratno.

Frank (Franz) Mautner je nazadnje živel (morda celo večino časa ali pa sploh ves čas) na naslovu Beverly Hills, Los Angeles County, California 90210. Razen njega naj bi – sodeč po internetnih podatkih – živel v ZDA le še en »identificiran« Frank Mautner, toda njegovi rojstni podatki in sorodstvene vezi so povsem drugačni. O poslovnem življenju Franka (Fritza) Mautnerja v ZDA mi sicer ni uspelo dobiti

102 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45, mapa 1630, MA-VA, Mautner, I/c – 59/1–f.

103 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, C I 79/80.

104 PAM, Fond MTT, arhivska škatla 281, Uradni list LR Slovenije, letnik III, Priloge k 30. kosu z dne 17. 4. 1946, številka 30, str. 167, 168.

105 PAM, Fond MTT, Odškodninski zahtevek ameriškega državljana Mautner Franca, 19. 5. 1954.

nobenhilskih podatkov, razen tega, kar je bilo zapisano v sodbi na vojaškem sodišču v Mariboru, namreč da je tedaj že imel veliko tekstilno tovarno v Los Angelesu. Toda že to, da je živel v razkošnem predelu Los Angelesa, potrjuje, da je bil premožen. Umrl je 1. septembra 1979 v starosti 84 let.¹⁰⁶ Žena Maria je po moževi smrti kot vdova še vedno živela na Beverly Hillsu, umrla pa je 15. oktobra 1996, stara kar 94 let.¹⁰⁷

O njenem sinu Henryju oz. Heinrichu G. sem našel precej več podatkov. Študiral je kemijo na University of California v Los Angelesu, doktoriral pa iz medicinske kemije na univerzi UC v Berkeleyju. Bil je ugleden strokovnjak za proučevanje kemije selena in profesor farmakologije na univerzi Tuft na širšem območju Bostona v Massachusettsu. Bolehal je za levkemijo in zaradi bolezni se je pojavila okvara ledvic. Umrl je 19. aprila 1995 v bolnišnici New England Deaconess Hospital v Bostonu, star 70 let.¹⁰⁸

---

106 Frank Mautner (1895–1979), Ancientfaces, dostopno na <http://www.ancientfaces.com/person/frank-mautner/87873667> [8. 1. 2014].

107 Maria Mautner (1902–1996), Ancientfaces, dostopno na <http://www.ancientfaces.com/person/maria-mautner/90068889> [8. 1. 2014].

108 Henry George Mautner, 70 Research chemist profesor, High Beam research, dostopno na <http://www.highbeam.com/doc/1P2-8324342.html> [8. 1. 2014].

Jewish Entrepreneur Franz Mautner

Roman Mirnik¹

Key words: *Franz Mautner, Jews, Maribor textile factory, Deutsch brothers, MA-VA, confiscation of a company, military court*

Franz Mautner was a Czech Jew, born in 1895 in Vienna. After World War I he moved to Prague where he began his career in the 1920s as a textile dispatcher and a clerk, respectively, at the Czech United Bank. When in Prague he married Maria Neuman and they had a son Heinrich Georg. Along his professional path he met brothers Ernest, Fritz and Paul Deutsch, businessmen working for their father's company in the town Dvůr Králové in the Labe (Elbe) river valley, Czechoslovakia and he started doing business with them. At that time Maribor was an important industrial centre, particularly regarding the textile industry. The Maribor textile factory was amongst the major textile companies. In 1930 it was purchased by Franz Mautner and the brothers Deutsch. Mautner became a 40 % owner and the brothers Deutsch together 60 % owners. In addition, the company also bought a weaving mill in Varaždin. In early 1931, the family Mautner moved to Maribor, where they lived until 1941, when they left before the Fascist and Nazi forces attacked the then Yugoslavia. In 1939 they obtained Yugoslav citizenship. In 1940 Ernest and Paul Deutsch assigned their stake of the Maribor textile factory to their brother Fritz, who soon sold his share to the company AG für Handel mit Rohrprodukten from Arlsheim in Switzerland – but it was just a fictitious company. Franz Mautner then became a co-owner of that fictitious Swiss company and soon after that a joint stock company MA-VA was founded. The headquarters and the company's assets were transferred to Belgrade. Shortly before the war broke out in 1941, the Maribor textile factory was dissolved and confiscated by the Germans. During the wartime it was handed over to the office for the consolidation of Germanism. Shortly before the war started Mautner, as well as the brothers Deutsch, fled to the United States. After the war the Federal Republic of Yugoslavia was formed and the entire property of the German Reich was confiscated. The property of Franz Mautner and brothers Deutsch, the former owners of the Maribor textile factory, was no exception. In August 1945, in their absence, a judicial process against Mautner and the brothers Deutsch took place at the Maribor military court. They were convicted as occupiers' collaborators and capitalist exploiters of workers and consumers. Their entire personal property, ownership, and company's assets respectively were confiscated. Franz Mautner was also sentenced to fifteen years of hard labour. After the war Mautner and his family received American citizenship. They lived in Beverly Hills, Los Angeles, owning a textile factory there as well. In 1954 Mautner tried to enforce from the then Yugoslav government compensation for the disputable deprivation of his property, but in vain. He died in the U.S. in 1979, at the age of 84. The former Maribor textile factory went over into state ownership and was merged with other major Maribor pre-war textile companies (Hutter and companion, etc...) into MTT.

---

1 Roman MIRNIK, Prva gimnazija Maribor (Maribor's First Grammar School).

Judje v delovnih enotah madžarske vojske

Klemen Brvar¹

V članku je predstavljen sistem prisilnega dela, ki so ga med drugo svetovno vojno uvedle madžarske oblasti. V njegovo kolesje je bilo vpetih okoli 130.000 Judov, od katerih jih vojne ni preživel več kot četrtnina. Med vpoklicanimi in žrtvami so bili tudi prekmurski Judje, ki so sodelovali tako v madžarski misiji v Sovjetski zvezi 1942 in 1943 kot na prisilnem delu v srbskem rudniku Bor 1943 in 1944. Po nemški okupaciji Madžarske marca 1944 in množičnih deportacijah v Auschwitz so delovne enote nekaj časa delovale kot zatočišče za tisoče judovskih moških. V zadnjih mesecih vojne jih je madžarski marionetni režim večino predal Nemcem.

Ključne besede: delovne enote madžarske vojske, madžarski antisemitizem, rudnik Bor, prekmurski Judje, druga svetovna vojna

Veleposestnik in bankir, banski svetnik, murskosoboški župan ter od marca 1942 predsednik prekmurske podružnice Stranke madžarskega življa (Magyar élet párt – MEP) Ferdinand Nándor Hartner je novembra istega leta v lokalnem tedniku *Muraszombat és vidéke* (Murska Sobota in okolica) izjavil:

»Milijon Židov predstavlja tuje telo na državnem telesu Madžarske. Po nečloveški poti se jih ne da odstraniti, se pa zato morajo do konca vojne zadovoljiti s takšnimi ukrepi. Prav tako pa stranka ne more nobenemu obljubiti paradiža tudi po koncu vojne.«²

Izjava se je nanašala na odlok, s katerim je madžarski obrambni minister 18. novembra 1942 uvedel prisilno delo za vse madžarske Jude moškega spola, stare od 18 do 48 let. Komentar ene najvidnejših prekmurskih osebnosti pred madžarsko okupacijo in med njo razkriva temeljno dihotomijo političnega kreda madžarskih vladajočih elit in njihovega odnosa do judovske skupnosti. Po eni strani je izjava odkrito protijudovska, utemeljena na šovinistični predpostavki o neavtohtonosti, tujstvu Judov, po drugi strani pa izpričan antisemitizem še vedno vsebuje »humano« noto, saj Madžari Judov niso sistematično pobijali. Slednje je seveda možno trditi le, če upoštevamo sočasno dogajanje v madžarski okolici: rešitev judovskega vprašanja po nemških notah.

Sedem desetletij je minilo, odkar se je madžarska različica antisemitizma zlila z nemško ter tragično in nepovratno zaznamovala največjo judovsko skupnost na slovenskem ozemlju – po podatkih popisa Judov v Dravski banovini iz leta 1937 je prekmurska skupnost štela 417 pripadnikov.³ Njihova usoda je le poglavje širšega madžarskega konteksta z bistveno višjim številom žrtev.⁴ Do zbiranja v getih in deportacij

¹ Mag. Klemen BRVAR, Mariborska knjižnica.

² *Muraszombat és vidéke*, 36/48, 20. 11. 1942, str. 3.

³ Andrej PANČUR, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*. Celje 2011, str. 61–62.

⁴ Po podatkih popisa iz leta 1941 je na Madžarskem s pripojenimi ozemlji živelo več kot 825.000 Judov. Od tega jih je v mejah trianonske Madžarske živelo približno 401.000, na anektiranih

madžarskih Judov v uničevalna taborišča (večinoma v Auschwitz) je prišlo relativno pozno, spomladi 1944, ko je bilo že jasno, da bo Nemčija vojno izgubila.⁵ Hitrost in temeljitost t. i. *Aktion Ungarn*, ki jo je pripravil in vodil Adolf Eichmann, je prav zaradi bližajočega se nemškega poraza še toliko bolj srhljiva, saj je bila Madžarska in z njo Prekmurje do marca 1944 za Jude relativno varna oaza. Do takrat so madžarski Judje namreč živeli pod nekakšnim državnim patronatom, ki je temeljil na tradiciji medsebojnih koristi.⁶ A to še zdaleč ni pomenilo, da so se madžarski Judje izognili duhu časa. V obdobju med vojnama je antisemitizem, tako kot drugod po Srednji in Vzhodni Evropi, tudi na Madžarskem postopoma prerasel latentno fazo in se usidral v programih nekaterih političnih strank. Sledila je protijudovska zakonodaja, ki je z radikalizacijo razmer pred drugo svetovno vojno in med njo ostro zarezala v madžarsko judovsko skupnost.⁷ Kljub temu da je najglobljo zarezo – množične deportacije v uničevalna taborišča – povzročila nemška okupacija Madžarske, pa ni nič manjše pozornosti vredna sistematična gospodarska in družbena izolacija, katere vrh je predstavljal sistem prisilnega dela, ki ga je med vojno za Jude uvedla madžarska država.⁸ Ukrep, v kolesje katerega je padlo več kot 130.000 madžarskih (in s tem prekmurskih) Judov, je prizadel predvsem moške pripadnike skupnosti, a je hkrati marsikoga obvaroval smrti. Delavski bataljoni so bili v času deportacij v uničevalna taborišča množična pribežališča, ki so obete za preživetje vsaj začasno izboljšala. Kljub temu pa je epilog tudi tega poglavja črn.

Madžarska med vojnama in njena judovska skupnost

S perspektive razvoja madžarskega antisemitizma lahko sistem delovnih enot madžarske vojske oz. *munkaszolgálat* razumemo kot skrajno točko reševanja judovskega vprašanja med obema vojnama. Čeprav je ukrep zaživel med vojno, je bil namreč bližje predvojnemu krmarjenju vladajočih konservativnih elit med notranjepolitično Scilo in zunanjepolitično Karibdo, tj. med desničarsko-radikalnimi erupcijami na domačem političnem parketu in nemškimi pritiski po poenotenju

---

ozemljih pa okoli 324.000 (na jugoslovanskem ozemlju, ki ga je Madžarska med vojno okupirala, je živelo blizu 14.000 Judov). Prav tako je bilo na podlagi rasnih zakonov za Jude klasificiranih približno 100.000 ljudi, ki so bili bodisi konvertiti bodisi so imeli judovske prednike.

5 Boris HAJDINJAK, *Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem*, Družini Singer in Kohnstein iz Maribora, *Slovenski Judje. Zgodovina in bolokavst. Pregled raziskovalnih tematik*, Maribor 2012, str. 187–188, 236. Med 16. aprilom in 22. julijem 1944 je bilo v uničevalna taborišča odpeljanih 430.000 ljudi. Šlo je za Jude s podeželja, od katerih so jih kar 75 odstotkov takoj po prihodu poslali v smrt. Val deportacij je zajel tudi prekmurske in medžimurske Jude, izvzeti pa so bili judovska skupnost v Budimpešti in tisti, ki so bili vpoklicani v delovne enote madžarske vojske. Deportacije so v začetku julija na zahtevo regenta admirala Miklósa Horthyja sicer ustavili, a se je preganjanje nadaljevalo. Zlasti pod kratkotrajnim, a krvavim režimom Ferenca Szálásija so njilaši med oktobrom 1944 in marcem 1945 pobili med 10.000 in 15.000 budimpeških Judov, nadaljnjih 90.000 pa predali Nemcem. Ker so bile železniške proge zaradi bombardiranj neprevozne, so morali v avstrijska in nemška taborišča pešaćiti.

6 O madžarski zgodovini med vojnama več: Miloš ČOROVÍČ, *Admiral na belom konju: madžarske ratne godine*, Beograd 1981, str. 217 + [12] str. pril.; László GÖNCZ, *Madžari. Kratka zgodovina Madžarov*, Murska Sobota 2004, str. 126–149; László KONTLER, *Tisočletje v Srednji Evropi. Madžarska zgodovina*, Ljubljana 2005, str. 261–309.

7 O holokavstu na Madžarskem: Randolph L. BRAHAM, *The politics of genocide: the holocaust in Hungary. Condensed edition*, Detroit 2000, str. 99–197.

8 *Židovi na tlu Jugoslavije. Razstavni katalog*, Zagreb 1988, str. 190.

judovskega »tretmaja«. Čeprav mnogih Judov iz delavskih bataljonov ni doletela nič boljša usoda od tiste, ki je doletela deportirance v Auschwitz, pa je bil madžarski sistem prisilnega dela v več vidikih specifičen. Protijudovsko vzdušje na Madžarskem namreč ni bilo fenomen časa tik pred drugo svetovno vojno in med njo, ampak je imelo vsaj dvajsetletno brado.⁹

Moderni antisemitizem se je na Madžarskem pojavil po koncu prve svetovne vojne.¹⁰ Izgubljena vojna in trianonska mirovna pogodba (podpisana 4. junija 1920) sta za Madžare pomenili nacionalno katastrofo. Nastanek novih držav in spremembe v razmejitvi so sodobniki primerjali s turško osvojitvijo in razpadom države skoraj štiri stoletja prej v bitki pri Mohaču. Na račun sosed je Madžarska v novi, versajski evropski ureditvi izgubila dve tretjini nekdanjega ozemlja in skoraj 60 odstotkov prebivalstva, od tega je bila polovica etničnih Madžarov (skupaj skoraj 3,2 milijona). Največ ozemlja je pripadlo Romuniji ter novonastalima Češkoslovaški in Kraljevini SHS, nekaj tudi Avstriji. Več kot polovica »manjšinskih« Madžarov v sosednjih državah je živela strnjeno ob novih mejah. Iz večnacionalne države je skrčena Madžarska postala malone etnično homogena. Edini omembe vredni etnični skupnosti v 7,6-milijonski državi sta bili nemška (v obdobju med vojnoma je predstavljala okoli 6-odstotni delež prebivalstva) in judovska skupnost. Delež slednje se je v obdobju med vojnoma s skoraj 6 odstotkov (1920) zmanjšal na 4,3 odstotka (1941), a je treba pripomniti, da Judje na Madžarskem niso bili registrirani na nacionalni ali rasni podlagi, ampak na verski, torej kot madžarski državljani judovske vere. Trianonska pogodba Madžarski ni povzročila le ozemeljskih in človeških izgub, prizadela jo je tudi gospodarsko. Zaradi vojnega opustošenja, uničene industrije, izgubljene infrastrukture in vojne odškodnine je postala močno odvisna od uvožno-izvozne bilance ter posledično občutljiva na spremembe na globalnih trgih. Vse naštetu je imelo za Madžarsko daljnosežne notranje- in zunanjepolitične posledice. Pogodba se je kot velika krivica in nacionalna nočna mora vtisnila globoko v kolektivno psiho Madžarov. Domače politične elite so narodovo prizadetost in željo po popravi krivic izrabile kot kopreno, ki je prekrila vsa ključna vprašanja v državi. Zato ni presenetljivo, da je v obdobju med vojnoma revizionizem postal politična stalnica in vsakodnevna folklor, hkrati pa tudi glavni cilj madžarske zunanje politike. Takšna usmeritev je državo postopoma znova utirjala v vojne tirnice.¹¹

---

9 O madžarski judovski skupnosti med vojnoma: BRAHAM 2000, str. 19–27; KONTLER 2005, str. 261–309.

10 Oto LUTHAR, Martin POGAČAR, *Dežela senc. Spomin na izgon in izginotje judovske skupnosti v Prekmurju*, Ljubljana 2012, str. 16; Oto LUTHAR, Martin POGAČAR, *Neznane sledi. Judovstvo, antisemitizem in holokavst v slovenski zgodovini*, Ljubljana 2013, str. 6–7; Oto LUTHAR, *Po robovih spomina: antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012, str. 9–10. Antisemitizem prve polovice 20. stoletja je tradicionalno krščansko protijudovstvo in ekonomski antisemitizem nadgradil s šovinizmom in skrajnim nacionalizmom ter z neodarvinističnimi izsledki rasne teorije.

11 GÖNCZ 2004, str. 136–139; KONTLER 2005, str. 274–277.

Slika 5: Grafična ponazoritev trianonske travme

Vštric z zahtevami po reviziji pogodbe je na politično prizorišče vse bolj smelo stopala radikalna desnica. Podobno kot v weimarski Nemčiji je pritegovala zlasti razočarane demobilizirane vojake in odstavljene državne uslužbence ter tiste, ki so s teritorialnimi spremembami izgubili svoja posestva. Poleg menjave političnih elit in prehoda iz demokratične ureditve v avtoritarno obliko vladavine je radikalna desnica terjala tudi socialni prevrat oz. prerazporeditev družbenega premoženja na madžarski »zgodovinski srednji razred«. Konservativci, ki so oblast in tradicionalne privilegije zadržali tudi po vojni, so takšne tendence v dvajsetih letih, ko je potekal proces posttrianonske konsolidacije države in družbe, še lahko krotili. A to je na političnem parketu terjalo stalne kompromise, v katerih so najkrajšo potegnili Judje oz. »priseljenska inteligenca«, kakor so jih v luči narodove prizadetosti in vsesplošnega hujskanja oblasti evfemistično naslavljale, po drugi strani pa jih hkrati tudi ščitile.¹²

Korenine tega dvoumnega odnosa so segale v prevratni leti 1848 in 1849, ko so predstavniki judovske skupnosti podprli Kossuthove narodne revolucionarje. Formalno izhodišče njihovega polstoletnega vzpona je sicer predstavljala zakonska enakopravnost, ki jo je leta 1867 prinesel *Ansgleich*, a hitre rasti družbenega vpliva ne bi bilo brez naklonjenosti elit. Te so Judom odprle vrata v visoke gospodarske sfere: uveljavili so se zlasti v bančništvu, industriji in trgovini. Hkrati so jim omogočile neomejeno izobraževanje ter posledično prevlado v določenih vplivnih poklicih in umetnosti. Čeprav podpora elit še zdaleč ni koreninila le v hvaležnosti za patriotizem, izpričan v pravem zgodovinskem trenutku, pa so Judje gojili prav tega. Sebe so namreč v veliki meri dojemali kot Madžare judovske vere, zato sta procesa akulturacije in celo asimilacije zajela velik del skupnosti. Nič nenavadnega niso

12 KONTLER 2005, str. 266–267.

bile npr. spremembe imen, konvertitstvo in deklarirano madžarsko domoljubje, kar lahko razumemo kot gesto hvaležnosti in občutka integriranosti v družbo. Da bi zaščitnike obdržali, se madžarski Judje niso izkazali le kot gospodarska avantgarda in nosilci modernizacije, ampak so bili dejavni tudi na spolzkem narodnopolitičnem terenu. Na večetničnih območjih so pogosto prevzemali vlogo kulturnih madžarizatorjev, kar so oblasti, spričo izostanka kakršnih koli judovskih ozemeljskih zahtev, rade spodbujale. V očeh narodov in manjšin, ki so iskali pot do samoodločbe, so po drugi strani poosebljali represijo in veljali za ohranjevalce *statusa quo*.¹³

Ranljivost tovrstne simbioze in navidezno integriranost so razkrile prva svetovna vojna in njene posledice. Prej sporadični protijudovski izbruhi so postali pogostejši za časa kratkotrajne boljševiske diktature pod Bélo Kunom leta 1919. Zaradi pretežno meščanskega stanu in pripadnosti organizirani religiji so bili Judje med revolucionarnim nasiljem med bolj izpostavljenimi. Še več terorja so prinesle represalije protirevolucionarjev. Glavno opravičilo je bila visoka judovska udeležba v vrstah madžarskih revolucionarjev, čeprav večina skupnosti seveda ni podpirala proletarskega prevrata.¹⁴ Izbruhi nestrpnosti in nasilja so bili sprva nastrojeni proti delu skupnosti, ki se ni podvrgel procesu akulturacije. Pravoverna in pretežno revna skupnost galicijskih Judov na severovzhodu države je obdržala značilnosti štetlovske kulture in je zato postala tarča očitkov, da predstavlja tujek in grožnjo madžarskemu narodu.¹⁵ Erozija strpnosti je kmalu prizadela tudi akulturirane in asimilirane Jude. Čeprav so ti ohranili močne gospodarske pozicije, so z nastankom etnično homogene države izgubili večino političnega kapitala. Dokaz za to je bila prva protijudovska zakonodaja v Evropi po koncu prve svetovne vojne. Že leta 1920 je namreč na Madžarskem začel veljati t. i. *numerus clausus*, ki je omejil vpis na univerze za judovske študente.¹⁶

Zakonske restrikcije je judovska skupnost tolmačila kot izziv časa ter posledico izgubljene vojne in protirevolucionarnega nasilja. Domoljubna vnema in lojalnost se zato nista prav nič zmanjšali; šli sta celo tako daleč, da so madžarski Judje posvojili revizionistično retoriko in zavračali tuje pozive proti antisemitski zakonodaji kot vmešavanje v madžarske notranje zadeve. Optimistično sprijaznjenost je v dvajsetih letih utrjevala politična prevlada konservativcev, ki jim je uspelo državo pod vodstvom Pála Telekija in Istvána Bethlena politično, gospodarsko in socialno stabilizirati ter omejiti vpliv radikalnih gibanj obeh barv. Na zunanjepolitičnem

13 BRAHAM 2000, str. 19–20; PANČUR 2011, str. 55–56.

14 O razlogih za judovsko udeležbo v komunističnem gibanju: Klemen BRVAR, Judje v vrstah slovenskih komunistov med obema vojnama – Ali Kardoš, *Slovenski Judje. Zgodovina in bolokarst II*, Maribor 2013, str. 82.

15 BRAHAM 2000, str. 20–22; KONTLER 2005, str. 269–270; PANČUR 2011, str. 54.

16 Metka FUJS, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, *Kronika Pomurja* 7, 1998, str. 25; HAJDINJAK 2012, str. 173; KONTLER 2005, str. 279, 283. Njihov delež se je v primerjavi z letom 1914, ko so predstavljali skoraj četrtino vseh vpisanih, do leta 1935 zmanjšal na 8 do 12 odstotkov, a je še vedno ostajal proporcionalno višji. Protijudovski značaj zakona, ki je bil najverjetneje odgovor na veliko število Judov med madžarskimi revolucionarji, so oblasti leta 1928 nekoliko omilile. Kriteriji so bili z rasnega vidika preneseni na družbeno področje in so določevali zaželena sorazmerja glede na poklic staršev.

področju se je Madžarska v tem obdobju najprej naslonila na zahodne zaveznike, nato pa je somišljenika našla v Mussoliniju.¹⁷

Posledice svetovne gospodarske krize iz leta 1929 so prinesle občutne notranjepolitične spremembe. Konservativna garnitura je dobila močnega tekmeca v oživljeni desnici, ki je svoj politični kapital kovala na račun vladajočih elit. Na udaru so se kot simbol dekadentnega kapitalizma znašli zlasti bogati judovski krogi. Obtoževali so jih, da so glavni krivci za propadanje hrbtenice madžarskega naroda, tj. obubožanih zemljiških posestnikov in inteligence krščanskega srednjega razreda. Močno orožje desnice so bile tudi zahteve po alternativni poti revizije.¹⁸

Krmilo madžarske zunanje politike je obrnil Gyula Gömbös, ki je premierski stolček prevzel jeseni 1932. Nekdanjemu organizatorju skrajne desnice je s politiko trde roke in močne vladne stranke Madžarsko uspelo gospodarsko dvigniti. Radikaliziral je birokracijo in vojsko, zlasti pa se je tesneje zvezal z Mussolinijem. Po zmagi nacistov leta 1933 se je težišče povezovanja preneslo na Nemčijo, saj je kljub nezaupanju, ki ga je velik del madžarskega političnega establišmenta gojil do rajha (vplivna nemška manjšina, zlasti v vojaških krogih), imela pronemška orientacija tudi mik: možnost hitre in celovite revizije ozemeljskih krivic v sklopu »novega evropskega reda« po nemških notah. Kurz približevanja Nemčiji se je nadaljeval tudi po Gömbösevi nenadni smrti leta 1936, vrhunec pa je dosegel z madžarskim pristopom k trojnemu paktu 20. novembra 1940. Točko, s katere ni bilo vrnitve, je sprožil anšlus. Takrat je na Madžarskem brbotalo: skrajna desnica je terjala odločnejše zunanjepolitične korake, vojska se je reorganizirala in modernizirala. Kljub temu so ključne poteze pri ozemeljskih pridobitvah vlekli diplomati za zeleno mizo. S Hitlerjem in Mussolinijem kot arbitroma je Madžarska novembra 1938 s t. i. prvo dunajsko dodelitvijo na račun Čehoslovaške pridobila 12.000 km² velik in pretežno z Madžari poseljen del južne Slovaške oz. Gornjo Ogrsko ali Felvidék. Po dokončnem razpadu Čehoslovaške je marca 1939 zasedla še po velikosti podobno, a pretežno z Ukrajinci poseljeno Karpatsko Ukrajino oz. Rutenijo. Že za časa druge svetovne vojne, ko je med vojaško nevtralnostjo in agresivno diplomacijo madžarsko ladjo krmaril Pál Teleki, so Madžari z drugo dunajsko dodelitvijo avgusta 1940 pridobili še severni Erdély oz. Transilvanijo ali Sedmograško. Na skoraj 43.000 km² velikem ozemlju, ki se mu je morala odpovedati Romunija, je bil delež Madžarov nekaj več kot 51-odstoten. Zadnje ozemeljsko pridobitev so prinesli »bajoneti«: z napadom na Jugoslavijo 11. aprila 1941, ko je ta država z nastankom NDH formalno že nehala obstajati, si je Madžarska zagotovila še »južne pokrajine« oz. Délvidék (Bačko, Baranjo, Medžimurje in Prekmurje) s skupno površino nekaj več kot 11.000 km², kjer je bila približno tretjina prebivalstva madžarskega.¹⁹

17 BRAHAM 2000, str. 22–23; Metka FUJS, Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju, *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (= *Ferenčev zbornik*), 1997, str. 176.

18 KONTLER 2005, str. 292–293.

19 BRAHAM 2000, str. 23–24; ČOROVIC 1981, str. 66, 77, 96–97; KONTLER 2005, str. 298–302.

Slika 6: Vkorakanje madžarske vojske v Erdély po drugi dunajski dodelitvi, avgust 1940

Ozemeljske pridobitve, ki so Madžarski prinesle skoraj polovico s trianonsko pogodbo izgubljenega teritorija, so seveda imele politične posledice. Vse večja podvrženost Nemčiji in njenim interesom je na domačem političnem parketu krepila radikalno desnico (predvsem Szálásijeve puščičaste križe oz. njilaše). Konservativne elite so zato, da bi dosegle politično ravnovesje, predvsem pa zaščitile oblast in lastne privilegije, ponovno ukrepale proti judovski skupnosti – ta je z ozemeljskimi pridobitvami narasla na več kot 825.000 pripadnikov. V relativno kratkem času je bila sprejeta vrsta protijudovskih ukrepov, in čeprav naj bi z njimi omejili le »kvarljiv« kulturni in gospodarski vpliv, so zarezali globoko. Prvi protijudovski zakon s konca maja 1938 je Judom dovoljeval največ 20-odstotno udeležnost v advokaturi, časnikarstvu, inženirstvu in zdravstvu ter v finančnih, trgovskih in industrijskih podjetjih, ki so štela nad 10 zaposlenih. Skoraj natanko čez leto dni, v začetku maja 1939, so pod nemškim pritiskom isti zakon še zaostriili – delež ni smel znašati nad 6 odstotkov. Hkrati so sprejeli še natančno in zapleteno klasifikacijo, ki Judov ni več diskriminirala samo na verski osnovi, ampak tudi na rasni. Tretji antisemitski zakon, ki je bil sprejet že med vojno, v začetku avgusta 1941, je na Madžarsko prenesel nemško prakso: uvajal je prepoved spolnih stikov in mešanih porok med Judi in Nejudi.²⁰

Zakonski sveženj, ki je bil podkrepjen z različnimi podzakonskimi akti in dekreti, je madžarsko judovsko skupnost predvsem ekonomsko dotolkel.²¹ Medtem ko so

20 BRAHAM 2000, str. 24–25; FUJS 1998, str. 25, 26; GÖNCZ 2004, str. 146, 147.

21 O gospodarskih posledicah protijudovskih zakonov: Don YEHUDA, Anti-Semitic legislations in Hungary and their implementation in Budapest – an economic analysis, *The tragedy of Hungarian Jewry. Essays, Documents, Depositions*, New York 1986, str. 49–72.

obubožanim srednjim in nižjim slojem z najnujnejšim pomagale različne judovske vzgojno-izobraževalne in socialne ustanove, so vodilni predstavniki skupnosti brez ugovorov sprejeli pojasnilo oblasti, češ da gre pri protijudovski zakonodaji pravzaprav za sredstvo državne zaščite in za ukrepe, »ki bodo antisemitom izdrli želo«. V teh besedah je bilo nekaj resnice: madžarska politika namreč vse do okupacije leta 1944 ni popustila nenehnim nemškim pritiskom. Takratni predsednik vlade Miklos Kállay je nanje odgovarjal z argumentom, da je Madžarska s protijudovskimi zakoni, ki jih je sprejela, naredila vse in da ostrejših ukrepov ne namerava sprejeti, ker za to nima ne tehničnih ne drugih možnosti. Kljub odločnemu izhodišču pa vojna ni minila brez okrvavljenih rok.²²

Madžarski ekscesi pred nemško okupacijo

Prvi od dveh dogodkov, ki z današnje perspektive delujeta kot uvertura v katastrofo, takrat pa sta veljala za ekscesa, je bil pokol »tujih« Judov v ukrajinskem Kamenec-Podolsku avgusta 1941. Po anšlusu, razpadu Češkoslovaške in porazu Poljske je Madžarska zaradi znosnejše protijudovske politike postala eno zadnjih zatočišč za judovske begunce. Prišleke so madžarske oblasti internirale, nad njimi pa je bdel posebni urad za nadzor nad tujci oz. KEOKH (Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság), katerega vpliv je z vstopom v vojno močno narasel. Potem ko so se Madžari pridružili nemškemu pohodu na Sovjetsko zvezo in zasedli precejšen del ukrajinske Galicije, se je v KEOKH-u pojavila iniciativa, da bi »tuje« Jude preselili na zasedeno območje. Ob podpori komisarja Karpatske Ukrajine, ministra za obrambo in šefa generalštaba madžarske vojske so oblasti julija 1941 ukazale njihovo koncentracijo. V kategorijo »poljskih in ruskih Judov« so padli tudi tisti madžarski, ki si niso pravočasno uredili dokumentov, predvsem pa celotne lokalne skupnosti iz na novo priključene Karpatske Ukrajine. Skupaj okoli 18.000 ljudi je madžarska žandarmerija s tovornimi vagoni prepeljala do mesta Körösmező (danes Jasinja v Ukrajini) na takratni madžarsko-poljski meji in jih predala Nemcem. Ker SS ni bila pripravljena sprejeti tolikšnega števila ljudi, so policijskega in SS-poveljnika območja Friedricha Jeckelna pooblastili, da prispele likvidira. Iz njegovega uradnega poročila je razvidno, da je bilo v bombnih kraterjih blizu Kamenec-Podolska (danes Kamyanets-Podilsky) med 27. in 28. avgustom 1941 z mitraljiranjem usmrčenih 23.600 Judov. Med njimi je bilo 16.000 tistih, ki so jih Nemcem predale madžarske oblasti. Šlo je za prvi množični poboj v sklopu dokončne rešitve, pri katerem je po pričevanjih sodelovala tudi enota inženircev madžarske vojske.²³

Pričevanja redkih preživelih so sicer sprožila proteste nekaterih politikov in izganjanje so ustavili, niso pa preprečila drugega ekscesa, ki je bil izključno dejanje madžarske vojske. Šlo je za vojaško akcijo, s katero so oblasti v okupirani Bački (del Délvidéka) nameravale zatreti partizansko gibanje, a se je sprevrgla v pokol. Povod zanjo so bile žrtve med lokalnimi žandarji, ko so ti v začetku januarja 1942 izvajali racije v vaseh v Šajkaški, pokrajini vzhodno od Novega Sada. Kazenska ekspedicija, sestavljena iz enot žandarmerije, madžarskih in nemških domačinov ter vojske, ki je prišla iz

22 BRAHAM 2000, str. 25; FUJS 1998, str. 26.

23 BRAHAM 2000, str. 32–34.

Slika 7: Žrtve racij madžarske vojske v Novem Sadu januarja 1942

Szegeda, je racije s podeželja nato prenesla v Novi Sad oz. Újvidék. Vojska, ki so jo vodili oficirji pretežno nemškega porekla, je mesto med 21. in 23. januarjem 1942 sistematično prečesala in kot talce zajela nekaj najbolj premožnih meščanov, med katerimi so bili tudi Judje. Pod pretvezo lažnega napada na žandarje je poveljnik akcije, general Ferenc Feketehalmy-Czeydner, nato ukazal njihovo usmrtitev. Talce so postrelili na obrežju Donave, na t. i. Štrandu, trupla pa zmetali v zaledenelo Donavo, ki so jo morali prej »zmehčati« s topovi. Med celotnim januarskim kazenskim pohodom je bilo pobitih od 3.300 do 3.800 ljudi; žrtve so bili večinoma Srbi. Od okoli 1.000 judovskih žrtev jih je bilo kar 550 ubitih v Novem Sadu.²⁴

Sistem prisilnega dela

Kljub temu da sta oba pokola v judovski skupnosti in v delu madžarske javnosti izzvala ogorčenje in reakcijo oblasti,²⁵ pa so te protijudovsko usmeritev zaostrovale. Vrhunec je pomenil odlok z 18. novembra 1942, ki je uvajal delo v posebnih delovnih bataljonih madžarske vojske za vse judovske moške med 18. in 48. letom.²⁶

Sistem prisilnega dela, ki ga je med vojno uvedla Madžarska, je bil najobširnejši in najkompleksnejši tovrstni sistem med nemškimi zaveznicami ter edini podrejen vojski.

24 BRAHAM 2000, str. 34–37; HAJDINJAK 2012, str. 175; Vladislav ROTBART, Čije je delo novosadska racija. Prilog istoriji Jevreja u Bačkoj, *Jevrejsvo, antisemitizam i holokaust. Zbornik radova*, Ljubljana 2013, str. 282–308.

25 Oficirje, ki so vodili pokol v Novem Sadu in okolici, so decembra 1943, po dolgotrajni preiskavi, obtožili na zaporne kazni. Vodilni so januarja 1944 prebegnili k Nemcem in se nato marca z njimi vrnili ter igrali ključno vlogo pri dokončni rešitvi. Po vojni so jim sodile jugoslovanske oblasti.

26 FUJS 1998, str. 26.

Njegove korenine so segale v leto 1919, ko so v času protirevolucionarnega terorja nastali posebni kazenski oddelki za politične nasprotnike. Ti so bili prisiljeni opravljati različna dela v javnem interesu, med njimi pa so se zaradi domnevne ali dejanske levičarske usmerjenosti pogosto znašli Judje. Osnovne organizacijske značilnosti so se nato prenesle v čas tik pred drugo svetovno vojno, ko je pravno podlago za sistem prisilnega dela zagotovil zakon o nacionalni varnosti in obrambi iz marca 1939.²⁷

Delovne enote madžarske vojske so nastale iz delovne službe, ki je bila vpeljana 1. julija 1939. Po določilih so morali vsi za vojsko trajno nesposobni ali neprimerni moški v koledarskem letu, v katerem so dopolnili 24 let, tri mesece opravljati delo za potrebe oboroženih sil ali katero koli družbenokoristno delo, ki ga je odobrilo obrambno ministrstvo. Čeprav je bil sistem prisilnega dela sprva namenjen vsem politično »nezanesljivim« in »škodljivim za javni red«,²⁸ pa je kmalu postal tudi sredstvo rasne segregacije, s katerim so oblasti Jude dokončno odtrgale od družbeno-gospodarskega in kulturnega življenja. Od sredine avgusta 1941 Judje namreč niso več mogli služiti vojaščine in so jih avtomatično pošiljali v delavske enote. Hkrati se je možnost vpoklica razširila na vse starostno primerne Jude, dolžina služenja pa s treh mesecev na dve leti. V sistemu, ki je poleti 1943 vključeval že 800.000 ljudi, so Judje predstavljali velik delež vpoklicanih in največji delež umrlih: od okoli 130.000 jih konca vojne ni dočakalo med 30.000 in 40.000.²⁹

Osnovo sistema so predstavljale delovne enote, formirane in nastanjene v posebnih taboriščih. Posamezne so štejele med 200 in 250 ljudi. Organizirane po bile po vojaško, stražili in načelovali so jim pripadniki madžarske vojske. Uradno sta nad njimi bdela minister za obrambo in posebna superintendatura, formalno pa so bile inkorporirane v vsakega izmed devetih madžarskih vojaških korpusov. Rekruti so bili sprva tretirani enako kot njihovi vojaški sodruzi; edina vidna označba je bila z zeleno barvo izvezena črka M (*munkaszólgálat*) na zavihku uniforme. Po avgustu 1941 so delovne uniforme in vojaške škornje zamenjala civilna oblačila in obutev ter čepice brez oznak. Od pomladi 1942 dalje so bili za judovske pripadnike delovnih enot obvezni trakovi na rokavih: rumene so nosili »pravi« Judje, bele pa »rasni«, torej konvertiti oz. kristjani z judovskim poreklom. Spekter nalog t. i. *muszós*, kakor so pripadnike delovnih enot (po uradni kratici *Mu.sz.*) klicali sami Judje, se je s potekom vojne širil. Sprva so gradili in vzdrževali ceste in železniške proge, krčili gozdove in regulirali reke ter celo opravljali sezonska dela na veleposestvih. Nato so jih pošiljali v rudnike, predvsem pa so opravljali vojaška utrjevalna dela na Madžarskem in na zasedenih ozemljih v Galiciji, Ukrajini in Jugoslaviji. V vojnih operacijah so sodelovali na vzhodni fronti, kjer so vzdrževali prometno omrežje, odstranjevali sneg, vojaške enote oskrbovali s strelivom in čistili minska polja. Tam so bile delovne enote, z jasno vidnimi zunanji oznakami, na milost in nemilost prepuščene vsakovrstnemu maltretiranju.³⁰

27 BRAHAM 2000, str. 37–39; *The wartime system of labor service in Hungary. Varieties of experiences*, New York 1995, VI.

28 Komunistom in levičarjem, Jehovovim pričam, sobotarjem ter Srbom, Hrvatom, Slovencem, Romunom, Ukrajincem in Slovakom.

29 BRAHAM 2000, str. 37; HAJDINJAK 2012, str. 185.

30 BRAHAM 2000, str. 39–42; HAJDINJAK 2012, str. 185; *The wartime system of labor service in*

Slika 8: Judovski pripadniki delovnih enot pri verskem obredu, 1942

Slika 9: Skrb za železniško infrastrukturo, 1941

Slika 10: Težaško delo v okolici Bánhide, 1942

Slika 11: *Muzsos* in madžarski oficirji na utrjenem položaju v Ukrajini, 1943

Vzhodna fronta

V posebno težkem položaju je bilo okoli 50.000 pretežno judovskih pripadnikov delovnih bataljonov, ki so aprila 1942 spremljali 209.000 pripadnikov 2. madžarske armade na vojaško misijo v Sovjetsko zvezo.³¹ Večine niso vpoklicali po letnikih, ampak

---

Hungary. Varieties of experiences, New York 1995, VI.

31 ČOROVIĆ 1981, str. 106, 133–136; GÖNCZ 2004, str. 151–152; KONTLER 2005, str. 305. Madžarska je v vojno proti Sovjetski zvezi vstopila 1. julija 1941, nekaj dni po uprizorjenem napadu sovjetskih letal na Kasso oz. Košice (napad so 26. aprila izvedla nemška letala). Najprej je na misijo poslala manjšo, okoli 40.000 vojakov močno karpatsko skupino, ki je do novembra napredovala do Donca v Ukrajini. Po težkih izgubah so se enote vrnile v Podkarpatsko Ukrajino in tam opravljale vlogo okupacijskih sil. Nato je premier Bárdossy pod nemškim pritiskom spomladi 1942 v Sovjetsko zvezo poslal 2. madžarsko armado. Naloga, da brani 200 km dolg pas fronte na Donu blizu ukrajinskega Voroneža, se je za slabo opremljeno armado izkazala za prevelik zalogaj. Še pred začetkom sovjetske ofenzive je zaradi mraza pomrlo več tisoč vojakov, prava katastrofa pa se je zgodila po 12. januarju 1943. Posledice sovjetske ofenzive je poslabšalo še vztrajanje na položajih za vsako ceno. Naposled se je z neorganiziranim begom in brez pomoči nemškega zaveznika rešila tretjina armade, medtem ko je 40.000 vojakov padlo, 35.000 jih je bilo ranjenih in 70.000 ujetih. Šlo je za enega najhujših madžarskih

poimensko, tako da so bili na spiskih ugledni in vplivni Judje, industrialci, poslovneži, sionisti in starešine posameznih skupnosti. Veliko je bilo takšnih, ki so jih kot »sumljive« ovadile različne vladne službe ali njihovi poslovni konkurenti. Na vzhodno fronto so poslali tudi politično »nezanesljive« v kazenskih oddelkih (na rokavu so nosili rumen trak s črno piko), v katerih so prevladovali komunisti in drugi levičarji, med njimi tudi Judje. Na zasedenih območjih in v zaledju fronte so delovni bataljoni opravljali nujna dela za madžarsko in nemško vojsko. Razmere, v katerih so delali, so bile od vsega začetka misije tako nehumane (minska polja so npr. večkrat morali očistiti tako, da so jih preprosto poslali čeznje), da je posredoval celo tedanji obrambni minister Vilmos Nagy. Po obisku na fronti je z nekaj ukrepi dosegel določeno izboljšanje razmer, a so to občutili le oddelki, ki so bili stacionirani na Madžarskem in se jim je na splošno godilo bolje. Trpljenje za fronto in na njej je doseglo vrhunec po zimskem sovjetskem preboju čez zaledeneli Don pri Voronežu. Med 12. in 22. januarjem 1943, ko je ofenziva Rdeče armade dosegla vrhunec, je 2. madžarska armada tako rekoč prenehala obstajati. Utrpela je 70–75-odstotne izgube. V splošnem kaosu je razpadla tudi večina delovnih enot, tako da so se skupine in posamezniki s preostankom armade vračali domov v strahotnem prepletu šikaniranja, mraza, pomanjkanja hrane in epidemije tifusa. Na Madžarsko se je vrnilo le 12–14 odstotkov pripadnikov delovnih enot, ki so jih poslali na vzhod, torej od 6.000 do 7.000 ljudi.³²

Rudnik Bor

Posebno poglavje v sistemu prisilnega dela je bil rudnik Bor v vzhodni Srbiji. Od julija 1943 do septembra 1944 je tam delalo okoli 6.200 pretežno judovskih pripadnikov madžarskih delovnih enot. Eden največjih rudnikov bakra (in zlata) v Evropi je imel za nemške vojne napore velik pomen.³³ Kot druge podobne objekte po zasedeni Evropi ga je upravljala nemška paravojaška delovna organizacija Todt (*Organisation Todt*, OT). Ob kopanju bakrove rude je bil glavni cilj izgradnja ozkotirne železnice od Bora do Žagubice, s čimer bi izboljšali logistiko in pospešili transport bakra v rajh. Ker so Nemci v Srbiji judovsko vprašanje dokončno rešili že leta 1942, srbski delavci pa so jim bili zaradi partizanstva sumljivi, so se v pomanjkanju delovne sile spomladi 1943 obrnili na Madžare. Zahtevo za 10.000 judovskih delavcev je vlada Miklósa Kállaya na ugovarjanje obrambnega ministra Vilmosa Nagya sprva zavrnila, a je bil nemški pritisk premočan. Po izsiljenem odstopu je obrambni resor sredi junija 1943 prevzel general Lajos Czatay, ki je že 2. julija 1943 podpisal pogodbo o namestitvi 3.000 judovskih delavcev v vzhodno Srbijo. Po določitih pogodbe naj bi Madžarska v zameno prejela do 100 ton bakrovega koncentrata mesečno. Logistiko sta si strani razdelili: Madžari so prevzeli koordinacijo in stroške prevoza do meje pri Prahovu, od tam pa je za transport poskrbela OT.³⁴

---

porazov v zgodovini, pravi madžarski Stalingrad.

32 BRAHAM 2000, str. 43–47; HAJDINJAK 2012, str. 186.

33 *Memorial museum of Hungarian speaking Jewry/A Magyar Nyelvtérülröl Származó Zsidóság Emlékmúzeuma* (register žrtve madžarskih delavnih enot), dostopno na spletni strani http://www.tmt-it.co.il/avodat-kfiya/show_item.asp?levelId=65096 [20. 1. 2014]. Nemci so rudnik prevzeli februarja 1941, ko ga je iz rok francoske banke prevzela Deutsche Preussische Staatsbank. Leta 1943 je v Boru nakopana bakrova ruda zadostovala za polovico potreb nemške vojaške industrije.

34 O rudniku Bor: BRAHAM 2000, str. 47; DEGOB – *Deportáltakat Gondozó Országos*

Slika 12: Judje, namenjeni v Bor, čakajo v apatinskem pristanišču na vkrcanje na splav, ki ga je parnik Karađorđe nato po Donavi povlekel do Prahova, avgust 1943.

V Bor je bilo namenjenih 15 enot s po 220 delavci, ki so si morali pred odhodom sami zagotoviti ustrezna oblačila in potrebščine. Prvih pet enot so v mestu Hódmezővásárhely blizu Szegeda formirali 7. julija 1943, v Szentkirályszabadji blizu Blatnega jezera drugih pet in nato še 30. julija eno v Székesfehérvárju in tri v Bački (v Prigrevici, Kupusini in Bukovih Salaših). Posebno enoto 801 so sestavljale Jehovove priče, ki so zaradi svojega pacifizma zavrnilе služenje v vojski. V prvem valu avgusta 1943 je bilo tako v Bor poslanih 3.300 delavcev. Drugi val z okoli 3.000 *mużsos* je sledil maja 1944.³⁵

Delovne enote so bile večinoma sestavljene iz madžarskih Judov, čeprav jih je bilo nekaj tudi češkoslovaškega in poljskega porekla iz anektirane Gornje Ogrske oz. Felvidéka in tistih iz Bačke in Baranje oz. Délvidéka.³⁶ Celoten madžarski delovni kontingent je bil razdeljen v štiri bataljone in nastanjen v osmih taboriščih v okolici rudnika, ki so jih nadzorovali pripadniki madžarske vojske. Nad delovnim procesom

---

Bizottság. Labour Camps in Bor, Yugoslavia, dostopno na spletni strani <http://www.degob.org/index.php?showarticle=2032> [4. 10. 2013] (navajam: DEGOB-ovi protokoli). Gre za Državni komite za sprejem deportirancev, ki je začel delovati konec leta 1944 in si je med drugim zadal nalogo dokumentirati usode vračajočih se deportirancev. Tako je nastala zbirka pričevanj okoli 5.000 deportirancev, zapisanih v več kot 3.500 DEGOB-ovih protokolih (DEGOB-jegyzőkönyvek), ki jo danes hrani Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár v Budimpešti; Jaša ROMANO, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980, str. 84–85; Vladislav ROTBART, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941–1945*, Novi Sad 1988, str. 318–321; *The wartime system of labor service in Hungary. Varieties of experiences*, 1995, VI, str. 55–127.

35 ROTBART 1988, str. 318–319; *The wartime system of labor service in Hungary. Varieties of experiences*, 1995, VI, str. 55–57.

36 Jugoslovanskih Judov je bilo med 500 in 600. Med nejudovske delavce so poleg Jehovovih prič spadali tudi szekelyski sobotarji, madžarski kristjani iz Transilvanije, ki so se spreobrnili v judaizem, Srbi ter italijanski, grški in ruski vojni ujetniki.

Slika 13: Eno od taborišč v bližini rudnika Bor

Slika 14: Karikature, ki ponazarjajo življenjske razmere v Boru. Avtor je bil očitno nastanjen v taborišču Heidenau, enem od osmih v borskem taboriščnem kompleksu.

so bdeli nemški tehniki in delovodje, stražili pa so jih oboroženi todtovci, večinoma folksdojčerji (banatski in madžarski Nemci). *Munkaši*, kot so prisilnim delavcem pravili v Srbiji in na Hrvaškem, so delali po 11 ur na dan in kot povračilo dobili 7 dinarjev, pol kilograma kruha in obrok vodene ječmenove juhe. Večino enot so angažirali za težaško delo v rudniku, nekatere pa za vzdrževalna dela na cestnem omrežju. Strateško pomembna je bila gradnja 30 km dolge železniške proge Bor–Žagubica, katere trasa je potekala po težavnem terenu. Razmere so se sicer razlikovale od taborišča do taborišča, a je bilo življenje pod poveljstvom podpolkovnika Andrása Balogha še relativno znosno kljub pogostim javnim pretepanjem zaradi prekrškov. Decembra 1943 ga je nadomestil polkovnik Ede Marányi, pod čigar poveljstvom so trpinčenja in eksekucije postali del vsakdana. Še posebej so se znašali nad tistimi, ki so neuspešno poskušali pobegniti.³⁷

Ko se je vzhodni Srbiji bližala Rdeča armada in je grozilo, da bo skupaj z jugoslovanskimi partizani rudnik obkolila, je sredi septembra 1944 prišlo do evakuacije. Potekala je v dveh fazah. V prvi je 17. septembra Bor v spremstvu okoli 100 madžarskih stražarjev zapustilo 3.600 delavcev. Na poti proti Beogradu čez Žagubico, Krepolin, Petrovac na Mlavi, Malo Krsno, Požarevac in Smederevo je nekaterim s pomočjo domačinov in partizanov uspelo pobegniti. Večina je pot nadaljevala, saj je po prihodu na Madžarsko pričakovala demobilizacijo. Iz Beograda so nato prek Pančeva, Jabuke, Glogonja, Opova, Titla in Novega Sada 6. oktobra prišli do Crvenke (Cservenka) v zahodni Bački. Okoli 800 jih je v spremstvu bošnjaške in folksdojčerske SS (šlo naj bi za pripadnike 13. SS-divizije Handschar, sestavljene iz Bošnjakov, ter nekatere lokalne banatske in bačke esesovce) krenilo naprej proti Somboru, preostali pa so bili pod nadzorstvom nemške SS nastanjeni v opekarni Gläser Welker & Rauch. V noči med 7. in 8. oktobrom so esesovci postrelili okoli 700 delavcev in jih zmetali v bližnje glinokope. Po masakru so preživeli, okoli 1.500 ljudi, v spremstvu bošnjaške SS nadaljevali pohod proti Baji na Madžarskem. Etapa je zahtevala nadaljnjih 300 žrtev. Pot se je nato vila preko Bonyháda in Szentkirályszabadje, tam pa je poveljstvo ponovno prevzel Marányi. Na njegov ukaz so pri vasi Abda blizu Győra ustrelili še 22 ljudi. Med njimi je bil tudi znani madžarski pesnik in prevajalec Miklós Radnóti, ki je zadnje obdobje svojega življenja v pesmi opisal kot čas, »*ko so živi zavidali razpadajočim truplom*«. Preživele je Marányi pri Mosonmagyaróváru med 30. oktobrom in 6. novembrom 1944 predal Nemcem, ti pa so jih poslali v različna koncentracijska taborišča: Flossenbürg, Buchenwald in Mauthausen ter nato v Bergen-Belsen, Dachau, Sachsenhausen in Oranienburg (tu je končala večina preživelih iz skupine, ki je Crvenko zapustila pred pokolom). Od celotne skupine je preživele manj kot 100 ljudi.³⁸

Druga skupina, v kateri je bilo 2.600 delavcev in je Bor zapustila 29. septembra 1944, je imela več sreče. V bližini Žagubice so jih osvobodili partizani 7. in 9. srbske brigade. Stražarje so kar tam zaslišali in jih nato okoli 100 likvidirali. Partizanom se je nato

37 BRAHAM 2000, str. 47; DEGOB-ovi protokoli; *The wartime system of labor service in Hungary. Varieties of experiences*, 1995, VI, str. 6–10.

38 BRAHAM 2000, str. 48; HAJDINJAK 2012, str. 236; Franc KUZMIČ, Prekmurski rodoljub Ali Kardoš, *Borec*, letnik 27, št. 1, 1975, str. 51; ROTBART 1988, str. 264, 319–321; *The wartime system of labor service in Hungary. Varieties of experiences*, 1995, VI, str. 106–127.

Slika 15: Delo v kamnolomu, Bor

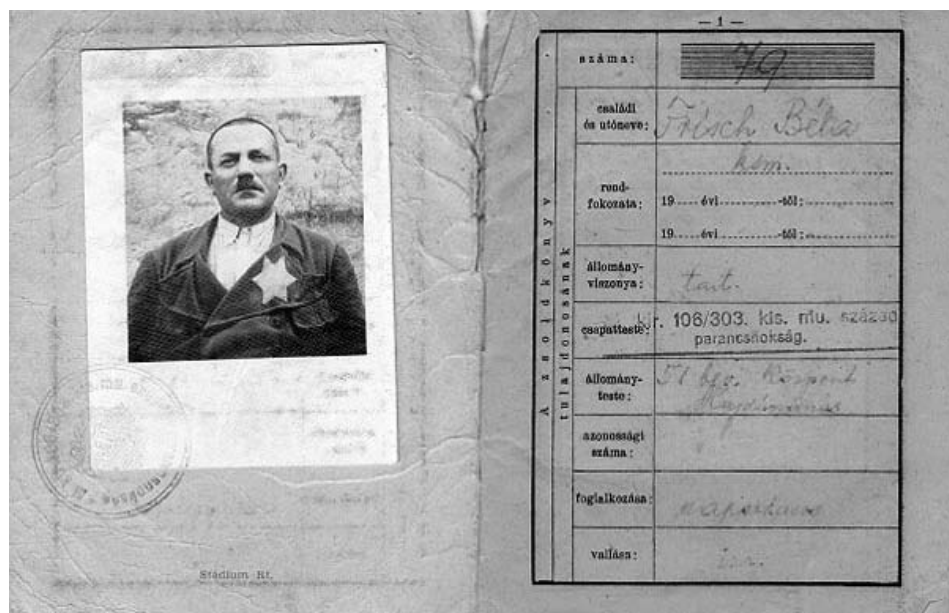
pridružilo 39 delavcev, preostale pa so na ruskih tovornjakih prek Beograda prepeljali do Temišvara, od koder so se vrnili na domove ali pa so emigrirali v Palestino.³⁹

Delovne enote pred koncem vojne

Če je bila borska epizoda eno najhujših poglavij v sistemu prisilnega dela (od 6.200 judovskih delavcev jih je vojno preživelo približno 2.600), pa so delovni bataljoni nekaj časa delovali kot zatočišča za tisoče judovskih moških. Czatyayev obrambno ministrstvo se je od pomladi 1944 iz načrtovalca in koordinatorja sistema prisilnega dela (ter posrednega krvnika tisočih) prelevilo v glavnega vladnega zaščitnika Judov. Čeprav je paradoksalno situacijo mogoče razumeti predvsem kot eno od potez, s katero se je Madžarska pred grozečim porazom želela odkupiti za svoja medvojna dejanja, pa je spremenjeni kurz v resnici obvaroval na tisoče življenj. Czatyay je med najhujšim deportacijskim nasiljem z Nemci uspelo skleniti dogovor, da se okoli 150.000 za delo sposobnih Judov izvzame iz programa dokončne rešitve za potrebe nemotene proizvodnje in preskrbe. Predvsem enote, ki so bile stacionirane na Madžarskem, so po začetku deportacij sprejele veliko prostovoljcev, v drugi polovici leta 1944 pa so v bataljone začeli vključevati tudi ženske med 18. in 30. letom.⁴⁰

39 BRAHAM 2000, str. 48; *The wartime system of labor service in Hungary. Varieties of experiences*, 1995, VI, str. 106–127.

40 BRAHAM 2002, str. 49–50, 184.

Slika 16: Delavska izkaznica Béle Frischa iz leta 1944

Tragični preobrat se je zgodil sredi oktobra 1944, ko so oblast na Madžarskem prevzeli Szálasijevi njilaši. Po ukazu novega obrambnega ministra Károlya Beregfyja so v začetku novembra za delo sposobne judovske delavce med 16. in 60. letom ter Judinje med 14. in 60. letom začeli zbirati v mestih in vaseh Transdanubije na zahodu Madžarske. Sledili so t. i. marši smrti do Hegyeshaloma na madžarsko-avstrijski meji, kjer so njilaši zbrane postopoma predajali Nemcem. Od skupaj 90.000 ljudi, ki so pristali v nemških rokah, so jih okoli 55.000 (pretežno je šlo za prisilne delavce) stacionirali v na hitro ustanovljenih taboriščih v bližini madžarsko-avstrijske meje. Med novembrom 1944 in marcem 1945 so namreč pomagali graditi nikoli dokončan obrambni sistem, ki je potekal med Donavo pri Bratislavi in Dravo pri Ormožu. Šlo je za t. i. jugovzhodni okop (*Südosztwall* oz. *Reichsschutzstellung*), ki ni zadržal prodora Rdeče armade v Avstrijo. Konec marca so preživele prisilne delavce poslali v taborišča globlje v rajh, predvsem v Mauthausen in v Günskirchen, kjer so nekateri dočakali konec vojne.⁴¹

Prekmurski Judje na prisilnem delu

Čeprav je prekmursko (in medžimursko) judovsko skupnost najusodnejše zaznamovalo obdobje aretacij in deportacij aprila in maja 1944, pa so nanjo vplivale tudi vse ključne etape madžarskega antisemitizma, torej tudi vpoklic v delovne bataljone. Protijudovsko vzdušje za prekmurske Jude⁴² namreč ni bilo novost,

41 BRAHAM 2000, str. 50–51, 185–189; HAJDINJAK 2012, str. 236. Jugovzhodni okop je gradilo okoli 300.000 ljudi. Med njimi so bili pripadniki Hitlerjugenda, vojni ujetniki in lokalno avstrijsko, madžarsko in slovensko prebivalstvo.

42 Franc KUZMIČ, *Druga svetovna vojna in usode židovskih družin v Prekmurju, Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*, Ljubljana 2012, str. 93–97; LUTHAR 2012, str. 47–64; PANČUR 2011, str. 19–26. Judje so se v Prekmurje začeli naseljevati v drugi polovici 18. stoletja iz Ogrske

Slika 17: Gradnja jugovzhodnega okopa na avstrijskem Štajerskem

Slika 18: Marš smrti: kolona na poti od Gradca čez Hieflau proti Zgornji Avstriji

Slika 19: Trianonski odzivi: madžarski propagandni plakat, namenjen Prekmurcem in Medžimurcem

kvečjemu zaostritev. Vse od konca prve svetovne vojne, zlasti pa od sredine tridesetih let se je v pokrajini, ki je leta 1920 pripadla jugoslovanski kraljevini, antisemitizem krepil. Tradicionalni verski izpeljanki, ki jo je producirala zlasti katoliška cerkev, so se pridružili predsodki o Judih kot tujerodnih izkoriščevalcih⁴³ ali celo boljševikih. Poleg grožnje, da bodo jugoslovanske oblasti reformirale odnos do nekatoliških skupnosti, je bil to glavni razlog, da je precejšnje število prekmurskih Judov v predvojnih letih prestopilo v krščanstvo. Zaradi večje verske tolerance se jih je nekaj več pridružilo evangeličanom. Tudi prvi antisemitski ukrep so sprejele jugoslovanske oblasti. Oktobra 1940 so izdale uredbo, ki je uvajala *numerus clausus* za srednje in visoko šolstvo ter Jude izločila iz nekaterih vej gospodarstva. Glavni zagovornik takšnih potez je bil takratni član jugoslovanske vlade in predsednik SLS dr. Anton Korošec.⁴⁴

Neprijazne okoliščine in poteze oblasti so le pospešile izoliranost in izpostavljenost že tako relativno zaprte judovske skupnosti. Začetek vojne in okupacija sta namreč razkrila, da sta bila toleranca in miroljuben vzporedni razvoj različnih narodnih, verskih in političnih skupin v pokrajini le navidezna. Potlačene zamere in frustracije so bruhnile na plano ob kratkotrajni nemški zasedbi Prekmurja. Takrat so zlasti kulturbundovci (med njimi je bilo veliko prekmurskih sezonskih delavcev), nekaj kasneje pa tudi revni domačini slovenskega rodu, ropali in uničevali judovske trgovine, gostilne, delavnice in stanovanja. Do začasne pomiritve je nato prišlo po predaji pokrajine Madžarom 16. aprila 1941. Posebnost madžarskega okupacijskega sistema je bila namreč v ločevanju med staroselci in naseljenci. Za prve so veljali tisti, ki so v pokrajini živeli pred 30. oktobrom 1918. Madžarske oblasti so jih tretirale kot lojalne državljane, ki so bili dvajset let izpostavljeni tuji propagandi in vzgoji, zato so stavile predvsem na prevzgojo. Ker so staroselci predstavljali večino prebivalstva, je Prekmurje do leta 1944 ostalo relativno miren otok, izvzet iz vojnega divjanja. Precej več represije so občutili priseljenci, ki so se v pokrajino priselili po omenjenem datumu (slovenski učitelji, uradniki in primorski kolonisti), levo usmerjeni izobraženci in komunisti, ki so jih preganjale že jugoslovanske oblasti, ter sodelavci in simpatizerji odporniškega gibanja.⁴⁵

Če pustimo ob strani izgubo gospodarskih in s tem družbenih položajev, prekmurski

---

in Avstrije (predvsem iz Gradišanske). Pretežno so se ukvarjali s trgovino. Njihove dobre zveze, posredništvo in uvoz so v pokrajini sprožili tranzicijski proces in gospodarsko modernizacijo. Ker je bilo domačega meščanskega sloja relativno malo, so Judje v 19. stoletju postopoma zapolnili praznino in postali ključni akterji v gospodarstvu, kasneje pa tudi v družbi in kulturi. Sprva so bili značilni kot prevozniki, mesarji, gostilničarji, obrtniki, farmacevti, tudi gradbeniki in posestniki, kasneje pa so bili tudi industrialci, hotelirji in bankirji, manj uradniki. Višek njihove prisotnosti in vpliva v pokrajini je bil konec 19. in v začetku 20. stoletja, nato pa je sledil postopen padec, ki je bil posledica več dejavnikov. Po eni strani je bil za to obdobje značilen trend izseljevanja s podeželja v mesta (za prekmurske Jude zlasti v velika hrvaška mesta), po drugi strani pa je v obdobju med vojnama na emigracijo vplivala nova jugoslovanska politična realnost, ko so bili prekinjeni gospodarski in kulturni stiki z Madžarsko, od koder je prišla večina Judov. Na izseljevanje je seveda vplival tudi naraščajoči antisemitizem.

43 Čprav Judje zaradi slabih izkušenj niso bili opazneje politično aktivni, so se v narodnostnem smislu opredeljevali zlasti kot Madžari in Nemci, odvisno od provenience. V obdobju med vojnama so poleg madžarščine, nemščine in srbsčine ali hrvaščine uporabljali tudi slovenščino.

44 FUJS 1997, str. 181; LUTHAR 2012, str. 55–56.

45 O madžarskem okupacijskem sistemu in njegovih posledicah: Metka FUJS, Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju, *Kronika* 39, št. 1–2, 1991, str. 63–69; FUJS 1997, str. 185.

Judje pod madžarsko okupacijo niso bili neposredno življenjsko ogroženi. Madžarski protijudovski ukrepi se jim niso zdeli nič hujši kot tisti v Jugoslaviji, pa tudi skupnost je madžarskim oblastem zaupala. Prav to je bil najverjetneje razlog, da se Judje, razen redkih posameznikov, niso pridružili odporniškemu gibanju. To je sicer začelo nastajati takoj po začetku okupacije, a so ga madžarske oblasti kmalu učinkovito zatrle.⁴⁶

Pritisk je začel naraščati leta 1942 z nemškimi zahtevami po internaciji madžarskih Judov. Do konca aprila so morale judovske družine odpustiti vso krščansko služinčad in pomočnike. Zaostril se je tudi položaj v zaposlitvenem sektorju: Judje so morali zapustiti položaje v državnih, županijskih in vaških javnih službah. Zaživela je prepoved mešanih porok, ki je od bodočih mladoporočencev zahtevala obvezen zdravniški pregled. Vseskozi se je krepila gonja po časopisih. Oblasti so nato s posebnim odlokom o zaščiti naroda in rase postavile rok med 13. junijem in 31. julijem 1942, ko naj bi dokončno uredili judovsko vprašanje. Dne 8. septembra je bil izdan nov odlok, tokrat o odkupu judovske zemlje; zanjo so se lahko potegovali vitezi (visok vojaški naziv), vojaški invalidi, vojaške vdove in sirote ter odlikovani vojaki z manjšo količino zemlje. Zaostrovanje je doseglo vrhunec 18. novembra 1942, ko je obrambni minister Vilmos Nagy odobril vpoklic Judov moškega spola, starih od 18 do 48 let, v delovne bataljone madžarske vojske.⁴⁷

Ukrep je prekmurske judovske moške, ki že od avgusta 1941 niso smeli služiti vojaščine, kmalu tudi neposredno prizadel. Prve smrtne žrtve med prekmurskimi Judi so sicer padle že pred vpoklici in prisilnim delom. Med njimi je bil lendavski uradnik Štefan Biller (roj. 16. 6. 1909, Lendava), ki se je z družino preselil v Novi Sad. Tam je bil ubit v racijah madžarske vojske in žandarmerije konec januarja 1942.⁴⁸ Mobilizacijski proces so Madžari v Prekmurju sprožili nekaj dni po razglasitvi odloka. Prvi korak je bila zglasitev vseh za delo sposobnih Judov, ki so bili rojeni med letoma 1894 in 1926, pri posebnem oddelku 3. madžarske armade v Kőszegu. Oproščeni so bili samo invalidi in redke izjeme. Dne 25. novembra je sledil vpoklic letnikov 1911, 1914 in 1917. Drugi mobilizacijski val 15. januarja 1943 je zajel letnike 1909, 1912, 1915 in 1918, ki so morali nositi rumene in bele trakove. Tretji (2. avgust 1943) in četrti vpoklic (4. avgust 1943) pa sta prizadela letnike 1901, 1902 in 1903 ter 1904 in 1905.⁴⁹

---

46 Več o prekmurskih Judih pred vojno in med njo: Darja KEREĆ, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, let. 71/36, 4. zv., 2000, str. 591–613; Marjan TOŠ, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, Ljubljana, 2012, str. 70. Med komunistične simpatizerje in aktiviste Osvobodilne fronte so spadali npr. obrtni trgovec Blau iz Murske Sobote, lendavski tiskar Ernest Balkányi, Fürstovi iz Murske Sobote in Murskih Črncev, Ivo Kardoš ter Koloman Heimer, Feri in Koloman Hirschl, predvsem pa brata Aladar Ali in Jeni Kardoš. Evgen Kardoš, ki je bil skupaj s Štefanom Cvetkom oktobra 1941 obešen pred portalom soboškega gradu, ni bil Jud. Na njegovo madžarsko poreklo je Borisa Hajdinjaka opozorila Erika Fürst. Navedba v seznamu: ROMANO 1980, str. 404–405, je torej napačna.

47 FUJS 1998, str. 26; KEREĆ 2000, str. 60–65; LUTHAR 2012, str. 59–60.

48 Boris HAJDINJAK, »Nebo nad krematorijem je žarelo ...« *Prekmurski Judje med holokavstom*, neobjavljena prezentacija, Murska Sobota, 20. 1. 2012; HAJDINJAK 2012, str. 175. V racijah je 9. januarja 1942 v Žablju življenje izgubila tudi predvojna mariborska športnica Erika/Arina Ausch, por. Schossberger/Šosberger/Szusberger, skupaj z družino.

49 FUJS 1998, str. 27; KEREĆ 2000, str. 605; KUZMIČ 2012, str. 98; TOŠ 2012, str. 66–70.

Nekateri posamezniki so bili vpoklicani že prej: spomladi 1941 sta bila v delovne enote madžarske vojske rekrutirana Karoly Jenö Schön (roj. 2. 3. 1920, Lendava) in Alfred Teichman (roj. 14. 4. 1920, Lendava). Nekdanja dijaka lendavske meščanske šole sta življenje izgubila v Sovjetski zvezi v vojaških operacijah, povezanih z bitko za Stalingrad. Na vzhodno fronto je bilo poslanih okoli 2.000 jugoslovanskih Judov, ki so v zimi 1942/43 z bodečo žico, španskimi jezdec in drugimi ovirami utrjevali frontno linijo na desnem bregu zaledenelega Dona.⁵⁰

Teichman je bil najverjetneje žrtev nemogočih razmer, ki so med pripadniki delovnih enot kosile še pred sovjetsko ofenzivo. Umril je 1. decembra 1942 v kraju Oskino (Hoholskij, južno od Voroneža), pokopan pa je bil v kraju Jabločnoje. V bližini Oskina je življenje izgubil tudi Schön: podatki navajajo začetek januarja 1943. Jeseni 1942 so v delovne enote vpoklicali tudi Ladislava/Lászla Kovácsa/Kovača (roj. 10. 8. 1922, Lendava), ki vojne ni preživel, a podatka o kraju in času smrti ni. Na prisilnem delu v Ukrajini je preminil tudi leta 1910 rojeni László Herz/Hercz/Herc iz Šalovcev. Prav tako Leopold/Lipót Press (roj. 24. 4./2. 5. 1920, Murska Sobota) iz Gornjih Petrovcev, ki je umrl 1942/43 v Arhangelskojem. Pri vrnitvi s prisilnega dela je bil v Kószegu ubit tudi Štefan Kiraly (roj. 20. 4. 1908, Murska Sobota). Srečnejša sta bila dijaka meščanske šole iz Lendave Beno/Benő Teichman/Teichmann (roj. 15. 1. 1917, Lendava – ?) in Ladislav Vajs/Weiss (roj. 6. 6. 1920, Lendava – um. 3. 2004, Lendava), ki sta bila vpoklicana jeseni 1942. Po urjenju v Kószegu so pripadnike Vajsove enote poslali na delo v okolico zakarpatskega Užgoroda. Pred koncem vojne je (najverjetneje marca 1945) pristal v Mauthausnu, prebolel tifus in se nato maja 1945 srečno vrnil domov.⁵¹

V rudniku Bor, kamor je bilo poslanih med 500 in 600 jugoslovanskih Judov, sta bila na prisilnem delu vsaj dva prekmurska Juda.⁵² Prvi je bil Geza Bauer (roj. 19. 8. 1911, Črenšovci), član enote 113. Ubit je bil v pokolu pri Crvenki v začetku oktobra 1944. Njegov sopotnik v prvi evakuacijski skupini je bil Aladar Ali Kardoš (roj. 14. 2. 1914, Murska Sobota), eden najvidnejših partijskih aktivistov v Prekmurju.⁵³ Konec

---

Madžarske fante so v vojsko vpoklicali že marca 1942, nato pa še novembra istega leta ter novembra 1943 in marca 1944.

50 Mirjana GAŠPAR, Beata LAZAR, *Židje v Lendavi / A lendvai zsidóság*, Lendava 1997, str. 82; Milan KOLJANIN, *Holokavst u Jugoslaviji (1941–1944), Jevrejstvo, antisemitizem i holokavst, Zbornik radova*, Ljubljana 2013, str. 191; ROTBART 1988, str. 258, 282.

51 GAŠPAR, LAZAR 1997, str. 81, 83; Hadisír nyilvántartó (register madžarskih vojnih žrtev, nastal pod okriljem madžarskega ministrstva za obrambo; za posredovane informacije o portalu se zahvaljujem Borisu Hajdinjaku), dostopno na spletni strani http://www.hadisir.hu/?bfejgyzesek=temeto&temeto_azon=99 [23. 2. 2014]; Memorial museum of Hungarian speaking Jewry; Andrej PANČUR, Barbara GYÖRFI, *Popis judovskega prebivalstva Dravske banovine iz leta 1937*, dostopno na spletni strani <http://www.sistory.si/?urn=SISTORY:ID:11136> [11. 10. 2013] (navajam: PANČUR, Popis); The Central Database Of Shoah Victims' Names (Yad Vashemova zbirka podatkov o žrtvah holokavsta), dostopno na spletni strani http://www.yadvashem.org/wps/portal/IY_HON_Entrance [11. 10. 2013] (navajam: YVCD); Umirali so v boju za svobodo, Pomurski tisk, Murska Sobota 1968.

52 KOLJANIN 2013, str. 191.

53 Več o Kardošu: BRVAR 2013; Rudi ČAČINOVIČ, *Poslanstva in poslaništva: od Rakičana do Madrida in nazaj: Madžarska, Južna Amerika, Švica, Nemčija, Španija*, Murska Sobota, Maribor 1985, str. 18–19; KUZMIČ 1975.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24		
1.	Családi és utóneve:		Teichman Alfred										2. Csupattest:	II. Anna 25		4. Rendfokozat:	Kisgy. mag. 1943. máj. 12.								
	költség, város:		Alsólendva										3. Állománytst: (proskribált)	II.											
5.	Születési hely (előzetesen kerülés):		Zala u.										6. Születési év:	1920. II. 14.		7. Atyjának									
	megye (előzetesen születési hely országa):												8. Szülőanyjának	Törsényi		9. Házastársának	Teichman Zolt.								
10.	Legközelebbi hozzátartozójának neve, lakóhelye és lakcíme:		Teichman Alfred, Alsólendva Jambócska u. 27. Zala u.																						
11.	Gyermekének neve és születési éve:																								
12.	Vallás:		13. Foglalkozás (állás, alkalmasság):		14. any. ball.							15. Ökánygyűjtő száma:	7841												
17.	Elszett, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:		16. Saját iktatószámok *)										
18.	Meghalt, mikor, hol (év, hó, nap):		1948. 10. 1-én Oszkino										Kihirdetve:		29/a. b. u. d. = 6506/21-922										
19.	Eltemetett, mikor, hol (év, hó, nap):		1948. 10. 1-én Felsőörsényi Kisdömlő										Kihirdetve:		6651545/22-949										
20.	Megsebesült, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:												
21.	Hadifogságba jutott, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:												
22.	Eltűnt, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:												
23.	Sérült, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:												
24.	Beteg, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:		*) A saját iktatószám elől a 29. rovatban feltüntetett a-f jelzés is bejegyzendő, pl. 29/b = 642663/1912.										

Slika 20: Evidenčni karton Alfreda Teichmana s podatki o kraju in času njegove smrti

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24		
1.	Családi és utóneve:		Schön Karoly										2. Csupattest:	II. Anna 25		4. Rendfokozat:	Kisgy. mag. 1943. máj. 12.								
	költség, város:		Alsólendva										3. Állománytst: (proskribált)	II.											
5.	Születési hely (előzetesen kerülés):		Zala										6. Születési év:	1920. 10. 2.		7. Atyjának									
	megye (előzetesen születési hely országa):												8. Szülőanyjának	Törsényi		9. Házastársának	Schwarzenberg Erzsébet								
10.	Legközelebbi hozzátartozójának neve, lakóhelye és lakcíme:		Schön Ferenc Alsólendva Horváth u. 98.																						
11.	Gyermekének neve és születési éve:																								
12.	Vallás:		13. Foglalkozás (állás, alkalmasság):							15. Ökánygyűjtő száma:	7794														
17.	Elszett, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:		16. Saját iktatószámok *)										
18.	Meghalt, mikor, hol (év, hó, nap):		1943. I. 2. Oszkino										Kihirdetve:		a. d. = 740341/22. v. 943.										
19.	Eltemetett, mikor, hol (év, hó, nap):		1943. I. 4. Oszkino										Kihirdetve:		6741091/22/v. 943										
20.	Megsebesült, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:												
21.	Hadifogságba jutott, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:												
22.	Eltűnt, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:												
23.	Sérült, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:												
24.	Beteg, mikor, hol (év, hó, nap):												Kihirdetve:		*) A saját iktatószám elől a 29. rovatban feltüntetett a-f jelzés is bejegyzendő, pl. 29/b = 642663/1912.										

Slika 21: Evidenčni karton s podatki o času in kraju smrti Karolya Schöna

Slika 22: Ladislav Vajs iz Lendave po prihodu domov leta 1945

maja 1942 je bil na procesu proti večji skupini komunističnih aktivistov, ki so jih madžarske oblasti aretirale že julija 1941, obsojen na zaporno kazen. Po odsluženju kazni se je za krajši čas umaknil v Budimpešto, a se je jeseni 1942 vrnil v Prekmurje. Dne 25. novembra so ga vpoklicali v delovno enoto 103/3, stacionirano v Kőszegu. Do marca 1943 so bili aktivni v okolici Szombathelya in nato v Sarvárju. Potem so jih poslali v Székesfehérvár, kjer so zbrali večje število prisilnih delavcev za odhod v Bor. Kardoša in druge so nato v začetku aprila 1943 s tovornjaki prepeljali v Bajó, od tam pa so jih po Donavi z vlačilci potegnili do Radujevca. V Bor so jih nato prepeljali z vlakom. Kardoš je imel relativno srečo, saj so ga določili za delo na železniški progi v Žagubici, nato pa na fizično manj zahtevno gradnjo barak na delovišču »Kilometer-Vier«. Tam ga je obiskal prekmurski aktivist in begunec Janko Liška,⁵⁴ ki je načrtoval njegov pobeg, a je načrte prekrizala evakuacija. Drugi poskus pobega naj bi se nato zgodil blizu Smedereva, a tudi ta ni uspel. Kardoš je preživel celotno pot iz Bora do Madžarske ter predajo v nemške roke. Umrl je januarja ali februarja 1945 v taborišču Flossenbürg, kamor je prišel 9. novembra 1944, ali pa v Buchenwaldu, kamor so ga, po podatkih iz flossenbürskega arhiva, premestili 26. novembra 1944.⁵⁵

54 Janko Liška (1908–1983) je v času Kardoševega bivanja v Boru živel med slovenskimi izgnanci v Srbiji in poučeval na smederevski gimnaziji. Kot prosvetni delavec je v prvi polovici tridesetih let najprej deloval v Celju, nato pa so ga zaradi širjenja levičarskih idej med dijake poslali v »slovensko Sibirijo«, na gimnazijo v Mursko Soboto. Tam je poučeval od leta 1935 do konca leta 1940, a je bil dejaven tudi kot režiser, igralec, kulturni delavec, predvsem pa kot urednik in sodelavec *Mladega Prekmurca*. V teh krogih je spoznal Kardoša. Liško so v začetku 1941 zaradi levičarstva premestili na ptujsko gimnazijo. Od aprila 1941 je živel v Srbiji, kjer si je profesuro ponovno pridobil, ker je dokumentacija, ki bi ga lahko kompromitirala, zgorela v bombnem napadu na šolsko ministrstvo. Vsakozi je bil komunistični aktivist, od poletja 1944 pa je tesneje sodeloval s smederevsko-kosmajskim odredom ter postal organizator mobilizacije in obveščevalec. Po neuspešnem Kardoševem pobegu se je še pred koncem vojne začel hitro vzpenjati v novi jugoslovanski hierarhiji, po vojni pa je zasedal več pomembnih funkcij. Liška se ni angažiral samo politično, bil je tudi slavist, publicist, literarni kritik, prevajalec, prosvetni in kulturni delavec ter (kulturni) zgodovinar. Več o Liški: Franc ZADRAVEC, Janko Liška – sedemdesetletnik, *Jezik in slovstvo*, let. 24, št. 1, 1978, str. 16–18, dostopno na spletni strani <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-FRXU5AIF/> [2. 3. 2014].

55 HAJDINJAK 2012, str. 171, 184–185, 234–236; HAJDINJAK 2012, *Nebo nad krematorijem*; PANČUR, Popis; YVCD. Mogoče je, da je bil v Bor poslan tudi Rudolf Kohnstein (roj. 1919, Maribor). Z desetimi člani družine in sorodniki iz družine Singer je bil iz Maribora izgnan najverjetneje že julija 1941. Umaknili so se v Čakovec v madžarsko okupacijsko cono in tam do deportacij živeli relativno mirno. Do vpoklica v delovne enote v začetku leta 1943 je Rudolf delal pri nekem judovskem fotografu.

Slika 23: Gradnja barak v enem od taborišč blizu rudnika Bor

K žrtvam prisilnega dela lahko štejemo tudi Evgena Jenőja Grossa (roj. 7. 3. 1909, Fokovci), ki je življenje izgubil v zadnjih mesecih vojne. Glede na to, da je umrl 20. februarja 1945 v Agfalvi v bližini Soprona na avstrijsko-madžarski meji, lahko domnevamo, da je sodeloval pri gradnji jugovzhodnega okopa. Njegova tragična usoda tudi potrjuje dejstvo, da prekmurska (in širša slovenska) judovska skupnost ni bila le »polnopravna udeleženka« najtemnejših poglavij holokavsta, ampak so v njeno tkivo zarezali tudi vsi ključni udarci madžarskega antisemitizma.

1	Családi és utóneve:	<i>Uros Jenő</i>	2	Csapattest:	<i>103/3 krusz</i>	4	Rendfokozat:	<i>krusz</i>
3	Állománytest: (Pótlakólat)		5	Születési év:	<i>1909</i>	7	Atyjának	
5	Születési hely: község, város: járás (Budapestten kerület): megye (külföldön születetteknek ország):	<i>Felsőöndör, Murányművek, Vas</i>	6	Születési év:	<i>10.7</i>	8	Szüülőanyjának leánykori	
9	Házastársának leánykori		12	Családi és utóneve:	<i>Mayer István</i>	15	Okmánygyűjtőszáma:	<i>39595</i>
10	Legközelebbi hozzátartozójának neve, lakóhelye és lakcíme:		13	Vallása:		16	Kihirdetve:	<i>16</i>
11	Gyermekeinek neve és születési éve:		14	Foglalkozása (állása, alkalmazása)		V.L.	Saját iktatószámok *	
17	Elesett, mikor, hol (év, hó, nap):		15	Okmánygyűjtőszáma:		V.L.		
18	Meghalt, mikor, hol (év, hó, nap):	<i>Agfalva 1945. II. 20</i>				V.L.	<i>33436/48 mly</i>	
19	Eltemetett, mikor, hol (év, hó, nap):					V.L.	<i>9/55</i>	
20	Megsebesült, mikor, hol (év, hó, nap):					V.L.		
21	Hadifogságba jutott, mikor, hol (év, hó, nap):					V.L.		
22	Eltűnt, mikor, hol (év, hó, nap):					V.L.		
23	Sérült, mikor, hol (év, hó, nap):					V.L.		
24	Beteg, mikor, hol (év, hó, nap):					V.L.		

* A saját iktatószám alá a 29. sorokban feltüntetett az-jelezés is bejegyzendő, pl. 29 b. 542.263.1042.

Slika 24: Evidenčni karton Evgena Jenőja Grossa s podatki o času in kraju njegove smrti

O obdobju od vpoklica do smrti 1944 ali 1945 v Mauthausnu zanesljivih podatkov ni, a je mogoče, da je bil v Boru in je bil od tam evakuiran s prvo skupino.

Jews Forced into Work Units of the Hungarian Army

Klemen Brvar¹

Key words: *work units of the Hungarian army, Hungarian Anti-Semitism, Bor mines, Prekmurje Jews, Second world war*

This year marks seven decades since the deportations that sealed the fates of the Prekmurje Jews. That largest Jewish community in Slovenia (having 417 members according to the 1937 census data) became victims of the Holocaust infamy no earlier than in the spring of 1944. Like much bigger Hungarian Jewish communities, the Hungarian authorities protected them from the worst destinies during the earlier years of the war. Despite this patronage the Prekmurje Jews could not avoid the anti-Jewish measures introduced and implemented by the Hungarian government under pressure from abroad and in compliance with the interests of radical political groups. *Munkaszolgálat* – the Hungarian Forced Labour System was part of it.

It was the most extensive and complex system of forced labour amongst the German Allies and the only one subordinated to the army. Over 130,000 Hungarian (and Prekmurje) Jews were forced into its wheelwork operations. Initially forced labour was meant for all socially unreliable elements like Communists and other left-organisations in addition to Jehovah's Witnesses, Sabbatarian, Serbs, Croats, Slovenians, Romanians, Ukrainians and Slovaks. However, as the war progressed it primarily became a means of racial segregation. Using forced labour, the Hungarian authorities isolated the Jews and detached them from socio-economic and cultural life, using them for the most debilitating and dangerous work. At the beginning they were constructing and maintaining roads and railway lines, and performing deforestation and the maintaining of rivers. As the war progressed, they were sent to the mines and on the front in the Soviet Union. There they were doing hard military work: they maintained transport networks, cleared snow, supplied troops with ammunition, and cleared minefields.

This system, which helped any internal political tensions around the Jewish question to be smoothened over to some extent, was established in July 1939. Initially this work for the army was carried out by permanently incapable and inappropriate Jews, who reached the age of 24 during that calendar year. In the middle of August 1941 the original obligation to work for three months was extended to two years, deploying all age-eligible members of the community. A new aggravation followed in the spring of 1942: Jewish workers were forced to wear yellow or white armbands on their sleeves. Within this system incorporating 800,000 forced labourers in the summer of 1943, the Jews were the biggest victims – about 30,000 to 40,000 of them did not survive the war.

---

1 Mag. Klemen BRVAR, Maribor Public Library.

Members of the Prekmurje Jewish community were forced into work units in the autumn of 1942, as well as in January and August 1943. They were involved in two of the bloodiest chapters of forced labour. The first was the military mission of the Hungarian Second Army in the Soviet Union, which was completely defeated after the Red Army broke through at Voronezh on the Don River in January 1943. When retreating back to Hungary only 12 to 14 percent of 50,000 predominantly Jewish labour members survived (amongst the victims were, for example, Alfred Teichman and Karoly Jenő Schön from Lendava, László Herz from Šalovci and Lipót Press from Gornji Petrovci). The other chapter was the forced labour in the camp complex of the Bor mine area in eastern Serbia employing 6,200 Jewish forced labourers (in Serbia and Croatia called *munkaši*) from July 1943 until September 1944. The working conditions in the mine and its surroundings were at the limits of tolerability and the evacuation of workers due to the approaching Red Army in early autumn 1944 left blood trails. From the entire Jewish forced labourers quota only 2,600 of them survived the evacuation and the war. Amongst the victims of the well-known massacre near Crvenka in October 1944 was also Geza Bauer from Črenšovci.

After their return to Hungary most members of the work units were not demobilised. When Germany occupied Hungary in March 1944, they subsequently became the subjects of mass deportations of Hungarian Jews to Auschwitz. For some time the work units under the surveillance of the Hungarian Ministry of Defence became kinds of refuges for thousands of Jewish men. Their fates were then sealed by the Szálasi regime. In the autumn of 1944 the so-called *njilaši* (members of the anti-Semitic pro-Nazi party in Hungary) handed over to the Germans about 90,000 members of the Hungarian Jewish community. Among them there were about 55,000 forced labourers, who had helped to build the defence system on the Hungarian-Austrian border between November 1944 and March 1945. After the Red Army breakthrough, the Germans sent the survivors to concentration camps deeper into the Reich, from where most of them did not return. There, most likely in Buchenwald, Aladar Ali Kardoš from Murska Sobota also died. He had survived forced-labour in the Bor mine, and evacuation.

Po poti pozabljene podjetnosti – Judje v Ajdovščini

Renato Podbersič¹

V prispevku obravnavamo 150 let delovanja judovskih podjetnikov in trgovcev iz goriške judovske skupnosti, ki so svoj poslovni uspeh iskali v Ajdovščini, trgu sredi Vipavske doline. V tem naselju ob deželni mejni reki Hubelj na vzhodu dežele Goriške je leta 1761 Jacob Valmarin začel svilogojsko dejavnost in trgovanje. Goriške deželne oblasti so mu kljub tradicionalnim predsodkom do Judov dovolile prosto delovanje, njegovo podjetnost sta nadaljevali judovski družini Pincherle in Bolaffio iz Gorice. Zlasti slednja je v Ajdovščini pustila pomemben pečat tako v gospodarskem kot političnem in kulturnem smislu. Med večinskim katoliškim prebivalstvom je živela nemoteno in uživala velik ugled. Oče Giuseppe/Jozef in sin Giacomo/Jakob Bolaffio sta dejavno sodelovala v ajdovskem gospodarskem, političnem in kulturnem življenju, v verskem pogledu pa so vsi člani ostajali povezani z judovsko skupnostjo v Gorici. V Ajdovščini so vztrajali do odboda v Gorico leta 1911.

Ključne besede: *Judje v Ajdovščini, judovstvo na Primorskem, družina Bolaffio, industrija in trgovina v Ajdovščini, zgodovina Ajdovščine*

Naselitev in delovanje Judov v Ajdovščini sta bila tesno povezana z judovsko skupnostjo v Gorici. V tedanji habsburški deželi Goriško-Gradiščanski so ob koncu 18. stoletja obstajale večje judovske naselbine v Gorici, Gradiški (Gradisca d'Isonzo), Krminu (Cormons) in Trziču (Monfalcone).²

Območje današnje Ajdovščine (nem. Haidenschaft, ital. Aidussina), ki je bilo poseljeno že v prazgodovinski dobi, je velik pomen dobilo v obdobju rimskega imperija. Skozi Vipavsko dolino je bila namreč speljana pomembna cestna povezava od severnega Jadrana in Ogleja proti vzhodu. V 3. stoletju so Rimljani na tem območju ustanovili vojaško oporišče Castra (Castrum Ad Fluvidum Frigidum), predvsem zato, da bi zavarovali prehod čez reko Hubelj. Ime Ajdovščina naj bi bilo slovanskega izvora.³ V srednjeveških pisnih virih Ajdovščina ni omenjena. Verjetno so jo začeli obnavljati že nekaj pred koncem 15. stoletja, ko so se oprli na poznoantično obzidje. Leta 1500 je Vipavska dolina prešla v habsburško posest in to je za Ajdovščino pomenilo novo priložnost. Po letu 1500 je bilo antično obzidje najbrž dokončno obnovljeno. Leta 1507 sta Mihael in Febo pl. Thurna svoje fevde na območju Ajdovščine prepustila Henriku Ellacherju, ki jima je v zameno prepustil svoje posesti v okolici Štanjela na Krasu. Ellacherji so bili goriška plemiška

1 Mag. Renato PODBERSIČ, Študijski center za narodno spravo, Ljubljana.

2 Adonella CEDARMAS, *La comunità israelitica di Gorizia 1900–1945*, Pasion di Prato 1999, str. 24–29; Pier Cesare IOLY ZORATTINI, *L'emigrazione degli Ebrei dai territori della Repubblica di Venezia verso le contee di Gorizia e Gradisca nel Settecento, Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra «Ancien Régime» ed emancipazione. Atti del convegno*, Videm/Udine 1984, str. 114–115.

3 Po ljudskem verovanju naj bi bili *ajdje* velikani, ki so živeli pred človeškim rodod. Nemška beseda *der Heide* pa označuje pogana, kar je tudi osnova nemškega imena Ajdovščina.

družina. Še preden so v fevd dobili Ajdovščino, so posedovali kmetijo in dvor Trnje (Dornach), poznejšo ajdovsko pristavo. Dvorec v Ajdovščini so verjetno zgradili neposredno po podelitvi Ajdovščine v fevd rodbini Ellacher leta 1500, najbrž hkrati z obnovo antičnega obzidja. Dvorec je bil zgrajen na lokaciji domnevnih vzhodnih vrat v antično naselje, v bližini nekdanje antične osrednje tržne površine. Leta 1656 je dvorec z vaško naselbino od rodbine Ellacher kupil baron Ludvik Edling. Pod Edlingi se je Ajdovščina začela hitreje razvijati. Leta 1664 so skupaj z rodbino Lanthieri zgradili kamnit most čez reko Hubelj, ki je ločevala njune posesti ter deželi Kranjsko in Goriško. Grof Albert Edling (1717–1796) je dal most leta 1775 temeljito obnoviti. Pod rodbino Edling je bil dvorec v Ajdovščini močno prezidan in povečan, domačini mu še danes pravijo *grad*. Po revolucionarnem letu 1848 so Edlingi v Ajdovščini izgubili večino dohodkov od svojih zemljišč.⁴

Ob koncu 18. stoletja je bila Ajdovščina majhno naselje s približno tisoč prebivalci na skrajni vzhodni meji dežele Goriško-Gradiščanske. Reka Hubelj je namreč ločevala dve avstrijski deželi, Goriško z Ajdovščino in Kranjsko s Šturjami (danes vzhodni del Ajdovščine). Čeprav je kraja ločevala le reka, sta živela precej samostojno in nepovezano drug z drugim. Ajdovščina je vse do 19. stoletja ohranila status in značaj vaške naselbine ob grajski stavbi, ki je bila sedež gospodstva. Kraj je naglo izgubljal svoj kmečki značaj in se spreminjal v industrijsko središče. Začetki ajdovskega gospodarstva in industrije sicer segajo v 16. in 17. stoletje. Že takrat so ob zgornjem toku reke Hubelj delovale fužine in kovačije za železo, takratno obrtno dejavnost omenja že Valvasor. Njegov zapis dokazuje, da je imel grof Lanthieri ob Hublju kovačijo in fužine oz. topilnico za železo. Ajdovska gospodarska dejavnost je svoj razvoj gradila na izkoriščanju Hublja in drugih okoliških vodotokov. V 17. stoletju je razvoj ajdovskega fužinarstva utemeljeval nemški plemič Krištof Schlegel, protestant iz Češke; njegova družina je predstavljala simbol ajdovske industrijske moči do druge polovice 19. stoletja. Sredi 17. stoletja je Tomaž Kumar na sotočju Hublja in Lokavščka ustanovil veliko papirnico. V začetku 19. stoletja je začela obratovati velika bombažna predilnica, ki se ji je kmalu pridružila še barvarna, nekaj let kasneje pa še velika žaga s kotlarno ter mlinom za čreslo in barvilo; lastnik slednje je postal Adalbert Nussbaum. Leta 1855 je v predelu Pale začel obratovati velik mehanični mlin v lasti tovarnarja Henrika Rieterja iz Trsta, ki je leta 1878 na razprodaji kupil tudi nekdanj cvetoče Schleglove fužine. Leta 1872 je sudetski Nemec Wenzel Jochmann postavil moderen valjni mlin, simbol ajdovske industrije tistega časa. Od sredine 19. stoletja je Ajdovščina spadala v politični okraj Gorica – okolica v goriško-gradiščanski deželi, bila je sedež občine in sodnega okraja. Slovenci so predstavljali večino prebivalstva, nekaj je bilo tudi nemško in italijansko govorečih družin, ki pa so igrale pomembno vlogo v ekonomskem, socialnem in kulturnem življenju kraja.⁵

---

4 Pavel PLESNIČAR, *Ajdovščina – Pogled v njeno preteklost. Komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturjij*, Nova Gorica 1997, str. 44–66; Igor SAPAČ, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji – Srednja in spodnja Vipavska dolina*, 2. knjiga, Ljubljana 2009, str. 7–10; Simon RUTAR, *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*, Ljubljana 1893, str. 127.

5 PLESNIČAR 1997, str. 88–92; Industrijski početki ob Hublju, *Edinost*, 9. januar 1927, št. 8, str. 1.

V takem okolju, odprtem do investicij od drugod in do sprejemanja jezikovne ter kulturne različnosti, se je začela pisati tudi zgodba o Judih v Ajdovščini.

Na Goriškem je v 17. stoletju začelo cveteti svilogojstvo, ta dejavnost se je na to območje razširila že v 16. stoletju iz zaledja Benetk. Pri tem so pomembno vlogo igrali goriški Judje. Bili so posredniki pri trgovini s svilenimi zapredki (ital. galletta), imeli pa so tudi monopol pri predelavi svile.⁶ Svilogojstvo je svoj višek na Goriško-Gradiščanskem doživelo sredi 18. stoletja, v času vladanja cesarice Marije Terezije. Dežela je tudi zaradi ugodne zakonodaje postala pomembno središče za proizvodnjo svile. Prihodki od svilogojstva so pomagali pri plačevanju davkov in Marija Terezija je posebej nagrajevala najboljše svilogojce. Leta 1763 je centralna vlada na Dunaju izdala patent za pospeševanje svilogojstva in pri tem za zgled drugim deželam postavila prav Goriško-Gradiščansko. Med revno kmečko prebivalstvo so trgovci, tudi judovski, vsako leto razdelili jajčeca sviloprejke. Namesto plačila so zahtevali določen odstotek svilenih zapredkov, pogosto pa so kmetje z njimi poplačali tudi svoje dolgove. Iz Vipavske doline so jih vozili na sejem v Gorico, tam pa so jih navadno odkupovali Judje in jih predelovali.⁷ Delo na statvah in proizvodnja svile sta v drugi polovici 18. stoletja samo v goriškem getu poleg Judov zaposlovala tudi več kot petsto Goričanov – kristjanov, ki bi drugače »ostali nekoristni in brez zasluzke«. Upoštevali je treba, da je mesto Gorica tedaj štelo okrog 6.000 prebivalcev, torej je bilo tistih, ki so vsakodnevno prihajali v goriški geto na delo, kar blizu 10 odstotkov. Okrog 40 odstotkov svile na Goriškem je bilo v drugi polovici 18. stoletja predelane v goriškem getu.⁸

Jacob Valmarin, pripadnik goriške judovske skupnosti, se je odločil razširiti omenjeno dejavnost tudi v Ajdovščino. Že leta 1758 ga najdemo na seznamu goriških Judov, ki so se ukvarjali s svilogojstvom in jih je popisala Trgovinska uprava (*Magistrato commerciale*) v Gorici.⁹ S preselitvijo v Ajdovščino je Valmarin postavil temelje osamljeni in majhni judovski prisotnosti, ki je 150 let vztrajala sredi krščanskega podeželskega okolja v Vipavski dolini. Cesarsko-kraljevi komerčni konses (*Cesareo Regio Consesso commerciale*) združenih grofij Goriške in Gradiščanske je Valmarinu 18. aprila 1761 dovolil postaviti štiri statve za polsvilene izdelke in dvanajst statev za svilene trakove in niti.¹⁰ Dovoljenje za prebivanje v Ajdovščini naj bi veljalo le zanj osebno in toliko

6 Paolo IANCIS, »Manifattori e lavoranzia«. *Le forme del lavoro a Gorizia nel Settecento*, Mariano del Friuli 2001, str. 198–203; Vesna Mia IPAVEC, *Murve in »kavalirji« – Svilogojstvo na Goriškem*, Nova Gorica - Ljubljana 2008, str. 25; Loredana PANARITI, Imprenditori, mercanti di seta e trafficanti ebrei nel Goriziano dell Settecento, *Il mondo ebraico – Gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero Asburgico dal Medioevo all'Eta contemporanea*, ur. Giacomo TODESCHINI, Pier Cesare IOLY ZORATTINI, Pordenone 1991, str. 355–356.

7 IPAVEC 2008, str. 27–32; IANCIS 2001, str. 216–218.

8 Giuseppe BOLAFFIO, Sfogliando l'archivio della Comunità di Gorizia, *La Rassegna Mensile di Israel*, terza serie, vol. 24, št. 2, Città di Castello 1958, str. 73–74; Oriana ALTIERI, *La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778–1900)*, Videm/Udine 1985, str. 28–29; PANARITI 1991, str. 358.

9 Chiara LESIZZA BUDIN, *Vita e cultura ebraica nella Gorizia del Settecento*, Mariano del Friuli 1995, str. 44.

10 Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem (dalje: CAHJP), Archivio della Comunità Ebraica di Gorizia, 14 – Rescritti riguardanti gli ebrei abitanti in Aidussina, dokument z dne 18. aprila 1761.

časa, kolikor je bilo potrebno, da bi postavil predilni obrat, pod pogojem, da se tam ne bi ustalil noben drug Jud, vključno z njegovimi sorodniki. Po dveh mesecih je komerčni konses nameraval poslati komisijo, ki naj bi preverila, ali je Valmarin upošteval vsa omenjena določila. Če se to ne bi uresničilo, bi mu bila odvzeta licenca in za vedno bi mu prepovedali postaviti navedene obrate. Prepovedano mu je bilo tudi, da bi tam zaposloval druge Jude, tudi zastopnike in uradnike. Ob morebitnem prenehanju delovanja obrata bi se moral o tem posvetovati z omenjeno ustanovo za nadaljnja navodila. Hkrati so mu obljubili pomoč pri prepričevanju goriškega okrožnega glavarstva o smislu njegovega bivanja v Ajdovščini.¹¹ Očitno je Jacob Valmarin veljal za podjetnega človeka, saj je z leti število statev v Ajdovščini vztrajno povečeval:¹²

Leto	1765	1766	1767	1768	1772	1773	1774
Št. statev	2	2	6	6	8	10	10

Cesarsko-kraljevo okrožno glavarstvo Poknežene grofije Goriško-Gradiščanske je 15. maja 1779 iz Gorice zapovedalo Jacobu Valmarinu, naj se v roku treh tednov preseli iz Ajdovščine v goriški geto. Dne 5. junija 1779 je isto glavarstvo poizvedovalo pri voditeljih goriške judovske skupnosti (*Cappi degli ebrei del Ghetto di Gorizia*), ali v Ajdovščini še živi Emanuel Valmarin (1733–1804). Morda je šlo za sina prej omenjenega Jacoba. Tam naj bi živel s še enim Judom, nista pa imela dovoljenja oblasti za prebivanje.¹³ Družina Valmarin se je po pomoč obrnila na ajdovske gospode iz plemiške družine Edling. Na priprošnjo grofice Edling so 17. julija 1779 Judu Valmarinu, njegovi ženi in enemu slugi dovolili bivanje v Ajdovščini za nadaljnjih osem mesecev, rok je sicer začel teči 1. junija. To so storili z namenom, da bi Jacob Valmarin lahko dokončal svoje posle. Dne 8. julija 1780 so ta rok še zadnjič podaljšali še za štiri mesece, nato je bil prisiljen zapustiti Ajdovščino in svoje posle voditi iz Gorice.¹⁴ Očitno se je tudi Emanuel Valmarin preselil nazaj v goriški geto, saj ga januarja 1794 najdemo med lastniki hiše v tamkajšnjem getu.¹⁵ V tistem času je Goriška zaradi Napoleonovih vojn in oblikovanja novih evropskih trgovskih središč izgubila vodilno vlogo pri proizvodnji svile.¹⁶

11 Giuseppe BOLAFFIO, Un piccolo nucleo ebraico in Aidussina ai confini della Venezia Giulia, *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra «Ancien Régime» ed emancipazione. Atti del convegno*, ur. IOLY ZORATTINI, Videm/Udine 1984, str. 47–48; BOLAFFIO 1958, str. 136–137. Citirani avtor teh zapisov, dr. Giuseppe Bolaffio (1894–1987), rojen v Trstu, kjer je dolga leta deloval kot odvetnik, je bil vnuk Giuseppeja/Jožefa Bolaffija, ki je sredi 19. stoletja začel uspešno družinsko zgodbo v Ajdovščini.

12 IANCIS 2001, str. 203. Leta 1772 je v bilo v deželi Goriško-Gradiščanski naslednje število statev: Gorica 104, Gradišče ob Soči 27, Krmin 67 in nadaljnjih 63 po različnih krajih dežele, tudi v Ajdovščini, po zaslugi Jacoba Valmarina. Zanimivo je, da je bila več kot polovica statev v mestu Gorica postavljena v getu.

13 CAHJP, Archivio della Comunità Ebraica di Gorizia, 14 – Rescritti riguardanti gli ebrei abitanti in Aidussina, dokumenta z dne 15. maja in 5. junija 1779.

14 BOLAFFIO 1958, str. 137–138; BOLAFFIO 1984, str. 48–49; Katjuša ARČON, Judovska skupnost v Gorici, diplomatska naloga, Oddelek za zgodovino FF, Ljubljana 2007, str. 91.

15 LESIZZA BUDIN 1995, str. 26.

16 IPAVEC 2008, str. 29.

Podjetno delovanje družine Valmarin v Ajdovščini je na začetku 19. stoletja nadaljeval Jacob d'Arón Pincherle¹⁷ (1785–1854), prav tako pripadnik judovske skupnosti iz Gorice. Očitno je že neki njegov sorodnik, Aron Pincherle iz Gorice, precej trgoval po Vipavski dolini. V tistem času kranjsko deželno glavarstvo judovskim trgovcem ni dovoljevalo zadrževanja na Kranjskem dlje, kot je bilo potrebno, da so opravili svoje posle. Tako je ljubljanski magistrat zavrnil tudi Aronovo prošnjo, ko je leta 1783 prosil za podaljšanje bivanja v Ljubljani za štiri do pet dni. Kot razlog je navedel nakup žita za Ajdovščino in druge kraje v Vipavski dolini. Po treh dneh je moral oditi.¹⁸

Jacob Pincherle se je decembra 1834 drugič poročil, in to z Anno (Nanni) Bolaffio¹⁹ (1804–1867); prva žena Regina Levi mu je namreč umrla. Na dan poroke je zabeležen kot posestnik, bivajoč v Ajdovščini.²⁰ Ker so posli cveteli, je pritegnil še svaka Giuseppeja/Jožefa, sina Izaka Bolaffia. Družina Bolaffio je v Ajdovščini ostala kot edina judovska vse do leta 1911. Nekaj let sredi 19. stoletja je sicer v Ajdovščini deloval tudi judovski lekarnar, ki je prišel iz Galicije.

Slika 25: Ajdovščina pred prvo svetovno vojno

17 Pincherle – v Gorici precej pogost judovski priimek aškenazkega izvora. Izvor priimka gre iskati v nemški besedi *binkeler*, ki je označevala potujoče trgovce.

18 Vlado VALENČIČ, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992, str. 38.

19 Bolaffio – precej razširjen sefardski priimek, tudi v Gorici, kjer so sicer prevladovali aškenazki in italijanski judovski priimki. Na Goriškem sicer najdemo samo tri judovske priimke sefardskega izvora: Bolaffio, Caravaglio (Carvalho) in Richetti (Riquety). Priimek Bolaffio najverjetneje izhaja iz arabske besede *Abulaffia*, kar bi lahko prosto prevedli kot *oče zdravja*. Priimek, tudi v oblikah Abola(f)fia in Bolaffi, je bil precej razširjen v srednjeveški Španiji, samostalniki pa naj bi označeval nekoga, ki se ukvarja z lekarništvom oz. zdravilstvom. Več o tem glej: Nello PAVONCELLO, *Antiche famiglie Ebraiche Italiane, La Rassegna Mensile di Israel*, terza serie, vol. 63, št. 1, Città di Castello 1997, str. 133–140; ALTIERI 1985, str. 43.

20 ALTIERI 1985, str. 217.

V začetku so se ukvarjali predvsem s trgovino. S poštenostjo in globoko vernostjo, čeprav judovsko, so si kmalu pridobili naklonjenost in spoštovanje krajevnega katoliškega prebivalstva. Judovske praznike je družina Bolaffio preživela v Gorici, da so laže sledili obredju. Goriška judovska skupnost jim je tudi tedensko dobavljala meso, pripravljeno v skladu z judovsko tradicijo. Trinadstropna hiša družine Bolaffio, ki so jo kupili avgusta 1854, je stala v središču naselja, na hišni številki 65, in je imela lastno molilnico s hebrejskim napisom iz Biblije nad vrati. Prostor so člani družine vsakodnevno uporabljali za molitve.²¹

Leta 1854 je umrl Karel Edling, zadnji moški potomec te plemiške rodbine, in naslednje leto je njegova sestra, poročena Locatelli, prodala posest z dvorcem v Ajdovščini. Iz zemljiške knjige ni točno razvidno lastništvo dvorca med tem časom, vendar ostaja dejstvo, da ga je septembra 1870 na dražbi kupila judovska trgovska družina Bolaffio.²² Ti so podaljšali najem državi, saj sta bila v dvorcu že nastanjena davčni in okrajni urad ter po njegovi odpravi leta 1868 okrajno sodišče z zapori, ki pa so že po letu 1835 delovali v pritličju osrednjega trakta dvorca. Dvorec sicer nikoli ni bil dokončan in je bil že na začetku 19. stoletja razdeljen na več stavbnih delov. Del je v drugi polovici 19. stoletja odkupila ajdovska družina Casagrande.²³ Nakup ajdovskega dvorca ni bila zadnja investicija družine Bolaffio v nepremičnine. Očitno je, da so svoje dohodke precej vlagali v nakup nepremičnin v Ajdovščini. Jožef Bolaffio je bil v drugi polovici 19. stoletja lastnik treh hiš v kraju ter še sedmih stavbnih zemljišč, od tega enega do tretjine, in desetih navadnih zemljišč, od tega enega do polovice.²⁴

Družina Bolaffio se je aktivno vključevala v življenje tedanje Ajdovščine, kar nam kaže več primerov. Jožef je sodeloval in se družil s pravnikom dr. Karlom Lavričem (1818–1876), pomembnim slovenskim narodnim buditeljem na Primorskem, ki je med letoma 1863 in 1870 deloval v Ajdovščini.²⁵ Dr. Lavrič si je prizadeval za dvig narodne zavesti med večinskim slovenskim prebivalstvom trga Ajdovščina, saj je tedaj okrajni urad uradoval v nemškem in italijanskem jeziku, prav tako okrajno sodišče. V časopisu Soča je zapisano: »Do l. 1864 je bila Ajdovščina vsa skozi in skozi nemška, tj. približno taka, da vsak, kateri je prišel v Ajdovščino, ni drugega znal in smel govoriti ko nemško /.../ Vse najboljše družine so le nemškovale, le s služkinjami so domače govorili.«²⁶ Septembra 1864 je dr. Lavrič postal ajdovski podžupan in zaradi njegovega prizadevanja se je

21 PANG (Pokrajinski arhiv v Novi Gorici) 527, Okrajno sodišče Ajdovščina, Imenik lastnikov k. o. Ajdovščina; SILVIO G. CUSIN, Pier Cesare IOLY ZORATTINI, *Friuli Venezia Giulia, Itinerari ebraici, I luoghi, la storia, l'arte*, Venezia 1998, str. 25; ARČON 2007, str. 91–92; BOLAFFIO 1958, str. 138; BOLAFFIO 1984, str. 49. Družina Bolaffio je do odhoda iz Ajdovščine živela v omenjeni trinadstropni hiši na glavnem ajdovskem trgu. Danes živi v tej hiši družina Ergaver (glej pričevanje ob koncu tega prispevka). Obiskovalcem z veseljem pokažejo manjši prostor, v katerem so imeli nekdanji judovski lastniki urejeno svojo molilnico.

22 Okrajno sodišče Ajdovščina, Zemljiška knjiga, Glavna knjiga, Zemljiškoknjizni vložek št. 19; BOLAFFIO 1984, str. 50.

23 SAPAČ 2009, str. 10–12; PLESNIČAR 1997, str. 69; RUTAR 1893, str. 127.

24 PANG 24, Občina Ajdovščina, škatla 1, mapa 1. Družina Bolaffio je posedovala hiše na št. 1, 54 in 65.

25 France OBLAK, *Doktor Karol Lavrič in njegova doba*, Gorica 1906, str. 34.

26 Dr. Lavrič v Ajdovščini, *Soča*, 1. november 1906, št. 87/88, str. 5.

tedaj na občini vpeljalo uradovanje v slovenskem jeziku.²⁷ Časopis Soča je Jožefa Bolaffia spomladi 1876 navajal kot enega izmed darovalcev za Lavričev spomenik, saj je v ta namen prispeval pet goldinarjev.²⁸

Najdemo ga tudi med tistimi 19 osebami, ki so 26. decembra 1863 glasovale za preoblikovanje krajevnega pronemškega Lesevereina v Čitalnico. Sicer so se po Lavričevem odhodu iz Ajdovščine v Čitalnici začela nesoglasja, del članov je izstopil in ustanovil novo društvo Sloga. Kot posrednik je takrat nastopil Jožef Bolaffio: »Na občnem zboru »Čitalnice« dne 7. januarja l. 1876. ponavlja Jožef Bolaffio željo zadnjega občnega zbora, naj se »Čitalnica« zedini z društvom »Slogo«. Predlog je bil enoglasno sprejet, nakar se je izvolil poseben odsek (Jož. Kalin, Jož. Makovec, Jož. Bolaffio in Karel Ballogh), da stopi v stik s »Slogo«. Skupna seja obeh društev dne 11. januarja 1876. je določila, da se imata društvi zediniti.«²⁹ Tudi pozneje ga najdemo med odborniki društva Edinost, ki si je prizadevalo za dvig narodne in kulturne zavesti. Za društvo je skupaj s še štirimi člani (Casagrande, Nussbaum, Vittori, Ballogh) sestavil društveni pravilnik, ki ga je odbor društva 23. januarja 1876 tudi soglasno sprejel.³⁰

Maja 1881 je bil za ajdovskega župana zopet izvoljen Daniel Godina,³¹ kot eden od dveh podžupanov pa je bil potrjen tudi Jožef Bolaffio.³² Sicer so pozneje nekateri slovenski časopisi (goriška Soča, ljubljanski Slovenski narod) Ajdovce pogosto napadali, da so narodno mlačni in da v njihovih društvih in na županstvu prevladujejo Neslovenci: »Žalostna resnica je, da v ajdovskem starešinstvu že od nekdaj prevladuje neslovenska narodnost, ter se žalibog še dandanes nahajata v odboru celi dve tretini starešin nenarodnega duha.«³³

Pokojne iz družine Bolaffio so pokopavali na judovskem pokopališču v Rožni dolini pri Gorici.³⁴ Sicer so se popolnoma vklopili v ajdovsko življenje in prostovoljno praznovali krajevne običaje, tudi katoliške. Med procesijami so razsvetlili svoje domovanje enako kot njihovi sosedge. Jožefova žena Clementina Vivante (1828–1896), po rodu Benečanka, je domačemu župniku pomagala z oskrbo ubogih. Družina Bolaffio je imela pet otrok, dva fanta (Graziadio in Giacomo)

27 PLESNIČAR 1997, str. 70.

28 Za Lavričev spomenik, *Soča*, 13. april 1876, št. 15, str. 4.

29 K štiridesetletnici ajdovske »Edinosti«, *Edinost*, 16. januar 1916, št. 16, str. 2.

30 PLESNIČAR 1997, str. 127. Pravila ajdovske Edinosti so ostala nespremenjena do konca njenega delovanja, to je do leta 1918.

31 Danijel Godina (1836–1916) je v Ajdovščini županoval 35 let, od septembra 1864 do maja 1899. Med ljudmi je bil priljubljen, saj je veljal za sposobnega župana. Ajdovščina je bila sicer samostojna občina do leta 1918. Upravljalo jo je občinsko starešinstvo, izvoljeno vsaka tri leta. Štelo je dvanajst članov, izmed sebe so občinski starešine izvolili župana in dva podžupana.

32 Iz Ajdovščine, *Soča*, 3. junij 1881, št. 23, str. 2: »Iz Ajdovščine, dne 31. maja 1881. Prešlo nedeljo bila je tukaj volitev županstva. Voljen je za župana sopet gosp. Daniel Godina in za podžupana po prejšnja gospoda Josip Bolaffio in France Cibej.«

33 Izpod Hublja, *Soča*, 13. december 1898, št. 99, str. 1.

34 *Beth ha Chajim, La casa dei viventi – Valdirose, Il cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia*, ur. Maria Elisabetta LORICCHIO, Agostino COLLA, Gorica 2004, str. 90–93. Zanimiv je napis na grobu Jožefa (Giuseppeja) Bolaffia, ki je umrl v Ajdovščini leta 1891: »Per religione e virtù – esemplarissimo – la moglie e i figli addolorati – questa pietra cressero« (»Vere in kreposti – zglednemu – žalostna žena in otroci – ta kamen so postavili.«)

in tri dekleta (Giustina, Enrichetta in Marianna). Vsi so bili rojeni v Ajdovščini in so tam obiskovali ljudsko šolo. Med krajevnim prebivalstvom ni bilo absolutno nikakršnega nasprotovanja ali znakov antisemitizma, ki bi družino Bolaffio kakor koli prizadeli. Tudi krajevna šola ni bila izjema. Še več, Graziadio je v šoli prejel posebno priznanje s posvetilom v slovenščini zaradi pridnosti in lepega vedenja. Šlo je za knjižno biografijo maršala Radetzkega. Knjiga je bila naslovljena na »Božidarja Bolaffio«. ³⁵ Graziadio Bolaffio je petdeset let deloval kot odvetnik v Trstu. V letih pred prvo svetovno vojno je zastopal predvsem trgovce, tudi na Dunaju in v Galiciji, zato je precej spisov reševal tudi v nemškem in poljskem jeziku. Leto dni (1889/90) je kot pomočnik dr. Bolaffia delal tudi pozneje znani slovenski odvetnik in politik dr. Henrik Tuma (1858–1935), ki je svojega delodajalca ohranil v lepem spominu predvsem zaradi dobrega plačila. ³⁶ Poleg tega je Graziadio Bolaffio veljal za odličnega alpinista s precej prvenstvenimi smermi v Alpah, med drugim je veliko plezal s slavnim dr. Juliusom Kugyjem iz Trsta. Tako sta se leta 1899, skupaj z gorskim vodnikom Jožetom Komacem, po severovzhodnem grebenu kot prva povzpela na Bavški Grintavec, avgusta 1902 pa čez severno steno Montaža. Dr. Kugy ga je v svojih spomilih naslavljaj kot »dragega prijatelja«. ³⁷

Slika 26: Judovsko pokopališče v Rožni dolini pri Novi Gorici, kjer so pokopani tudi člani rodbine Bolaffio.

Sestre Bolaffio so se po poroki izselile iz Ajdovščine, dvojčici Giustina in Enrichetta sta po poroki živeli v Trstu, najmlajša Marianna pa v Gorici.

Po Jožefovi smrti leta 1891 sta premoženje v Ajdovščini podedovala sinova

35 BOLAFFIO 1984, str. 49–50.

36 Henrik TUMA, *Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi*, Ljubljana 1997, str. 184.

37 Julius KUGY, *Iz življenja gornika*, Maribor 1968, str. 95; Gino BUSCAINI, *Alpi Giulie*, Milano 1974, str. 409.

Giacomo/Jakob in Graziadio, vsak do ene polovice, stanovanjsko hišo na glavnem ajdovskem trgu pa je prevzel Jakob v celoti. Mlajši Jakob Bolaffio (1858–1939) se je oktobra 1892 v Trstu poročil z Evelino Diamante Viterbo (1871–1953) iz Ancone.³⁸ Živela sta v Ajdovščini, saj je Jakob večkrat omenjen kot aktiven član ajdovskega javnega življenja. Med drugim je deloval tudi v vodstvu ajdovske hranilnice in posojilnice, ustanovljene marca 1894. Po poročanju goriške Soče je bil »*gosp. Jakob Bolaffio, posestnik in trgovec v Ajdovščini*,« ob ustanovitvi ajdovske hranilnice imenovan za preglednika računov.³⁹ Dobro se je razumel tudi z ajdovskim kuratom, pozneje župnikom Ivanom Dugolinom.⁴⁰ Jakob je nadaljeval očetovo tradicijo v vodstvu ajdovske občine. Tudi ko se je župan v Ajdovščini zamenjal, leta 1902 je to funkcijo opravljal Anton Lokar, je eno podžupansko mesto še vedno zasedal Jakob Bolaffio.⁴¹ Podobno leta 1905, med županovanjem Ignaca Kovača.⁴²

Sicer pa je Jakob daleč naokoli slovel kot uspešen trgovec z vinom. Pozneje je v Ajdovščini odprl tudi lastno gostilno.⁴³ Njegovo pritožbo glede novih davkov na žgane pijače je spomladi 1892 obravnaval celo goriški deželni zbor. Jakob Bolaffio in družbeniki so 31. marca 1892 podali ustrezno vlogo: »*Visoki deželni zbor naj blagovoli izjaviti, da špirit ni smatrati v zmyslu postave od dne 30. decembra 1890 št. 32 dež. zakonika kot žgana pijača, ter da se od njega ni smela potirjati za leto 1891 deželna davščina po 18 kr. od litra.*« Zanje se je na seji 12. aprila 1892 še posebej zavzel slovenski deželni poslanec Nikolaj Tonkli in s svojim predlogom uspel. Pobuda je bila enoglasno podprta.⁴⁴

Zanimiva časopisna polemika se je po primorskih slovenskih časopisih razplamtela marca 1897 ob državnozbornskih volitvah. Vpleten je bil tudi ajdovski Jakob Bolaffio. Šlo je za oster narodnopolitični boj med Slovenci in Italijani v avstrijskem Primorju. Ker je bil v poslansko zbornico na Dunaju v razredu (kuriji) veleposestnikov izvoljen italijanski liberalni kandidat Francesco Verzeznassi proti slovenskemu kandidatu Alfredu Coroniniju Cronbergu, so se med Slovenci vrstila obtoževanja za volilni neuspeh. Tako je tržaški liberalni časopis *Edinost* Jakoba Bolaffia obtožil, da je glasoval za Verzeznassija.⁴⁵ Jakob Bolaffio se je odločil za hiter odgovor v goriški Soči:

---

38 Evelina se je po moževi smrti umaknila iz Gorice k sorodnikom v Trst. Njena preselitev je bila registrirana za 24. junij 1940.

39 Iz Ajdovščine, *Soča*, 9. marec 1894, št. 10, str. 2–3; PLESNIČAR 1997, str. 132–133. Skupaj z Bolaffiom sta to funkcijo opravljala še Avgust Nussbaum, krajevni posestnik, in Mihael Arko, župnik v Šturjah.

40 Ivan Dugolin, rojen 1849 v Škrbini na Krasu, posvečen 1873 v Gorici. Od 1880 kurat v Ajdovščini, novembra 1898 je postal ajdovski župnik. Umrli je 23. oktobra 1899 v Ajdovščini.

41 *Ročni kašipot po Goriškem in Gradiščanskem*, letnik 8, Gorica 1902, str. 65.

42 *Ročni kašipot po Goriškem in Gradiščanskem*, letnik 11, Gorica 1905, str. 77. Neposredne kontinuitete za podžupansko mesto med očetom in sinom Bolaffio sicer ni bilo. Vmes sta to funkcijo pri županu Godini opravljala omenjena Lokar in Kovač.

43 *Ročni kašipot po Goriškem in Gradiščanskem*, letnik 2, Gorica 1895, str. 87. Med letoma 1895 in 1908 se je število gostiln v Ajdovščini zmanjšalo z deset na osem.

44 *Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca*, št. 1, Gorica 1892, str. 119–120. Šlo je za dejstvo, da je bil po tedanji deželni zakonodaji alkohol različno obdavčen. Pri prodaji na drobno je deželni davek na liter alkohola nad 55 stopinj znašal 18 kron, pod to vrednostjo pa 10 kron.

45 O volitvi v veleposestvu goriškem, *Edinost*, 25. marec 1897, št. 36, str. 2.

»Ker se je razširila v naši dolini govorica na podlagi dopisa v časniku »Edinost« št. 36., da sem v velikem posestvu volil. Da preprečim za naprej enake govorce, javljam tem potom, da jaz podpisani nisem veleposestnik in toraj nimam nobene volilne pravice v skupini veleposestva.«⁴⁶

Nekaj časa je v delu velike hiše, ki je bila last rodbine Bolaffio, živela tudi družina Pilon. Tam se je rodil znani slovenski slikar Venio Pilon (1896–1970), ki ga je dojila sama gospa Bolaffio. O tem piše, z jasnimi podtoni tedaj vseprisotnega antisemitizma, tudi slikar v svojih spomnih:

»Ob koncu prejšnjega in v začetku sedanjega stoletja se je velik del ajdovskih hiš delil na tri bogatine: Casagrande, Bianchi in Bolaffio. Oče Menigo se je po nekaj letih bivanja v Vipavi kot pekovski delavec pri Bratinu nastanil s svojo družino »v gasi pod kolono«, v hiši židovskega trgovca Bolaffija. Na koncu te mračne gase, tako pravijo, sem ob prebodu poletja v jesen zagledal luč sveta, istočasno kakor Bolaffijeva hčerka, v mojo nesrečo. Ker bogata Bolaffijevka ni mogla dojeti slabotne punčke, jo je z mojo materjo zamenjala z menoj: T i n a se je na proletarskih prsih bogato razcvetela, jaz pa na bogatih tako ovenel, da sem zaradi menjave mleka (s katoliškega na židovsko) v prvih dveh letih življenja »pri sveči« trikrat gledal smrt, pa sem se le odločil za življenje, čeprav mi ni šlo na smeh. Bogata Židinja se ni zmenila za mojo bolezen, zdravniška veda pa tudi ni vedela, kaj bi z menoj. Tako sem že ob vstopu med žive na lastni koži preizkusil socialno krivico. O socialnih pravicah in zahtevah pa še ni bilo govora v družini.«⁴⁷

V delu dvorca, ki je bil tedaj v lasti družine Bolaffio, je imel v letih 1904–1926 svoje prostore tudi ajdovski notar in javni delavec Artur Lokar (1865–1926).⁴⁸ Prav v svoji pisarni je sestavil kar nekaj listin, ki zadevajo poslovanje Jakoba Bolaffia. Vse so v slovenščini. Leta 1904 je notar Lokar pripravil najemno pogodbo, s katero je Jakob Bolaffio oddal v najem prodajalno z mešanim blagom in druge prostore trgovcu Albertu Šešoku »od Device Marije na Polju nad Ljubljano«. ⁴⁹ Poleti 1906 je Jakob Bolaffio kupil nekaj parcel v bližini šolskega poslopja v Ajdovščini, ki jih je prodal Miroslav Fegic, učitelj v Ajdovščini.⁵⁰ Marca 1909 je notar Lokar sestavil listino, s katero je Jakob Bolaffio podaljšal desetletni najem za potrebe davčnega urada v ajdovskem dvorcu. Letna najemnina je znašala 1.275 kron.⁵¹ Zadnja pogodba za družino Bolaffio, dokler je še bivala v Ajdovščini, je bila sestavljena februarja 1911. Šlo je za izbrisno pobotnico, ki jo je v pisarni notarja Lokarja podpisal Jakob Bolaffio.⁵²

46   *Soča*, 9. april 1897, št. 15, str. 3.

47   Venio PILON, *Živ, živ!* – Odlomek iz avtobiografije, *Naša sodobnost*, let. 9, Ljubljana 1961, str. 290; Venio PILON, *Na robu, Goriški spomini – Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*, Gorica 2002, str. 284.

48   Lilijana VIDRIH LAVRENČIČ, *Arthur Lokar – ajdovski notar*, Razstavni katalog, Ajdovščina – Nova Gorica 2004.

49   PANG 363, Notariat Gorica, Okrožni notarski arhiv v Gorici, Artur Lokar, Notar v Ajdovščini, škatla 6, pogodba 395–396.

50   PANG 363, Notariat Gorica, Okrožni notarski arhiv v Gorici, Artur Lokar, Notar v Ajdovščini, škatla 9, pogodba 1777.

51   PANG 363, Notariat Gorica, Okrožni notarski arhiv v Gorici, Artur Lokar, Notar v Ajdovščini, škatla 13, pogodba 3453.

52   PANG 363, Notariat Gorica, Okrožni notarski arhiv v Gorici, Artur Lokar, Notar v Ajdovščini, škatla 15, listina 4585.

V letih pred prvo svetovno vojno najdemo v Ajdovščini še nekaj posameznikov, ki so bili zaposleni v tamkajšnji mehanični delavnici. Prihajali so iz tedanje Rusije in po njihovih imenih smemo sklepati, da so bili Judje: Izrael Salamon David, Abramo Mendali Feldman, Izraele Moguljevski in Hein Barbas.⁵³

Jakob Bolaffio je očitno ostal dobro zapisan med goriškimi Slovenci. Tudi njegovo delovanje med Ajdovci najdemo v zanimivem nepodpisanem spominskem zapisu »Stari Bolaffio umrl«, ki ga je septembra 1940 objavil Slovenski list,⁵⁴ glasilo primorskih izseljencev v Buenos Airesu. Tam med drugim piše:

»Spomini na uglednega Ajdovca – Žida

Jakob Bolaffio, čigar spominu veljajo te vrstice, je bil dolgo dobo let ajdovski podžupan in kot tak je zastopal občino skoro pri vsaki cesarski slavnosti. Ker je bil Jud, ga je občinski odbor s posebnim veseljem določil za svojega zastopnika pri cesarskih mašah. Na svoje ajdovsko poreklo je bil stari Bolaffio zelo ponosen. Včasih je poredno rekel: »Mi Ajdovci smo fejš fantje, samo lump, kdor nas hvali!« Rad in šaljivo je pripovedoval, kako je z Ajdovci igral kvarte, z njimi prepeval podoknice in se ženil itd. Ajdovski župnik bi pa znal povedati, koliko je Bolaffio daroval njemu za najbolj potrebne v fari. Bil je Italijan stari Bolaffio, a Slovencev zelo pravičen. Ni odobraval raznih ukrepov proti nam in je z zanimanjem sledil našemu gospodarskemu in kulturnemu gibanju. Na nekatere naše liste kot na »Gospodarski list«, je bil naročen, druge je kupoval; ko smo jih izgubili, se je z nami vred hudoval. Ko smo ustanovili »Gor. Moborjevo družbo«,⁵⁵ ga je nekdo podražil, če ne bi pristopil kot ustanovni član in plačal 100 lir enkrat za vselej. Smehljaje se je odgovoril, da bi že plačal 100 lir, a da ga moramo oprostiti tistega oenaša, ki naj ga vsak ustanovni član zmoli v stolnici pred podobo sv. Moborja in Fortunata. Bolaffio je bil glavni zastopnik Jadranske zavarovalne družbe (Società Adriatica di Sicurtà) v Gorici in je na tem mestu našim kmetom mnogo pomagal. Bil je pošten in je raje oškodoval zavarovalnico kot oškodovanca. Marsikje je zaprl eno oko, zlasti v letih, ko so hiše gorele po vrsti. Rekel je: »Jaz te ljudi ne bom sodil, saj jih bo Bog! Zavarovalnica pa je bogata.« Kot smo že povedali, je bil Bolaffio Jud, toda pravoveren Jud. Vsako soboto je šel v sinagogo in je bil tudi v židovskem cerkvenem odboru v Gorici.⁵⁶ Nasproti drugim veroizpovedim je bil strpen. Značilen je zanj primer, ki se je pripetil pred kakimi 30 leti. V Podragi pri Vipavi se je nekdo nekoliko skregal z g. župnikom in sklenil, da prestopi v drugo vero, in sicer v židovsko. Poslal je tožadavno pismo židovski cerkveni občini v Trst. Tega je odstopila goriški cerkveni občini, ki ga je izročila g. Bolaffiu, ki je kujajočemu se katoliškemu verniku takole pisal: »Dragi gospod! Prejeli smo pismo, ki ste ga poslali naši občini v Trst. Če vam je kaj za vero, potem ostanite v svoji, ki je dobra; če Vam pa za vero ni mar, potem Vas tudi mi ne maramo.« Pri Legiši poleg »Zlatega jelena« v Gorici, kejer je po vojni bival, je kupil vsak dan koruzni kerub, potem pa prišel v kavarno in tam pripovedoval

53 PANG 24, Občina Ajdovščina, škatla 1, mapa 2, Poselski zapisnik. Vpisi za leto 1908.

54 Časopis Slovenski list, namenjen predvsem primorskim izseljencem, je med letoma 1937 in 1940 izhajal v Buenos Airesu, skupaj je izšlo 192 števil. Pisan je bil v jugoslovanskem patriotskem duhu, naklonjen veri in Cerkvi ter predvsem zelo informativen s precej razpredeno mrežo dopisnikov.

55 Ustanovljena leta 1923 na pobudo takratnega goriškega nadškofa Frančiška B. Sedeja zaradi geopolitičnih sprememb po prvi svetovni vojni.

56 Jakob Bolaffio je bil več let član vodstva judovske verske občine v Gorici, kamor se je sicer prištevala družina Bolaffio iz Ajdovščine. Po podatkih iz leta 1905 je štel omenjeno vodstvo v Gorici poleg predsednika še sedem članov. Več glej: *Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem*, letnik 11, Gorica 1905, str. 28.

svoje doživljaje. Še na stara leta je rad kvartal, posebno tarokiral in enkrat mi je pravil, da je prejšnji dan igral s trojico svojih prijateljev in vsi štirje skupaj so imeli 329 let. On je bil najmlajši in jih je zato tudi obral, in sicer za celih 162 stotink. Ob priliki sem ga vprašal, če se bo tudi on preselil v židovsko Palestino?⁵⁷

»Ma kej ste neumen, če bomo sami židje vkup, koga pej bomo sleparili?«, me je nagajivo zavrnil po vipavsko. Ko so izšli protižidovski zakoni,⁵⁸ je bil globoko užaljen. Kar obolel je, ljudi se je izogibal, v kavarno pa itak ni smel, ker je bilo nezaželeno. Najhuje ga je pa zadelo, ko je moral odpustiti svojo dolgoletno slovensko služkinjo, ker Židje v Italiji ne smejo imeti slug arijske krvi.⁵⁹ Svetoval sem mu, naj vložijo prošnjo in mu bodo gotovo pustili služkinjo, ker jo ima že dolgo in ima sam že 80 let. »Jaz nisem nikdar nikogar prosil za uslugo, tudi sedaj ne bom!« mi je užaljeno odvrnil. Potem ga več mesecev nisem videl, pred kratkim sem pa zvedel, da je že pred časom umrl.⁶⁰ Zapustil nas je poštenjak!⁶¹

Družina Bolaffio se je konec leta 1911 preselila v Gorico, da bi otroci lahko odrasčali v italijanskem judovskem okolju. Ostali so dejavni člani goriške judovske skupnosti. Živel so na elitni lokaciji, v ulici Corso Verdi št. 40, blizu mestnega središča. Med prvo svetovno vojno so se zaradi spopadov na soški fronti začasno umaknili v Trst in se vrnili po koncu vojne.⁶² Jakob Bolaffio je sodeloval pri obnovi precej poškodovane goriške sinagoge in ohranil mesto v vodstvu goriške judovske skupnosti.⁶³

Kljub odselitvi iz Vipavske doline so tamkaj še vedno ohranili nekaj posesti in tudi kupovali zemljišča.⁶⁴ To je lepo vidno v kupoprodajni pogodbi, s katero sta Jakob in Jožef Bolaffio decembra 1935 od Valentina Kocevarja kupila travnik in del gozda v Lokavcu pri Ajdovščini. Plačala sta 2.700 lir in postala lastnika vsak do polovice kupljenega premoženja.⁶⁵ Velik del njihovega dela dvorca v Ajdovščini je po letu 1936 odkupil tamkajšnji trgovec Anton Križaj, vendar je manjši del še vedno ostal v lasti družine Bolaffio. Del teh prostorov, na »Piazza Vittorio Emanuele N. 1«, je imelo v dolgoročnem najemu italijansko kraljevo okrajno sodišče (Reg. Pretura di Aidussina), zadnjič ga je podaljšalo leta 1936. Po Jakobovi smrti je vse tamkajšnje premoženje podedoval sin Giuseppe/Jožef Bolaffio, prenos lastništva se je zgodil pozimi 1939/40.⁶⁶ Sodeč po zapisih Giuseppeja Bolaffia ml., ki je kot odvetnik deloval v Trstu, je ostal sloves njegovega očeta (Jakob) in deda (Jožef) v Ajdovščini tako velik,

57 Palestina je bila tedaj mandatno ozemlje pod kontrolo Velike Britanije, ki je zaradi arabskih protestov onemogočala judovsko priseljevanje. Aliyah Bet, trajala je med 1934 in 1948, je pomenila kodno ime za ilegalno priseljevanje Judov v Palestino, ki so iz Evrope bežali pred preganjanjem.

58 Kraljevina Italija je začela sprejemati protijudovsko zakonodajo leta 1938, kar je sovpadalo s približevanjem nacistični Nemčiji.

59 Jakob Bolaffio je sicer spomladi 1939 vložil prošnjo kot še štirinajst drugih goriških Judov, da bi lahko ohranil dolgoletno družinsko pomočnico.

60 Jakob Bolaffio je umrl 22. junija 1939 v Gorici.

61 *Slovenski list*, 21. september 1940, št. 179, str. 4.

62 CEDARMAS 1999, str. 258.

63 *Ročni kažipot za leto 1923*, Gorica 1923, str. 47.

64 Okrajno sodišče Ajdovščina, Zemljiška knjiga, Imenik lastnikov Ajdovščina.

65 PANG 527, Okrajno sodišče Ajdovščina, Zbirka listin 12/36, kupoprodajna pogodba št. 1092, notar Massimiliano Maucci.

66 PANG 1, Državni tehnični urad Trst, škatla 2, Kataster zgradb; Okrajno sodišče Ajdovščina, Zemljiška knjiga, Glavna knjiga, Zemljiškknjizni vložek št. 23; SAPAČ 2009, str. 11–12.

da so jim Ajdovci ponujali zatočišče v času fašistične protijudovske zakonodaje po letu 1938.⁶⁷

Zanimivo je, da je družina Bolaffio vse do nacionalizacije leta 1948 v takratni Jugoslaviji ohranila del posesti v Ajdovščini, tudi hišo na glavnem trgu. Njihovo nekdanje premoženje je bilo šele avgusta 1956 vknjiženo kot »splošno ljudsko premoženje« na podlagi meddržavnega sporazuma med FLRJ in Italijo z dne 18. decembra 1954.⁶⁸

Danes v mogočni nekdanji Bolaffijevi hiši živita zakonca Ergaver, ki sta jo kupila leta 1956. Hiša je sicer najvišja na ajdovskem Lavričevem trgu, vendar je vhod z zadnje, to je zahodne strani, in ima naslov Gregorčičeva 2. Zdravko (roj. 1932) in Zorka (roj. 1935) Ergaver v ustnem izročilu ohranjata spomin na nekdanje judovske lastnike: »Naša družina Ergaver izvira iz Salzburga, moj praded se je v te kraje priselil sredi 19. stoletja. Bil je zelo podjeten, znal je več poklicev, na koncu je prišel v Ajdovščino. Sestra mojega očeta, mi smo ji rekli teta Tončka, je bila včasih občasna hišna pomočnica pri judovski rodbini Bolaffio v tej sedANJI naši hiši. Gospodarji so jo dobro in pošteno plačevali, bili so v redu ljudje, govorili so tudi po naše. Ni bila edina, občasno so pomagale še nekatere druge domačinke. Zraven hiše so imeli prizidan tudi hlev, kjer so zrase redili kokoši in morda še kakšne druge živali. Po drugi sv. vojni so jim odvzeli vse tukajšnje premoženje. Midva z ženo sva se ukvarjala s frizerstvom, zato sva potrebovala velik prostor za salon. In potem smo videli to veliko hišo na ajdovskem trgu, v njej je takrat živelo kar sedem različnih najemnikov z družinskimi člani. Si lahko predstavljate, kako je to bilo. No, nama je bilo všeč, ker je imela hiša v pritličju velik prostor, kjer je bila včasih trgovina, midva pa sva tam uredila najin salon. Vztrajala sva, čeprav nam obrtnikom takratni politični sistem ni bil naklonjen. Hišo sva popravila in preuredila, skupaj z dvema pečema, kjer so včasih judovski lastniki pekli za svoje potrebe. Saj veste, oni imajo drugačno hrano kot mi. Še to morava povedati: To hišo sva hotela od države kupiti že malo prej, ampak se je zapletlo, ker so čakali na neko rešitev pogajanj med Jugoslavijo in Italijo, ko pa se je stvar rešila, so nam takoj prodali. Malo pred sklenitvijo kupne pogodbe za našo hišo leta 1956 so nas obiskali trije ali štirje potomci nekdanjih judovskih lastnikov. Prišli so iz Trsta, kjer so se takrat ukvarjali predvsem z menjavanjem denarja. Saj veste, imeli so tisto znano menjalnico »Cambio Bolaffio« na Ponte Rosso v Trstu. Zanimalo jih je, v čigave roke bo prišla njihova nekdanja lastnina. Smo se prav lepo pogovarjali, veste. So govorili kar lepo slovenščino. Pokazali smo jim hišo, oni pa so nam povedali, kje so imeli njihovi predniki urejeno molilnico, zraven pa omaro z veliko judovskimi knjigami. Čez tri leta so nas ponovno obiskali in so odšli prav zadovoljni, ko so videli, kako lepo skrbimo za njihovo nekdanjo hišo. Potem pa se nismo več videli.«⁶⁹

Posmrtni ostanki članov družine Bolaffio, ki je nekdanj živela v Ajdovščini, danes počivajo na zahodnem delu judovskega pokopališča v Rožni Dolini pri Novi Gorici.

Za razumevanje specifičnega položaja družine Bolaffio v Ajdovščini in raziskovanje njenega razvoja je treba poudariti velik pomen družine kot osnovnega jedra judovske skupnosti. Narava družine determinira značaj posameznika in s tem značaj družbe.

67 BOLAFFIO 1958, str. 138.

68 Okrajno sodišče Ajdovščina, Zemljiška knjiga, Glavna knjiga, Zemljiškoknjižni vložek št. 19 in 23.

69 Pogovor s Zdravkom in Zorko Ergaver. Ajdovščina, 10. januar 2014. Zapis pogovora hrani avtor.

Družinske vezi so v judovski družbi močnejše kot drugod, saj družina nosi glavno breme ohranjanja tradicije in kulture. V družini poteka vzgoja otrok, družina je edino mesto, kjer vernik lahko izpolnjuje zakon *Prv urvu* (Obrodite in razmnožite se – Gen. 1, 28) ter s tem zagotavlja njeno kontinuiteto.

Na rodbino Bolaffio se je v Ajdovščini ohranil še prav poseben spomin. Obstaja namreč že dolgoletna krajevna navada, ki je nista prekinila ne fašizem ne komunizem, da cerkveni pevci in drugi ljudje po polnočnici odidejo na glavni ajdovski trg, danes Lavričev trg. Tam zapojejo nekaj božičnih ljudskih pesmi. Po ustnem izročilu se je začelo nočno prepevanje že v drugi polovici 19. stoletja. Za božič naj bi takrat nekateri pevci hoteli izzvati judovsko rodbino Bolaffio, ki je živela v hiši na glavnem ajdovskem trgu. Zato so šli po polnočnici tja prepevat. Gospodinja pa jim je v nasprotju s vsemi pričakovanji prijazno postregla. Iz izzivanja naj bi se po zaslugi prijazne judovske gospodinje rodil tradicionalni običaj.⁷⁰

Slika 27: Pogled na glavni ajdovski trg v času Avstro-Ogrske, na levi strani velika hiša družine Bolaffio

Along the Path of Forgotten Entrepreneurship – Jews in Ajdovščina

Renato Podbersič¹

Key words: *Jews in Ajdovščina, judaism in Primorska region, family Bolaffio, industry and commerce in Ajdovščina, history of Ajdovščina*

This paper outlines a 150 years long tradition of Jewish entrepreneurs from the Gorizia Jewish community, who sought their business successes in Ajdovščina. It was within this settlement on the banks of the provincial border River Hubelj in the east of Gorizia County, that in 1761 Jacob Valmarin started his textile business. In spite of the traditional prejudices against Jews the provincial authorities allowed him to operate freely. This was continued by the Jewish families Pincherle and Bolaffio from Gorizia. In particular the latter left an indelible mark on Ajdovščina, where they had lived until their departure to Gorizia in 1911.

The lifestyles and activities of Jews in Ajdovščina were closely associated with their counterparts in Gorizia. At the end of the 18th century within the then Habsburg county of Gorizia and Gradisca, there were large Jewish settlements in Gorizia, Gradisca d'Isonzo, Cormons, and Monfalcone.

At that time Ajdovščina was a small village situated on the eastern border of the Gorizia and Gradisca County, having about a thousand residents. The River Hubelj separated it from the village of Šturje (today the eastern part of Ajdovščina), which belonged to Carniola. Up to the 19th century, Ajdovščina retained the status and character of a village developed alongside the castle, which was the seat of the lords. The majority of the population were Slovenians and only a few families were German-speaking.

At that time a sericulture was flourishing in Gorizia for the needs of the textile industry, within which Jews from Gorizia were playing an important role. A member of this community, Jacob Valmarin, decided to extend this activity to Ajdovščina. On 18 April 1761 the provincial authorities in Gorizia allowed him to procure four looms for products made of silk with cotton and twelve looms for silk ribbons and threads. He was granted temporary residency of Ajdovščina, but only for him personally and for a limited period of time needed for the spinning plant to be set up, provided that no other Jew would settle down there, including his relatives. After two months, the authorities intended to send a commission that would examine whether all the aforementioned provisions had been fulfilled. If Valmarin had ignored them, he would be deprived of his licence and would never be allowed to erect the plant. He was also prohibited from employing other Jews there. In case of termination

---

1 Mag. Renato PODBERSIČ, Study Center for National Reconciliation, Ljubljana.

regarding the plant's operation, he should discuss it with the provincial authorities and receive further instructions.

On 15 May 1779 the district governorship in Gorizia ordered Jacob Valmarin to move from Ajdovščina to the Gorizia ghetto within three weeks. On 5 June the same governorship made enquiries of the Jewish community leaders in Gorizia as to whether a certain Emanuel Valmarin was still resident in Ajdovščina. Perhaps he was a son of the aforementioned Jacob. He was supposed to be living there with another Jew, although they did not have a residence permit. The Valmarin family asked the lords of Ajdovščina from the noble family Edling for help.

After an intercession by the Countess Edling on 17 July 1779, the Jew Valmarin, his wife and one of his servants were allowed to stay in Ajdovščina for another eight months, starting from the first of June. This was done in order to enable Jacob Valmarin to finish his work. On 8 July 1780 this period was extended for another four months.

The operations of the Valmarin family in Ajdovščina at the beginning of the 19th century were continued by Jacob d'Aron Pincherle (1785–1854), who was also a member of the Jewish community in Gorizia. In December 1834 he married Anna Bolaffio. As the business flourished, it also attracted the brother-in-law, Giuseppe/Joseph Bolaffio. The Bolaffio family was the only Jewish family remaining in Ajdovščina until 1911. Their house stood in the centre of the village, at house number 65, and had its own chapel with a Hebrew inscription above the door. The family celebrated major Jewish religious holidays in Gorizia. Giuseppe's wife Clementina Vivante, a native Venetian, helped the resident priest with the care of the poor. Giuseppe had five children, two boys (Graziadio and Giacomo) and three girls (Giustina, Enrichetta, and Marianna). They were all born in Ajdovščina where they attended school. After their wedding the daughters moved out of Ajdovščina. In 1892 Giacomo/Jacob Bolaffio (1858–1939) got married in Trieste to Evelina Diamante Viterbo from Ancona. They lived in Ajdovščina, where Jacob is mentioned several times as being an active member of the Ajdovščina public life. Amongst other things, he was an active leader of the Ajdovščina savings and loan association, established in 1894.

Charles Edling, the last male descendant of this family, died in 1854. The following year his sister, married Locatelli, sold the property with the mansion in Ajdovščina to the Jewish family Bolaffio. They leased it to the state and the mansion housed a newly established district office. After its reprieve in 1868, it was changed into district court prisons.

There are several examples showing that the Bolaffio family was actively involved in the former life of Ajdovščina. They cooperated with a lawyer Karl Lavrič (1818–1876), who was awakening the sense of Slovenian national identity in the Littoral. He worked there between 1864 and 1869. Giuseppe/Joseph Bolaffio was amongst those 19 people who, on 26 December 1863 voted to transform the local »Leseverein« (German for reading room) into a »čitalnica« (Slovenian expression).

Later on, he was also one of the Committee Members of the »Edinost« society, established in 1875 in Ajdovščina. Along with four other members of the society, he drew up the society's rules that were unanimously adopted by the Committee of the Society on 23 January 1876. The »Soča« newspaper of Gorizia mentioned him in April 1876 as one of the donors towards the Lavrič monument – he contributed five florins. In 1881, Daniel Godina was again elected mayor of Ajdovščina and Giuseppe/Joseph Bolaffio was selected to be one of two deputy mayors. At the end of 1911 the family moved to Gorizia to enable their children to grow up within an Italian environment. Their mortal remains now rest at the Jewish cemetery in Rožna dolina (Rose Valley) close to Nova Gorica.

Jacob Bolaffio apparently remained well-respected among Slovenians in Gorizia. His cooperation with the inhabitants of Ajdovščina can be found in an interesting obituary, published in September 1940 in the Slovenian Journal, a newsletter of the Littoral expatriates in Buenos Aires. There, amongst other things, it is written: *»The old Bolaffio was very proud of his Ajdovščina origin. He once mischievously said: "We Ajdovci, we are nice guys, even to the scamps who praise us!" He liked joking and telling how he played cards with Ajdovci, sang serenades with them, chased after the women, etc. The priest could tell you how much Bolaffio donated for the neediest in the parish. He was an Italian, the old Bolaffio, but very fair with Slovenians. He did not approve of various actions against us and followed with interest our economic and cultural movement.«*

Zora Pičulin – Primorka, ki je reševala judovske otroke v Makedoniji

Marjan Toš¹

Zora Pičulin, zavedna Primorka, rojena 1. januarja 1911 v Solkanu, je pred izbruhom druge svetovne vojne živela in delala kot babica in poklicna varuška v Ljubljani. Veljala je za zelo prijazno in urejeno gospo, dobrega srca in prijaznega značaja. Ob aprilski okupaciji Kraljevine Jugoslavije je bivala v Makedoniji, kamor jo je povabila družina Gatenjo iz Skopja. Potem ko so bolgarske okupacijske oblasti spomladi 1943 izvedle množične deportacije makedonskih Judov v koncentracijsko taborišče Treblinka, je Pičulinovi malega Šaula Gatenja, rojenega leta 1941, uspelo rešiti iz Skopja. Mali Šaul je še pred aretacijami in deportacijami zbolel. Premješčen je bil v bolnišnico, tam pa je zanj skrbela varuška Zora Pičulin. Po spletu okoliščin ga je rešila iz bolnišnice in kot edini član družine Gatenjo je preživel vojno. Za pravičnico med narodi je bila Pičulinova razglašena leta 1975, ko je v spominskem kompleksu Yad Vashem zasadila drevo. Po vojni je živela v Ljubljani in tam 2. junija 1998 umrla. Pokopana je na ljubljanskem pokopališču Žale.

Ključne besede: *Pičulin, Gatenjo, Šaul, Treblinka, Yad Vashem, holokavst, Makedonija*

V Parku pravičnikov v Yad Vashemu ima posebno spominsko ploščo in posajeno drevo tudi Ljubljancanka **Zora Pičulin**. Naziv *pravičnica med narodi* je dobila leta 1975.² Rojena je bila 1. januarja 1911 v Solkanu, umrla pa je 2. junija 1998 v Ljubljani in je pokopana na ljubljanskem pokopališču Žale.³ V krstni knjigi župnije Solkan je njeno ime zapisano kot Pičulin (Zora) Albina. Bila je zakonska hči očeta Janeza in matere Ane, roj. Simčič. Družina je prebivala v Solkanu 382/3.⁴

Zora je bila po poklicu medicinska sestra in varuška in zelo predana humanitarnemu poslanstvu svojega poklica. Že marca leta 1941 se je prijavila na vabljen oglas judovske družine iz Skopja, ki je medicinski sestri ponujala zelo dobro plačano službo varuške.⁵ Zora Pičulin je tako sprejela službo varuške za dojenčka **Šaula**

1 Dr. Marjan TOŠ, Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor.

2 Med drugo svetovno vojno (1939–1945) se je v času popolnega moralnega razkroja in radikalnega nacističnega genocida nad Judi vendarle našla manjšina, ki je poskušala zlo preglasiti s tem, da je obdržala človeške vrednote in pomagala Judom po evropskih državah pred popolnim uničenjem. Rešitelji so bili odločeni, da je treba Judom tudi za ceno lastne pogube pomagati in jih rešiti. Mnogi pravičniki so končali v taboriščih ali na morišču, saj so se nacisti vsem, ki so skrivali Jude, kruto maščevali. Pravičnike povezujeta človekoljubje in pogum, ki so ga izkazali s tem, da so se borili za svoja moralna načela. Dejstvo, da so nekateri našli v sebi toliko poguma in postali rešitelji, kaže na to, da je vselej obstajala možnost svobodne odločitve (prim. Miriam STEINER-AVIEZER, Pravičniki med narodi, *Zgodovina v šoli*, št. 1–2, letnik XIX, 2010, str. 2–5).

3 Podatki Upravne enote Ljubljana z dne 11. november 2013, arhiv CJKD Sinagoga Maribor.

4 Krstni list – Testimonium baptisti, Župnijski urad Solkan z dne 14. november 2013. Za pomoč in sodelovanje se najlepše zahvaljujem dr. Borutu Holcmanu, Marjanu Vogrinu in župniku Jošku Bricu. Dokument hrani arhiv CJKD Sinagoga Maribor. Po navedbah Renata Podbersiča izhaja Zora Pičulin iz zelo zavedne slovenske primorske družine.

5 Navedba Dušana Pičulina, mlajšega Zorinega brata v pogovoru za Nedeljski dnevnik (prim. Otmar KLIPŠTETER, Tatjana PIHLER, Počaščena rešitelja Judov, *Nedeljski dnevnik*, 18. oktober 1998,

Slika 28: Spominski park pravičnikov med narodi

Gatenja (Shaul Gattenyo) in aprilsko okupacijo Kraljevine Jugoslavije je dočkala v Makedoniji. Ni se hotela vrniti v Ljubljano, čeprav jo je brat Dušan večkrat svaril, naj pride domov, saj ji bo doma lažje preživeti vojno vihro. Družina Gatenjo iz Skopja je sodila med zelo znane in premožne judovske družine v Makedoniji. V Skopju sta mlada zakonca Leon in Fini, roj. Bejosit, imela veletrgovino s tekstilom in sta zelo uspešno poslovala. Šaulova mama Fini je bila rojena v Beogradu leta 1921, oče Leon pa v Solunu leta 1909. Kljub precejšnji razliki v letih sta se zakonca dobro razumela in si ustvarila lep dom za udobno življenje. Zora je bila pri družini lepo sprejeta in se je zelo navezala na malega Šaula. V Skopju je pred okupacijo živela močna judovska skupnost, saj je tamkajšnja sefardska judovska občina po podatkih iz leta 1940 štela 2.816 članov. Vodil jo je dr. Avram Nisim, rabin pa je bil Moše Behar.⁶ Večja in vplivnejša predvojna sefardska judovska občina na območju Makedonije je bila tudi v Bitoli, saj je štela 810 judovskih družin s 3.351 člani.⁷ V Štipu je pred drugo svetovno vojno živelo 588 Judov.

Judje so na območju Makedonije živeli že v obdobju antike. O zgodnji navzočnosti Judov na tem območju pričajo tudi najdeni arheološki ostanki sinagog, ki datirajo v 3. in 4. stoletje našega štetja. Značilnost judovskega prebivalstva so pogoste migracije in prilagajanje na nove življenjske razmere. Po španski inkviziciji so se mnogi Judje selili na območje turškega imperija in tako so v večjem številu prišli tudi v Makedo-

str. 7). Dušan Pičulin je bil vojaški in kasneje civilni pilot, med drugim je služboval tudi v Splitu in Zagrebu. S sestrinim plemenitim dejanjem v Makedoniji je bil dobro seznanjen.

⁶ Mi smo preživeli 3, *Jevreji o holokaustu*, Beograd 2005, str. 497–499.

⁷ Shlomo ALBOHER, *The Jews of Monastir*, Skopje 2011, str. 86.

nijo.⁸ Sefardski Judje so se na območju Makedonije naseljevali po izgonu španskih Judov z Iberskega polotoka leta 1492, v makedonska mesta pa so prihajali predvsem iz grškega Soluna. Največ se jih je naselilo v Skopju, Bitoli, Štipu in Kratovu. Po podatkih makedonskih in solunskih rabinov je bilo samo v Bitoli pet sinagog. V tem mestu so delovale tri sefardske judovske šole, ki so s svojimi učitelji in rabini pripomogle, da so se lahko šolali tudi otroci najrevnejših družin. Sefardski Judje so se v večjem številu naselili še v Prilepu, Velesu, Ohridu in Dojranu. Razvijali so bogato kulturo in bili pomembni nosilci gospodarskega razvoja. V svojih dobro organiziranih skupnostih so živeli vse do balkanskih vojn v začetku 20. stoletja. Te vojne pa so povzročile veliko osiromašenje in posledično tudi izseljevanje makedonskih Judov v Južno Ameriko. Pred izbruhom druge svetovne vojne se jih je veliko izselilo v Palestino.⁹ Odhajali so tudi v Francijo, ZDA in Čile. Med vojnami je bila uničena večina sinagog po Makedoniji, o katerih je danes tudi relativno malo znanega. Tudi makedonske Jude je občutno prizadela gospodarska kriza, zaradi katere so množično zapuščali deželo in iskali boljše gospodarske priložnosti v Severni in Južni Ameriki. Večje migracije makedonskih Judov so bile tudi po prihodu nacistov na oblast v Nemčiji že pred začetkom druge svetovne vojne. Samo iz Bitole je takrat odšlo več kot tisoč Judov. Večji del je odšel v Palestino, saj so za tamkajšnjo naselitev dobili dovoljenja britanskih oblasti.¹⁰ Leta 1940 je na območju Bitole živelo 737 judovskih družin s 3.246 člani, v Štipu 140 družin s 550 člani in v Skopju 1.181 družin s 3.795 člani. Skupaj je pred drugo svetovno vojno v Makedoniji živelo okoli 8.000 Judov.¹¹

Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije aprila 1941 so Makedonijo in mesto Pirovot v južni Srbiji zasedli Bolgari. Bolgarske okupatorje so ljudje pričakali s cvetjem in pesmijo. Bolgarsko državljanstvo so podelili vsem, razen Judom, ki so tako ostali brez državljanstva te države in vseh državljanskih pravic. Postavljeni so bili izven zakona in izpostavljeni ropanju, šikaniranju in preganjanju bolgarske policije in vojske. Nove oblasti so Jude tudi prisilile, da so sredstva nalagali na banke v Bolgariji. Izvedli so popis Judov in vsega njihovega premoženja. Judom je bil prepovedan vstop v javne lokale in druge javne objekte, morali pa so nositi tudi prepoznavno oznako – poseben rumen znak na črni podlagi.¹² Bolgarske oblasti so zaplenile judovsko premoženje, poleg tega pa so uvedle še osebne omejitve za judovsko prebivalstvo. Kot rečeno, Judje iz Makedonije niso dobili bolgarskega državljanstva in so ostali državljani Jugoslavije. Nositi so morali posebne osebne izkaznice, izgubili so aktivno in pasivno volilno pravico, niso smeli biti zaposleni v nobeni javni oz. državni službi, niso smeli služiti v bolgarski vojski, namesto tega pa so morali plačevati posebni davek v znesku 30 levov mesečno. Makedonski Judje se med bolgarsko okupacijo niso smeli poročati z Nejudi ali z njimi živeti v zunajzakonski skupnosti. Tudi mešani zakoni niso bili priznani. Niso smeli najemati nejudovskih služabnikov ali gospodinj, prepovedano jim je bilo živeti v mestih ali v določenih predelih mest. Brez dovoljenja

8 Žamila KOLONOMOS SADIKARIO, Holokaust u Makedoniji, *Holokaust u Jugoslaviji*, ur. Nenad FOGEL, Zemun 2013, str. 22–24.

9 *Španski Jevreji južnoslovenskih zemalja*, Beograd 1992, str. 5–6.

10 KOLONOMOS SADIKARIO, str. 22–24.

11 KOLONOMOS SADIKARIO, str. 22–24.

12 Miriam STEINER-AVIEZER, Zora Pičulin – varuška iz Ljubljane, *Zgodovina v šoli*, št. 1–2, let. XIX, Ljubljana 2010, str. 8.

bolgarske policije se iz teh predelov tudi niso smeli izseliti. Veljala je tudi uredba, da Nejudi niso smeli posvojiti judovskih otrok, četudi bi bil le eden od obeh staršev Jud.¹³ Komisija za judovske zadeve pri bolgarski vladi je 4. septembra 1942 izdala uredbu, da morajo Judje označiti svoje domove oz. bivališča z vidno oznako v krepki pisavi »*judovski dom*«. Prav tako so morali narediti natančne spiske vseh stanovalcev v zgradbah oz. bivališčih. Uredba je zahtevala tudi posebne oznake za judovske trgovine. Označiti so jih morali kot »*judovsko podjetje*«. Komisija je 23. septembra 1942 sprejela še uredbu, da morajo Judje v Makedoniji na levi strani zgornjega dela oblačil nositi »*Davidovo zvezdo*«.¹⁴ Vsi ukrepi zoper Jude so bili izjemno strogi, njihovo izvajanje pa so bolgarske okupacijske oblasti nadzorovale in kršitelje strogo kaznovale. A kljub ostrim ukrepom so se tudi Judje vključili v odporiško gibanje, ki ga je vodila Komunistična partija. Odporiškemu gibanju je bilo na razpolago okoli 800 Judov. Ti so se sami organizirali po skupinah (delavci, dekleta in žene, študentje, intelektualci, trgovci ipd.) in izvajali posamezne akcije proti bolgarskim okupatorjem. Delovanje je bilo ilegalno, v njem so sodelovale cele družine, ki so na različne načine pomagale voditeljem narodnoosvobodilnega gibanja, skrivale borce in sodelavce odpora. Od samega začetka so namenjali veliko skrb ilegalnemu delovanju. Judovske družine so bile najbolj zanesljive, Judje so se izkazali kot dobri in junaški pripadniki odporiških skupin. Sodelovali so v številnih akcijah. Okupatorjeva policija je aprila 1942 ujela veliko skupino Judov. Začela so se sojenja in usmrtitve z obešanjem.¹⁵

V začetku marca 1943 so oblasti pripravile ukrepe za prevzem judovskega premoženja po množičnih deportacijah makedonskih Judov v taborišče smrti Treblinka. V prvem delu ukrepov je bilo predvideno, da bo vso osebno lastnino deportiranih Judov zasegla država. Takoj po deportacijah je bila predvidena objava odloka o prodaji zaseženega judovskega premoženja v Skopju, Bitoli, Ohridu, Prilepu, Štipu in Kumanovu. Vse zaseženo judovsko premoženje je bilo prodano na javni dražbi.¹⁶ Na množične deportacije makedonskih Judov marca 1943 so se oblasti dobro pripravile. Poleg Bolgarov so aktivno sodelovali tudi Nemci, ki so prevzeli judovske deportirance in jih v treh velikih transportih poslali v taborišče smrti Treblinka. Vse makedonske Jude so zbrali v Skopju 11. marca 1943 in jih zaprli v poslopju za predelavo tobaka Monopol. Največ Judov so aretirali v Skopju, Bitoli in Štipu, posamezne judovske družine ali manjše skupnosti pa še v manjših makedonskih mestih, trgih in vaseh. Po zdajšnjih uradnih podatkih so Bolgari v Monopol zaprli 7.148 makedonskih Judov in jih predali Nemcem. Iz zbirnega taborišča v Skopju so Nemci organizirali tri velike železniške transporte. Prvi transport je Skopje zapustil 22. marca 1943, ko so odpeljali 1.600 Judov iz Bitole in 2.338 Judov iz Skopja. Drugi transport je šel na pot 25. marca 1943, v njem pa so bili Judje iz Bitole, Skopja in Štipa. Tretji transport je krenil proti Treblinki 29. marca 1943, v njem so bili še preostali Judje iz Skopja in Bitole, med njimi največ mladih oz. otrok, pa tudi

13 ALBOHER 2011, str. 89.

14 ALBOHER 2011, str. 89.

15 KOLONOMOS SADIKARIO 2013, str. 22–24. Bolgari so kmalu po ustanovitvi partizanskega odreda »Pelister« izvedli aktivnosti za njegovo uničenje. Med žrtvami je bil tudi judovski borec Pepo Pesko. V partizanskih odredih je bilo skupaj okoli 600 makedonskih Judov.

16 ALBOHER 2011, str. 88. Za uresničevanje določil omenjenih odlokov je bil zadolžen Hristo Petrov.

Judov s Kosova. Zadnji transport je prišel v Treblinko 5. aprila 1943. Po uradnih nemških poročilih je zadnji transport štel 2.404 Jude. Med potjo jih je skupaj umrlo 12, preostale pa so Nemci takoj po prihodu v taborišče smrti umorili. Skupaj je bilo v Treblinko ubitih 7.132 makedonskih Judov, od tega 3.013 iz Bitole. Uničene je bilo več kot 90 odstotkov predvojne judovske populacije na območju Makedonije.¹⁷ Od predvojnih Judov jih je preživel le 166.

Medtem ko so torej bolgarske oblasti Nemcem predale vse makedonske Jude, pa se to ni zgodilo 8.500 Judom iz matične Bolgarije. Zoper namero, da jih predajo Nemcem, ki so tudi zanje predvideli popolno uničenje, so dvignili glas politiki v bolgarski opoziciji, oglasili so se visoki predstavniki Cerkve, intelektualci in tudi mnogi državljani. Uspelo jim je preprečiti načrte bolgarskih oblasti, saj je car Boris preklical odredbo o aretacijah in predaji Judov Nemcem. Večina bolgarskih Judov je bila tako rešena pred uničenjem.

Pot v uničenje je čakala tudi Šaula Gatenja, ki ga je skrbno čuvala in negovala Zora Pičulin. Ker se je že 9. marca 1943 izvedelo, da bodo Bolgari skupaj z Nemci po makedonskih mestih izvedli množične aretacije in transport Judov, so v nekaterih judovskih družinah čakali, ne vedoč, kaj storiti. Najprej so bili na vrsti bogati in uspešni Judje, ki so sicer hoteli pred aretacijami zbežati, a je bilo za kaj takega že prepozno in praktično tudi nemogoče. Meje so bile zelo zavarovane, bolgarske oblasti so se na aretacije zelo dobro pripravile in so jih izvajale izredno hitro in učinkovito. Uničenje Judov je bilo tako neizprosno. Med prvimi, ki so bili na spisku za aretacijo in transport, je bila tudi bogata skopska judovska družina Gatenjo, ki je prebivala v premožnem delu mesta. Po naključju je v tem času mali Šaul zbolel. Imel je težko angino in vnetje ušes. Bil je v bolnišnici, tam pa je zanj skrbela njegova varuška Zora Pičulin. Ko so njegove starše aretirali in odpeljali v zbirno taborišče Monopol, je varuška Zora naglo ukrepala. Na vsak način je hotela rešiti malega Šaula pred pogubo. Otrok je bil namreč na seznamu za aretacijo kot družinski član Gatenjo in bi ga skupaj s starši poslali v Treblinko. Oblasti so izvedele, da je otrok v bolnišnici, in treba je bilo ukrepati takoj. Zora Pičulin je kljub temu, da je otrok zaradi vnetja ušes neprestano jokal, prosila sestre, naj ji dajo njegovo obleko. Pustile so jo v garderobo, tam je vzela Šaulova oblačila in v njegovi bolniški sobici čakala na priložnost za pobeg. Ta se ji je ponudila zvečer. Tedaj ga je pretihotapila iz bolnišnice, in to kljub njegovemu neprestanemu joku. Otrok se je ovil koli nje in zaspal v njenem naročju.¹⁸ Varuška se ni znala odločiti, kam naj se z otrokom skrije, saj so pred hišami in na dvoriščih stali stražarji. V hišo družine Gatenjo ni smela, bila je tako rekoč brez denarja, otrokova oblačila pa tudi niso bila primerna za daljšo pot. Ko je pred seboj zagledala pokopališče, je ocenila, da ju tam najbrž ne bodo iskali. Na pokopališču je poiskala manjšo kapelico in se v njej z otrokom skrila. Tam je skupaj z njim zaspala in med rahlim spancem slišala pogovor dveh moških; pogovarjala sta se o aretacijah Judov, ki da so jih vse odpeljali, saj so imeli natančne sezname. Pogovarjala sta se,

17 ALBOHER 2011, str. 97. Po zadnjih podatkih je bilo v taborišču smrti Treblinka uničene kar 98 odstotkov makedonske judovske populacije. Vsem žrtvam holokavsta so makedonske oblasti leta 2011 v trajni spomin odprle spominski muzej holokavsta. Graditi so ga začeli že leta 2005 in stoji ob reki Vardar v nekdanji judovski četrti, znani z imenom » Evrejsko maalo«.

18 STEINER-AVIEZER 2010, str. 9.

da naj bi jih odpeljali na Poljsko, kjer »so baje taborišča s plinskimi celicami«. Ko je Zora slišala ta pogovor, je bila trdno odločena, da mora z otrokom čim prej zbežati iz Skopja. Odšla je v neko vas, kupila malo mleka in koruznega kruha ter pri dobrih ljudeh dobila še nekaj »masti« za vneta ušesa malega Šaula. To zdravilo je očitno delovalo, saj se je otrok umiril in kasneje celo povsem ozdravel. Potovala sta od vasi do vasi, od mesta do mesta, da bi bila čim prej daleč stran od Skopja. Vsi so namreč vedeli, da je imela družina Gatenjo majhnega dečka, ki ga je čuvala varuška Zora iz Slovenije. Še vedno je torej bilo nevarno, da bi jo ujeli in skupaj s Šaulom transportirali v Treblinko. Po daljšem potovanju je prišla v mesto Letnice, ki leži v hribovju. Tam je našla katoliški samostan, ki je bil sicer redkost v teh krajih, v katerem so ju takoj sprejeli. »Sestra je otroka dala čez žico nuni v bližnjem katoliškem samostanu in nato tam z njim nekaj časa živela,« se je pogumnega dejanja svoje sestre po vojni spominjal brat Dušan Pičulin.¹⁹ V samostanu se je ponudila za služkinjo in to delo opravljala vse do konca bolgarske okupacije Makedonije decembra 1944.²⁰ Poleg Šaula je imela v samostanu na skrbi še nekaj judovskih otrok, ki so jih skrivali pred bolgarskimi oblastmi. Njen varovanec je imel tako prijetno otroško družbo za igro, njegova »mama«, kot so jo klicali, pa še dodatne skrbi za otročad, kateri je nesebično pomagala.

Po končani vojni se je Zora s svojim Šaulom vrnila v Skopje in poskušala najti sled za njegovo družino. Žal so bili vsi ubiti v Treblinko in tako je Šaul ostal sam z njo. Razmišljala je celo o posvojitvi in skorajšnji vrnitvi v Ljubljano. Informacije je iskala tudi na Rdečem križu, če bi se slučajno našel kateri od daljnih sorodnikov. Našli so se člani družine Biti in prevzeli skrb za dečka, starega pet let, ki je bil izjemno navezan na »mamo« Zoro. Celo tako, da so jo še naprej imeli kot varuško in ji ponudili službo tudi v Izraelu, kamor se je družina Biti preselila po ustanovitvi nove judovske države Izrael leta 1948. Zora se je s težkim srcem ločila od dečka, ki je tako odšel v Izrael, ona pa nazaj v Ljubljano. Zaposlila se je v vojaški bolnišnici Mladika in tam delala vse do upokojitve. Stanovala je v centru Ljubljane v znamenitem »Kozolcu«.²¹

Šaul je medtem v Izraelu odraščal in se šolal ter postal profesor matematike na eni od gimnazij v Jeruzalemu. Na svojo »mamo« ni nikoli pozabil in jo je v začetku sedemdesetih let 20. stoletja prvič obiskal v Ljubljani. Skupaj sta odšla v Makedonijo in tam obiskala tudi samostan, v katerem sta se med vojno skrivala. Zorin brat Dušan Pičulin se spominja, da so jima v samostanu pripravili veličasten sprejem, na katerega so prišli mnogi verniki iz cele Makedonije. Duhovnik v svoji pridigi ni pozabil poudariti, da je bil Šaul edini, ki se je po vojni prišel zahvalit menihom za pomoč in skrivanje med vojno, kar je naletelo na veliko odobravanje med udeleženci svečane maše. Šaul je bil srečen ob svoji rešiteljici, ki jo je imel neizmerno rad in jo je tudi v naslednjih letih redno obiskoval ter ji denarno pomagal. Pripomogel je seveda tudi k temu, da je bila leta 1975 v Yad Vashemu svečano razglašena za pravičnico med narodi. On je namreč pripravil in obrazložil predlog za Yad Vashem, da se njegovi »mami« podeli naziv pravičnice med narodi.²² Na povabilo družine Biti

19 KLIPŠTETER, PIHLAR 18. oktober 1998, str. 7.

20 KLIPŠTETER, PIHLAR 18. oktober 1998, str. 7. Brat Dušan navaja, da naj bi se skrivala po različnih samostanih in bolnišnicah in tako z malim Šaulom srečno preživela vojno.

21 Izjava Zore Pičulin iz Ljubljane, sestrične v drugem kolenu, z dne 22. oktober 2013.

22 Podatek mi je posredovala Miriam Steiner-Aviezer iz Izraela, za kar se ji najlepše zahvaljujem.

Slika 29: Zora Pičulin v spominskem parku pravičnikov, Yad Vashem

Slika 30: Spominska plošča pravičnice med narodi Zore Pičulin

in Šaula Gatenja je Zora takrat obiskala Izrael in ob razglasitvi za pravičnico med narodi v spominskem parku Yad Vashem posadila drevo. Ob njem je zapisano njeno ime »Zora Pičulin«. Med slovesnostjo in po njej sta bila »mama« Zora in njen Šaul neločljiva, držala sta se za roke in obujala spomine na težek vojni čas, ko je šlo za biti ali ne biti. Po razglasitvi se je Zora vrnila v Ljubljano. Šaul je skoraj vsako leto prihajal k njej na obisk in ji nesebično vračal njeno materinsko ljubezen. Nazadnje je bil pri njej dve leti pred njeno smrtjo. Takrat jo je že hudo dajala bolezen, zaradi starosti pa je imela tudi težave s spominom, zato je bila do njega celo neprijazna in neprijetna. Brat Dušan se je čudil, zakaj je kljub temu redno prihajal na obisk. Šaul mu je odgovoril, da »bi ga njegova družba zavrnila, če bi izvedela, da do nje ni bil dober.« Zora Pičulin je bolna in osamljena umrla v svoji ljubljanski garsonjeri v Kozolcu.

»Jegličevi, ki jim je moja sestra prepustila vse svoje premoženje, me o njeni smrti niso obvestili, zato nisem bil na pogrebu. Z Zoro so odšli tudi vsi spomini na mojo družino, kajti njeno odlikovanje, družinske fotografije in celo uokvirjene fotografije z moje birme ... vse to je ostalo v skrbno zaklenjenem stanovanju, ki ga je Zora prepisala na vnukinjo dr. Jegličeve,« pripoveduje brat Dušan.²³

Zora Pičulin je primer preproste, pogumne in odločne ženske, Primorke plemenitega srca, ki je želela pomagati reševati življenja judovskih otrok. In pri tem tvegala svoje, ne da bi se zavedala, kaj je sploh storila – to postaja javno in spoštovano šele v zadnjih letih, ko tudi slovenski pravičniki dobivajo prostor v slovenski nacionalni zgodovini. Zora Pičulin je svoje poslanstvo opravila častno in plemenito in ostaja za vselej v javnem in zgodovinskem spominu.

Slika 31: Grob Zore Pičulin na ljubljanskem pokopališču Žale

Zora Pičulin je tudi na seznamu makedonskih pravičnikov med narodi (prim. *Holokaust u Jugoslaviji*, ur. Nenad FOGEL, Zemun 2013).

Zora Pičulin – A Righteous Slovenian, Saving a Jewish Boy in Macedonia

Marjan Toš¹

Key words: *Pičulin, Gatenjo, Šaul, Treblinka, Yad Vashem, Holocaust, Macedonia*

Zora Pičulin was born on 1 January 1911 in Solkan. When WW2 broke out she was a midwife and professional nanny in Ljubljana who was considered to be very friendly, tidy, kind hearted, and of a pleasant disposition. During WW2 she lived in Macedonia, where she was working for the Gatenjo family from Skopje as a nanny. In the spring of 1943, when the Bulgarian occupation authorities were carrying out mass deportations of Macedonian Jews to the Treblinka concentration camp, Pičulin managed to save small Shaul Gatenjo, born in 1941, from deportation. Prior to the arrests and deportations Shaul had fallen ill and had been brought to a hospital, where his nanny Zora Pičulin was taking care of him. Following the course of events she managed to rescue him from the hospital. He became the only member of the Gatenjo family to survive the war. In 1975, when she planted a tree in the Yad Vashem memorial complex, Zora Pičulin was proclaimed as one of the *Righteous Among the Nations*. After the war she lived in Ljubljana, where she died on 6 June 1998. She is buried at the Žale cemetery in Ljubljana.

Zora Pičulin, a professional nanny from Ljubljana, was invited to the home of the Gatenjo family from Skopje to be the nanny of their only son Shaul. When the war broke out, Macedonia was annexed to Bulgaria. On 11 March 1943 all Jews were rounded up and taken to the Monopol Camp, from where they were sent to Treblinka by the Germans. From a total of 7,762 Macedonian Jews who had lived in Macedonia prior to the Axis Power's attack on the Kingdom of Yugoslavia in April 1941, 7,144 were sent to Treblinka. The vast majority went straight to the gas chambers and crematoria. Only 166 of the Jews deported to Treblinka survived to witness the end of the war. The March 1943 deportations completely destroyed and extinguished the ancient and culturally very rich Sephardic Jewish Community of Macedonia. Only 10 per cent of pre-war Macedonian Jews survived the war.

Amongst them was two-and-a-half-year old Shaul (Šaul) Gatenjo who had sustained an acute ear infection before the deportations took place. His mother was granted a special permit for him to be transported to a hospital where Pičulin offered to take care of him. In the middle of the night she took Shaul out of the hospital and went with him to a hiding place in a convent in Skopje. At that time every Jew who was found in the city was deported, and Bulgarian fascists were tirelessly searching for Jews who were trying to escape. As a result, nuns hiding a Jewish fugitive were scared of losing their own lives, so they begged Pičulin to take Shaul and go. In

---

1 Dr. Marjan TOŠ, Senior Custodian, Director of Center of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor.

the middle of those dreadful conditions Pičulin and the baby found themselves homeless, wandering across Macedonia searching for a place where they could hide.

After a few days, Pičulin found a place for them in the woods, where she fed the child with strawberries and mushrooms. Eventually the fugitives arrived at a small monastery Letnice. Pičulin requested accommodation for herself and the child. In turn she offered to clean and cook. The nuns accepted her offer and, despite the difficult conditions Pičulin lived and worked in, she stayed with Shaul in the convent located in a secluded spot, two hours away from the nearest town.

When the war was over Pičulin returned with Shaul to Skopje where she discovered that the majority of Macedonian Jews had been killed, including Shaul's parents. When she asked the Jewish authorities for permission to adopt Shaul, Shaul's grandmother's sister, Ester Biti and her husband Hananya turned up and took Shaul. At that time he was five years old and called Pičulin »mother«. The separation was very difficult for him. In order to ease the situation, the Bitis invited Pičulin to come and live with them.

In 1948 the Bitis emigrated to Israel together with Shaul and Zora Pičulin returned to Ljubljana. All the years thereafter Shaul stayed in touch with her and continued to address her as »mother«. Until her death on 2 June 1998 he also visited her regularly. She was buried at the Žale cemetery in Ljubljana. Before her death she lived in the famous »Kozolc« in Ljubljana and was considered to be a very broadminded and friendly citizen, good- and noble-hearted. Even after the war, she wanted to help people in need.

On 15 July 1975 Yad Vashem recognized Zora Pičulin as one of the Righteous Among the Nations. At that time she visited Israel and met again the »small« Shaul, who proudly attended the ceremony. After the solemn proclamation Zora Pičulin planted a tree in the Yad Vashem memorial complex. Next to the tree there is a memorial plaque with the inscription Zora Pičulin, Slovenia.

Podobe Romov v izsledkih raziskovanj o romskem genocidu

Vera Klopčič¹

Skozi zgodovino so se v Evropi ustvarjale in obranjale stereotipne predstave večinskega prebivalstva o Romih kot »drugačnih«, nezaželenih večnih tujih, ki so jih v uradnih dokumentih pogosto označevali z besedami »ciganska nadloga« ali kuga, ki jo je treba zatreti. Avtorica izhaja iz domneve, da so zaradi zgodovinskih okoliščin in stereotipnih predstav in predsodkov Romi kot žrtve romskega genocida v drugi svetovni vojni ostali brez podpore večinskega prebivalstva ali mednarodne skupnosti

Ključne besede: Romi, genocid, anticiganizem, predsodki, nestrpnost

Zgodovinske okoliščine v Evropi Romom niso bile naklonjene.² Drugačen način življenja jih je označeval kot nezaželene, rasistična stališča in stereotipne predstave pa so jih izrinila na obrobje družbe, v prostorsko in družbeno izolacijo. Zgodovinski dokumenti pričajo o sistematičnih represivnih ukrepih, ki so privedli do marginalizacije in popolne izključenosti cele skupine ljudi iz javnega življenja. Izključevanje iz družbe ter odsotnost medsebojnih stikov sta povzročila nastanek predsodkov do Romov, ki še danes označujejo prevladujoč pristop večinskega prebivalstva do te skupnosti, čeprav je od prihoda Romov v Evropo preteklo več kot šest stoletij.

V zgodovini so oblasti preganjale Rome zaradi njihovega načina življenja, ki so ga povezovali s kaznivimi dejanji, tatvinami, klateštvom, beračenjem in tihotapstvom, kar je vodilo k ugotavljanju prirojenega nagona Romov k takim dejanjem. Obtožili so jih, da nočejo delati, da so potepuhi, tatovi in družbeni paraziti.³ To so še danes temeljne značilnosti zgodovinskega in sodobnega rasizma do romske skupnosti.⁴

V prispevku obravnavam strokovne vire in dokumente, ki nam omogočajo prepoznati nekatere skupne značilnosti pristopa nacionalnih in lokalnih oblasti, ki

---

1 Doc. dr. Vera KLOPČIČ, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana.

2 V tekstu uporabljam izraz »Romi«, kar je v skladu z Ustavo Republike Slovenije in dikcijo novejših mednarodnih dokumentov. Kadar se v dokumentih uporablja drugo poimenovanje, povzemam dikcijo izvirnika.

3 Sporočilo Okrajnega glavarstva v Rudolfovem z dne 25. 7. 1900: »Vse dolžnosti v šolo hoditi podvržene ciganske otroke naj županstvo naznani dotičnim okrajnim šolskim svetom oziroma šolskim voditeljem, da jih bode sprejeli v šolo. Glavna reč pa je to, da županstvo, kolikor le mogoče, vlačuganji ciganov nasproti dela in jih k delu prisili.« Dokument je objavljen v reviji *Razprave in gradivo*, št. 25, 1991 (Gradivo II/zgodovinski dokumenti) in v knjigi Vera KLOPČIČ, *Položaj Romov v Sloveniji, Romi in Gadže*, Ljubljana 2007.

4 V času Kraljevine Jugoslavije in Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je bilo potepuštvo kaznivo dejanje. »Potepuštvo in brezdelje so največja grožnja za javno varnost in red. Potepube pogosto ne deli niti korak od zločinov in kriminalcev,« so menili v uredbi velikega župana Ljubljane v letu 1938. Cigani/Romi so bili označeni kot osebe, nagnjene k potepuštvu in beračenju. Uredba velikega župana ljubljanske oblasti iz leta 1938, U. br. 6270/2.

so med drugo svetovno vojno v sklopu uresničevanja nacistične ideologije o rasni čistosti sprejele številne ukrepe za popisovanje, stigmatizacijo ter za odstranitev Romov s svojega območja, kar je vključevalo tudi sterilizacijo in deportacije v koncentracijska taborišča za uničenje Romov. Osredotočila sem se na obravnavo tistih segmentov znanstvenih in strokovnih razprav, ki se nanašajo na predsodke, nestrpnost in sovraštvo do Romov. Ti so se kljub spremenjenim razmeram v svetu v različnih pojavnih oblikah ohranili tudi v sodobnem času ter povzročajo medsebojno nezaupanje med večinskim prebivalstvom in Romi. Pri tem izhajam iz prepričanja, da negativne podobe romske skupnosti, izoblikovane v preteklosti, odločilno vplivajo na neuspešno vključevanje Romov tudi v sedanosti.⁵

Pregon Romov v drugi svetovni vojni

Med drugo svetovno vojno je bilo več kot pol milijona Romov žrtev nacističnega genocida nad Romi (romsko: *porrajmos*). Mnoge so deportirali na prisilno delo ali v koncentracijska taborišča, zlasti v Auschwitz-Birkenau, Dachau in Jasenovac. Šele v zadnjih desetletjih prejšnjega stoletja so bili Romi uradno priznani kot žrtve nacističnega genocida in spomin na njihove žrtve postaja del skupnega spomina na nacistične zločine in holokavst.

Pogosti ugovori držav, ki so po drugi svetovni vojni zanikale priznanje izplačila odškodnin romskim žrtvam genocida ali odlašale z njim, so bili, da so bili ukrepi za pregon Romov v njihovih državah usmerjeni zoper socialno neprilagojene posameznike ali skupine in niso bili rasno utemeljeni. To so trdili kljub dejstvu, da so v tridesetih letih prejšnjega stoletja v številnih državah potekale »znanstvene« raziskave o genetskih rasnih značilnostih Romov, ki naj bi dokazovale njihova prirojena neozdravljiva nagnjenja h kriminalu in nomadizmu.⁶

V tem zgodovinskem procesu lahko izluščimo naslednje faze, ki so se v sklopu nacistične ideologije izvajale v številnih evropskih državah: proučevanje rasnih značilnosti Romov v okviru »znanstvenih« bioloških in evgeničnih študij, ki so ugotovljale njihovo rasno manjvrednost; opredelitev Romov kot posebne, družbi nevarne skupine v pravnih dokumentih in v pristopih oblasti; popisovanje Romov, ki so mu sledile prepovedi obiskovanja pouka in opravljanja poklica kot uvod k sprejemu drugih ukrepov za pregon in uničenje.

---

5 V tem prispevku ne obravnavam fenomena »pozitivnih« stereotipov, ki so ravno tako nastali zaradi nepoznavanja dejanskih razmer iz življenja Romov in v romskem načinu življenja iščejo in vidijo eksotiko na evropskih tleh, glorificirajo svoboden, neobremenjen, spontan in dinamičen pristop k življenju, polnemu glasbe in plesa. Zrcali se predvsem v umetniških delih, literaturi, filmu in slikarstvu.

6 Konstrukt posameznikov in skupin, ki so »bitja, ne vredna življenja«, je bil prvič uporabljen leta 1863 s posebnim sklicevanjem na Rome in njihovo prirojeno, dedno bolezen – kriminaliteto. Ponovno se omenja v knjigi iz leta 1920, ki je poizkusila opravičevati evtanazijo za tri skupine ljudi. Ena od teh kategorij so bili Romi, in to zaradi neozdravljive dedne bolezni – nagnjenosti h kriminalu. Ti stavki so se ponovno pojavili v zakonu o ljudeh, »nevrednih življenja«, šest mesecev po prihodu Hitlerja na oblast. Ian HANCOCK, *Speech at the Closing Plenary Session, The Stockholm International Forum on Holocaust, 2000*, str. 95–96.

Te dimenzije so se medsebojno prepletale in vsebinsko dopolnjevale, kljub temu da so v posameznih okoljih bolj prevladovali nekateri od teh elementov. V posameznih državah so bile pregonu najprej izpostavljene nomadske skupine Romov, ki so navzven najbolj ustrezale stereotipnim predstavam in negativni podobi o Ciganih/Romih.

Značilnosti pristopa v posameznih državah do »končne rešitve ciganskega vprašanja«

V okviru nacističnega režima so bili Romi označeni kot asocialni posamezniki, paraziti in nevredni življenja, zato sta bila zanje predvidena sterilizacija in dokončno iztrebljenje, ki je bilo po letu 1938 tudi uradno označeno kot »končna rešitev ciganskega vprašanja«. Vse do konca leta 1942 so v Nemčiji potekale razprave o tem, ali je iz te kategorije treba izvzeti določene skupine, npr. »čistokrvne Sinte«, in o kriterijih za določitev teh izjem. V okviru teh predlogov je bila podana tudi zahteva za obvezno sterilizacijo tistih skupin, ki bi jim bilo dovoljeno preživeti. Fraser navaja pričevanje Eve Justin, asistentke profesorja Ritterja, direktorja »Raziskovalnega centra za rasno higieno in demografsko biologijo«, ki je na pričanju (20 let pozneje) med drugim navedla, da je predstavnik Varnostnega urada rajha predlagal tudi, da bi vse Rome, ki so živeli v Nemčiji, razporedili na ladje in jih poslali v Sredozemsko morje, nato pa te ladje zbombardirali.⁷

Po letu 1943 so bili v skladu s Himmlerjevim ukazom iz decembra 1942 sprejeti ukrepi za dokončno rešitev za vse Rome/Sinte in za njihovo internacijo v koncentracijsko taborišče Auschwitz. To je prizadelo tudi vojake v nemški vojski, ki so bili delno sintskega rodu in so v tistem času prišli na dopust s fronte.⁸ Sledile so deportacije v delovna in koncentracijska taborišča, v katerih so bili umorjeni številni Cigani/Romi.

V državah, ki so se pridružile trojnemu paktu, in na okupiranih območjih so bili sprejeti zakoni o rasni čistosti naroda in določeni ukrepi za popis, odstranitev in uničenje Ciganov/Romov. Splošna politika do Romov je bila že pred formalnim sprejemom rasnih zakonov v teh državah v veliki meri prepojena z idejami rasne večvrednosti in naravnana v pregon in zatiranje romske skupnosti kot »tujerodnega, neevropskega elementa«.

Benjamin Thorne v študiji o romskem genocidu v Romuniji (1938–1942) v času režima generala Antonescuja ugotavlja, da sta bili doktrina in praksa v Romuniji že pred sprejemom rasnih zakonov v Nemčiji usmerjeni zoper Rome, tako da je to že bilo v skladu z zakonodajo tretjega rajha. Nestrpnost do Romov je silovito izbruhnila med epidemijo tifusa v Romuniji leta 1940. Tedaj so potujoče skupine Romov označili za glavne prenašalce te (in drugih) bolezni. Demografski strokovnjaki in radikalni »znanstveniki« – evgeniki so izražali bojazen, da bi v mešanih zakonih prevladala romska genska zasnova, zato so se zavzemali za sterilizacijo, deportacije in izolacijo Romov in za njihovo naselitev na pustih območjih, pogosto na tistih, od

7 Angus FRASER, *The Gypsies*, London 1995.

8 Glej podrobneje: Heimo HALBREINER, *Po sledih protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici*, str. 79, in FRASER 1995, str. 256–269.

koder so pred tem izgnali Jude, od leta 1941 pa v Pridnestrje. Thorne navaja predlog enega od »znanstvenikov« iz leta 1941:

»... naj bi potujoče ali polpotujoče Rome deportirali v taborišča. Tam bi jih preoblekli, stuširali, jim obrili glave in jih sterilizirali. Prisilno naj bi delali za pokritje stroškov nastanitve. Na ta način bi se jih rešili že v eni generaciji. Sedentarne Rome pa naj bi sterilizirali doma, tako da bi jih bila Romunija rešena/očiščena v eni generaciji.«⁹

Thorne omenja, da je bil Antonescu zelo protiromsko nastrojen. Skrbela ga je zunanja podoba posameznih predelov mest, ki so po njegovem mnenju zaradi neurejenosti delovala kot romska naselja (mahale). Tako je npr. nasprotoval temu, da bi romunski vojaki na fronti spali pod šotori in ne v barakah, saj je ocenil, da so tako bolj podobni kmetom ali »ciganom iz mahale«. V zaključnem delu študije Thorne ugotavlja, da so lokalne oblasti in posamezniki sprejeli ukaze z državnega vrha kot priročno in ustrezno podlago in spodbudo za lastno radikalno ukrepanje proti Romom za dokončno rešitev romskega vprašanja; to so najprej dosegli s popisovanjem in odstranitvijo ali izkoriščanjem njihovega suženjskega dela.¹⁰

Tudi na Hrvaškem so bili v času NDH Romi označeni kot grožnja rasni čistosti hrvaškega naroda. Najprej so oblasti začele postopke popisovanja Romov, ki so jih pozneje deportirali v Jasenovac in druga taborišča (slika 31). Strokovnjaki ocenjujejo, da je bilo v Jasenovcu usmrčenih okoli 80.000 Romov. Zgodovinar Bogdan Križman v knjigi *Pavelić između Hitlera i Mussolinija* med drugim citira navedbe nemškega veleposlanika v Zagrebu v sporočilu iz maja leta 1941, ki je v 1. točki dopisa zapisal, »da je zakonodaja o državljanstvu, Judih in zaščiti krvi močno prilagojena nemškim zakonodajnim ukrepom.«¹¹ V 8. točki pa nemški veleposlanik navaja: »Cigani so številni. Zakonodaja in splošno razpoloženje so zoper njih.«¹²

Že julija 1941 je Ministrstvo NDH za notranje zadeve začelo z obveznim popisovanjem Romov. Prišlo je do posebnega fenomena, ko so državne in lokalne oblasti sprejele številne ukrepe za popisovanje in poznejšo odstranitev in pregon Romov s svojega območja, pri čemer so bili stalno naseljeni Romi z urejenim načinom življenja ali Romi, ki so bili iste vere kot večinsko prebivalstvo, začasno izvzeti iz ukrepov pregona. Romi muslimani ali tako imenovani beli Cigani so bili v NDH – v nasprotju s črnimi Cigani (pravoslavci) in modrimi Cigani (katoliki) – izvzeti iz pregona. Bele Cigane so razglasili za arijce, ker so se pomešali z lokalnim muslimanskim prebivalstvom in se od njih niso razlikovali po običajih in načinu življenja.¹³ Množične aretacije Romov so se začele maja 1942. Rome so najprej peš

9 Benjamin THORNE, Assimilation, invisibility, and the eugenic turn in the »Gypsy question« in Romanian society, 1938–1942, *Romani studies*, Vol. 21, December 2011, str. 177–207.

10 THORNE 2011, str. 203.

11 Bogdan KRIŽMAN, *Pavelić između Hitlera I Mussolinija*, Zagreb 1980, str. 27. To so bili zakoni: Zakonska odredba o državljanstvu, Zakonska odredba o rasni pripadnosti in Zakonska odredba o zaščiti arijske krvi in časti hrvaškega naroda, vsi z dne 30. 4. 1941.

12 KRIŽMAN 1980, str. 29. V zakonu o državljanstvu so bili v 4. točki kot Cigani opredeljeni: »Kot Cigan v smislu te uredbe se šteje oseba, ki izhaja od dveh ili več prednikov drugega kolena (dedov in babic), ki so Cigani po rasi.«

13 Filip ŠKILJAN, Kratak pregled povijesti nacionalnih manjina grada Zagreba, *Nacionalne*

REDARSTVENO RAVNATELJSTVO U ZAGREBU

Pre. br. 11385/141

Zagreb, dan 17. srpnja 1941

Predmet: CIGANA POPIS.

OGLAS

Odredbom Ministarstva unutarnjih poslova od 3 VII 1941 broj 13542 Pr. M. U. P.-1941 imadu se popisati svi cigani obojeg spola, kao i djeca koji borave stalno i nestalno na području grada Zagreba bez obzira na zanimanje.

Obzirom na to pozivaju se svi cigani, koji borave na području grada Zagreba, da se radi popisa prijave kod Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, **Gjorgjićeva ulica broj 4 u I katu soba broj 12 i to dana 22 i 23 srpnja o. g. od 16 do 19 sati.**

Tko se pozivu ne odazove snašati će najteže zakonske posljedice.

REDARSTVENO RAVNATELJSTVO.

Slika 32: Razglas Redarstvenega ravnateljstva NDH

ГРАДСКО ПОР. УПРАВИЉСТВО
Београд
Управно одељење
ШБр. 9909
28-VII-1941
у Београду

ОТДЕЛЕНИЕ ПОЛИЦИИ
ДАРСОВЕ
УПРАВЛЕНИЕ ПОЛИЦИИ
НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ ПОЛИЦИИ
999

ОТДЕЛУ ЗА ШТАМПУ

Министарство унутрашњих послова под IVBr.818 од 26 јула 1941 године доставило је акт следеће садржине:
"Војни заповедник у Србији, актом својим броја бр.2051 - 2142/41 од 11 јула т.г. доставио је следеће:
"Рада укључава кавосних острва, које су настале у спровођењу ноје Уредбе у погледу Јевреја и Цигана од 30.V.1941, лист уредбе, стр.84, наредбу је:
Са српским држављанима циганског порекла, који се баве пољским послом, који воде уредан живот и чији су претци настали барем од године 1850 - што треба доказати - неће се, засада, поступати према §§ 18 до 20 горе споменутог Уредбе. Доказ о нистамености треба поднети надлежном председнику општина, која ће га потврдити."
Доставе се, такође ради оштра и управљања.

29 јула 1941 год.

В.Д. ДИРЕКТОРА
[Својеручни потпис]

Akt o postupcima prema Romima u Beogradu

Slika 33: Dokument iz leta 1941

odvedli v improvizirana zbirna mesta, nato pa na železniško postajo, od koder so jih z vlaki odpeljali v Jasenovac. V taborišču so jim odvzeli vse imetje, popisali pa so le prve transporte. Najprej so jih nameščali v taborišču v bližini Jasenovca, v vasi Uštica, ko pa je tam zmanjkalo prostora, so jih odgnali naravnost v vas Gradino, na drugo stran Une, kjer so jih usmrtili.¹⁴

V knjigi *Na konju s laptopom u bisagama*, ki je namenjena širšemu pogledu na romološke studije, Dragoljub Djordjević osvetli nekatera neraziskana področja, povezana s pregonom Romov v Srbiji med drugo svetovno vojno, in izpostavi vprašanje spreminjanja verske pripadnosti Romov, ko je bil za mnoge Rome prehod v drugo vero izhod v sili in edina možnost za preživetje. Ko obravnava romske žrtve v drugi svetovni vojni v Srbiji, citira članek M. V. Milovanovića (1983) o koncentracijskem taborišču »Crveni krst« v Nišu:

»V oktobru 1942 je Specialna policija v taborišče Crveni krst privedla skupino Romov iz okolice Niša. Do tedaj jih nihče ni preveč vznemirjal, zabvaljujoč intervenciji nekaterih albansko-muslimanskih verskih voditeljev, ki so sodelovali z okupatorjem. S pomočjo reis-ul-ulema, vrhovnega vodje muslimanov v Jugoslaviji, so prepričali nemško poveljstvo, da njihovi rojaki v Nišu niso niti Cigani niti potepuhi (skitaiči), da imajo svoje poklice, da so muslimani in da pripadajo albanski narodnostni skupnosti. Prepričevali so Nemce, da so lojalni državljani in da so se pripravljene boriti na njihovi strani.

V skladu z uredbo iz maja 1941 so morali Romi in Judje v Srbiji nositi rumene trakove, omejili so jim možnosti opravljanja določenih poklicev in gibanje po mestu. Na posebno prošnjo nemškemu glavnemu poveljniku in po posredovanju Djehajića, ki je bil sodnik seriatskega sodišča v Nišu, so dosegli, da Romom v Nišu ni bilo več treba nositi rumenih oznak in da so se lahko zaposlili.»¹⁵

V Srbiji so rasne odredbe vojaškega poveljnika iz maja 1941 določale:

»Kot Cigani se štejejo vse osebe, ki imajo najmanj tri ciganske prednike. S Cigani se izenačijo ciganski mešanci, ki imajo enega ali dva ciganska prednika in so že poročeni s Ciganke ali se nameravajo poročiti s Ciganke. Nositi morajo rumene trakove, na katerih je bilo izpisano Cigan«.

Julija 1941 je beograjska mestna uprava objavila sporočilo glavnega poveljnika, ki je »zaradi odprave določene ostrine pri izvajanju navedene uredbe« določil, da so:

»... domorodni Romi, srbski državljani ciganskega porekla, ki se ukvarjajo s poštenimi posli, živijo urejeno življenje in so njihovi predniki nastanjeni v Srbiji vsaj od leta 1850, vsaj začasno izvezeti iz represivnih ukrepov« (slika 32). V zvezi z dokazovanjem domorodnega statusa

---

manjine u Zagrebu, ur. BABIĆ et al., Zagreb 2011, str. 88.

14 ŠKILJAN 2011, str. 89, 90. Škiljan ugotavlja, da je bilo v rasni doktrini NDH predvideno dokončno uničenje Judov in Romov, v nasprotju s pristopom do Srbov, za katere so predvidevali »tretjino pobiti, tretjino spreobrniti v katoliško vero in tretjino izseliti«.

15 Ta relativna spokojnost je trajala do 20. 10. 1942, ko je kvizlinška vojska blokirala vseh pet romskih naselij. Takrat je bilo zajetih 370 Romov in odpeljani so bili v taborišče Crveni krst. Pozneje so bili mnogi med njimi ustreljeni skupaj z drugimi zajetimi Romi. Vodje muslimanov so strah Romov izkoristili za mobilizacijo. Romom so izdajali potrdila, da so Albanci, in jih spodbujali, naj se včlanijo v nemško vojsko. Dragoljub DJORDJEVIĆ, *Na konju s laptopom u bisagama*, Niš 2010, str. 183.

je omenjena uredba o Ciganih v Srbiji iz julija 1941 predvidevala, da bo potrdilo za izvzem iz izvajanja ukrepov uredbe izdala občina na prošnjo posameznika.

Poudarjanje razlik med nomadskimi in drugimi skupinami Romov je imelo večplastne učinke in v konkretnih okoljih je prišlo do razslojevanja znotraj romskih skupnosti glede identifikacije z vsiljenimi posplošenimi podobami Ciganov/Romov. Romi so v takih okoliščinah iskali možnosti za preživetje in dokazovali so, da morajo biti izvzeti iz popisa Ciganov, da niso Cigani in da jim ni treba nositi rumenega traku. Kot je zapisal Dragoljub Acković v knjigi *Romi v Beogradu*, so o tem v Nedićevo Srbiji odločali predstavniki občin. Občinski uradniki so izdajali potrdila Romom »za dobre denarje«. Romi, ki so govorili romunsko, pa so zaprosili romunsko veleposlaništvo za potrdila o tem, da so Romuni in ne Romi, ter tako dosegli, da so bili izvzeti iz seznama Romov.¹⁶

Acković citira dokumente, v katerih so se nekatere skupine tradicionalno naseljenih »domorodnih« Romov v Beogradu poistovetile s podobo »poštenih srbskih državljanov« z urejenim načinom življenja in se odločno distancirale od skupine Romov »prišlekov«, ki so »berači, tatovi, klošarji« in torej ustrezajo stereotipnim predstavam in negativni podobi o Ciganih/Romih. Domorodni Romi iz Beograda so v posebnem dopisu oblastem med drugim zagotovili, da s temi skupinami prišlekov nimajo nič skupnega, in so oblasti celo zaprosili, da potujoče skupine Romov izženejo iz območja mesta.¹⁷

Sodobni rasizem do romske skupnosti (anticiganizem)

O Romih se v sodobni Evropi v medijih veliko govori in piše, potekajo številni projekti, ki so namenjeni vključevanju Romov, v raziskovalnem in znanstvenem delu se njihov položaj osvetljuje iz različnih zornih kotov. Presenetljivo je, da kljub temu večina prebivalcev evropskih držav ne pozna oz. ne pozna dovolj zgodovinskega preganjanja Romov, v nekaterih okoljih pa se niti ne zavedajo, da so bili v drugi svetovni vojni tudi Romi žrtve genocida. Žal so predsodki in negativne podobe o Romih, ki so bile del institucionalnega rasizma v drugi svetovni vojni, preživeli spremembe družbenih sistemov in političnih struktur. Poseben problem je sovražni govor, ki se v novejšem času izraža na internetu in se po svojem sporočilu ne razlikuje od izbire besed v času nacizma ter povzema prepričanje o prirojenih negativnih lastnostih cele romske skupine.

Po koncu druge svetovne vojne so se mnogi Romi že po vrnitvi iz taborišč soočali z nezaupanjem in odklanjanjem. Halbreiner navaja, da je bilo v drugi svetovni vojni umorjenih 11.000 avstrijskih Romov,¹⁸ preživeli pa so se po končani vojni ponovno soočili z zavračanjem. Značilen je primer, zapisan leta 1948 v okrožnici takratnega ministra za notranje zadeve Oskarja Helmerja:

---

16 Dragoljub ACKOVIĆ, *Romi u Beogradu*, Beograd 2010, str. 245.

17 ACKOVIĆ 2010, str. 251.

18 Leta 1940 je bilo zgrajeno posebno taborišče Lackenbach, od leta 1943 pa so mnoge med njimi deportirali v Auschwitz. Status žrtev nacizma in pravico do odškodnin so dobili šele leta 1988.

»Urad je izvedel, da 'ciganska nadloga' v mnogih pokrajinah države ponovno narašča in je že opazno neprijetna. Da bi pri prebivalcih naredili vtis, naj bi se Cigani pogosto izdajali za taboriščnike.« Helmer je zato napisal, da jih je treba spraviti iz države.¹⁹

Predvsem zaradi zgodovinskih okoliščin, predsodkov in sodobnega evropskega pojava »anticiganizma« so Romi tudi danes žrtve kolektivnega sovraštva in stigmatizacije v vsakdanjem življenju. Izsledki raziskav javnega mnenja Eurobarometer o diskriminaciji v Evropski uniji kažejo, da so Romi v mnogih državah članicah EU najbolj diskriminirani in tako kot posamezniki in skupina najpogostejša žrtev diskriminacije. Čeprav je od prihoda Romov v Evropo preteklo več kot šest stoletij in je večina stalno naseljena, ostaja dojemanje Romov kot nomadskega ljudstva do danes priročna rešitev v primeru kršenja njihovih osnovnih pravic.

V Italiji, kjer veliko število priseljenih Romov iz Romunije in Bolgarije živi v posebnih »kampih« v nemogočih razmerah, ki so primerljive z razmerami v taboriščih iz obdobja druge svetovne vojne, se poimenovanje »nomadi« za Rome v Italiji uporablja za upravičevanje marginalizacije: organi oblasti navajajo, da ohranjajo nomadski način življenja kot referenčno podobo in jo prepoznavajo kot temeljno lastnost romske kulture, s čimer podpirajo gradnjo taborišča. Torej je percepcija Romov kot nomadov uradno odobrena in pomaga krepiti idejo, da niso Italijani in niso upravičeni do tega, da ostanejo v Italiji. Ponavadi se jih dojema kot tujce, kar se je v preteklosti izkazovalo z obstojem številnih »uradov za nomade in Neevropejce.«²⁰

Paradoks je v tem, da se zgodovinsko uporabljena terminologija za poniževanje pripadnikov romske skupnosti v času nacizma v skoraj identični obliki izraža tudi v sodobnem času, ki ga označujemo kot obdobje demokracije in človekovih pravic. Negativni stereotipi o Romih imajo še vedno svoje mesto v političnem in kulturnem vzdušju, ki dopušča ali celo spodbuja rasizem, nasilje in izključevanje. Poznavanje zgodovinskih dejstev in procesov je zato pomembno tako za dopolnitev izsledkov akademskega raziskovanja o romskem genocidu kot tudi za temeljitejše in odločnejše ukrepanje za odpravo predsodkov, nestrpnosti in sovraštva, s katerim se še vedno soočajo Romi v Evropi.

---

19 HALBREINER 2003, str. 80.

20 E. BENEDETTI, A. PIACQUADIO, *Analysis of Roma Situation in Italy With Emphasis On Friuli Venezia Giulia And Veneto, Tackling Stereotypes and Prejudices between Roma and Non-Roma in the EU Member States: Bulgaria, Italy, Romania and Slovenia*, ur. S. DEVETAK, Maribor 2013, str. 66. V Italiji ločimo tri glavne skupine Romov. Okoli 70.000 Romov, ki so italijanski državljani, živi v Italiji od 15. stoletja in so razpršeni po vsej državi, najbolj strnjeno so naseljeni v regijah Abruzzo in Molise. Okoli 30.000 Sintov – večinoma so evangeličanski kristjani – živi na severu države. Število Romov, ki prihajajo iz območja nekdanje Jugoslavije ter iz Bolgarije in Romunije, se v zadnjih letih povečuje, zlasti v največjih italijanskih mestih, kjer živijo v nelegalnih naseljih/taboriščih. Uradnih podatkov o številu Romov, ki živijo v Italiji brez kakršnega koli pravnega dovoljenja ali pravnega varstva, ni.

Images of the Roma resulting from research and surveys into Roma genocide

Vera Klopčič¹

Key words: *Roma, genocide, Anti-Gypsyism, prejudices, intolerance*

Throughout history authorities have skilfully manipulated and constantly exploited the image of Roma as being asocial individuals, criminals, and social parasites, as if their negative qualities, especially their tendency to crime, were genetically determined, obstinate, and unchangeable for the exclusion and segregation of Roma. Connecting Roma exclusively with their nomadic lifestyle created among the population an image of perpetual foreigners who were dangerous to society. During World War II, particularly in countries with Nazi and fascist regimes, and in those countries that had joined the Tripartite Pact or participated in it, prejudices against Roma were re-launched, strengthening the allegations that Roma are dangerous carriers of infectious diseases, threatening the nation's health, labelling them as jobless thieves. In different environments, the authorities systematically exploited negative stereotypes about Gypsies/ Roma and they encouraged mistrust of the majority of the population towards the Roma, nurturing the idea of the Roma as a group with an inherited predisposition to crime, thus justifying the law on prosecution and weakening the response of the population to the suffering of Roma victims. These were the main causes for the dominant indifferent attitude of the other nations' members to Nazi crimes committed against Gypsies/ Roma during World War II in Europe.

---

1 Doc. dr. Vera KLOPČIČ, Institute for Ethnic Studies, Ljubljana.

»Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče«

Risbe in pričevanje otrok iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942–1943)

Čezmejni projekt za obujanje spomina na italijanska koncentracijska taborišča

Boris M. Gombač¹

Avtor osnovo svojega članka črpa iz kronologije slovensko-italijanske razstave »Ko je umrl moj oče«, ki govori o interniranju slovenskih otrok v italijanska koncentracijska taborišča. Glavni cilji razstave so bili rekognosciranje in divulgacija tega pojava. Tema slovenskega interniranja je ena izmed tem, ki slovensko zgodovino polnopravno vključuje v evropsko. Uspeh je bil tudi, da so nekateri organizatorji za obeležje dneva spomina na holokaust izbrali temo interniranja slovenskih otrok v italijanska koncentracijska taborišča. Uspešnost projekta dokazuje tudi obuditev osnovne radovednosti za ta pojav, kar je omogočilo razstavi gostovanje v osrednji razstavni stavbi rezistence v Rimu.

Ključne besede: *nacionalizem, fašizem, italijanska koncentracijska taborišča, otroci v koncentracijskih taboriščih, posttraumatski sindrom, agresija, spomin*

Res je, da je prebivalstvo našega in okoliškega prostora zelo travmatično občutilo tektonske spremembe zadnjega stoletja. Na eni strani sta bili to obe svetovni vojni, na drugi pa padec vzhodnega bloka ob koncu devetdesetih let 20. stoletja. Med naštetimi dogodki je sicer velika razlika, saj je posledice svetovnih vojn na svoji koži občutilo vse evropsko prebivalstvo in prebivalstvo celega sveta, medtem ko so spremembe ob koncu prejšnjega tisočletja – pa čeprav so bile travmatične za vse – vplivale predvsem na prebivalstvo nekdanjih komunističnih dežel. Za Italijane in Avstrijce so bile posledice padca komunizma bolj sekundarne, saj so se v Italiji in Avstriji le odzivali na to, kar se je na neki imaginarni meji med Vzhodom in Zahodom dogodilo v Sloveniji in vzhodno od nje.

In kaj se je tam res zgodilo? Spremembe so se v Sloveniji pokazale tako na notranje- kot na zunanjepolitičnem področju. Na notranjepolitični sceni so bili Slovenci soočeni z denacionalizacijo, uvedbo kapitalističnega sistema, liberalizacijo trga in demokratičnimi volilnimi spremembami, na zunanjepolitični pa z željo po vključitvi v evropske integracije, ohranitvi mednarodnih dogovorov z zahodnimi sosedi in urejanju zadev v zvezi z jugoslovanskim nasledstvom. Bilo je veliko gospodarskih in političnih iniciativ, bilo pa je tudi veliko kulturno-zgodovinskega sodelovanja. Na

---

1 Boris M. GOMBAČ, znanstveni in muzejski svetnik v pokoju.

področju zgodovine je bilo kar nekaj dogodkov: leta 1993 so ustanovili slovensko-italijansko zgodovinsko komisijo, leta 2001 pa še avstrijsko-slovensko.²

Potem je bil leta 1996 med rodovniškimi žrebci v Lipici še avstrijsko-slovenski simpozij z naslovom »*Österreich, Jugoslawien, Slowenien. Die slowenische nationale Identität im Wandel*« in kasnejša ne prav miroljubna slovensko-italijanska zgodovinarska srečanja v Kopru in Trstu. Vsa ta animoznost na zgodovinarskem polju je imela namen ugotoviti bilanco stanja na področju historiografije in začrtati nove smernice v razvoju sosednjih nacionalnih zgodovin po razkroju Jugoslavije. Mogoče si je kdo mislil, da bi po stečaju komunizma lahko šle v stečajno maso tudi teorije o nacionalni prizadetosti Slovencev v ne prav lahki simbiozi s sosedi v ne tako daljni preteklosti. Krona tega novega rangiranja, ki naj bi v imenu demokracije zgladila pretekle ideološke in nacionalistične nesporazume in začrtala pot naprej, je bilo srečanje na vrhu junija 1996 v nemški kulturni postojanki DFG Villa Vigoni na jezeru Como. Slovenski, italijanski in nemški zgodovinarji so na simpoziju »*Italiens und Deutschlands Beziehungen zu Slowenien*« spregovorili o geopolitiki v prostoru med Alpami in Jadranom na osnovi zgodovinskih dogodkov od začetkov nacionalno-politične diferenciacije obmejnih prostorov do današnjih dni. Pri sondiranju stališč sodelujočih so italijanski, slovenski in nemški diskutanti ugotovili, da je bilo na eni strani v preteklosti preveč naporov posvečenih odkrivanju zgodovine institucij, kar je dolga desetletja po drugi svetovni vojni omejevalo raziskave, na drugi strani pa je bilo premalo naporov posvečenih obravnavi vsakdanjega življenja in sodelovanju med ljudmi in ljudstvi na neinstitucionalni ravni. Opuščanje ideologij v korist strokovne obravnave naj bi bil naslednji korak novega zgodovinskega sodelovanja. V Villi Vigoni so tudi rekli, da je treba zgodovino večjih (glasnejših) brez paternalizma nadomestiti z objektivnejšo in nekonfliktno rekonstrukcijo zgodovine vseh treh vpletelih narodov. »Priateljskih« nasvetov sodobni slovenski zgodovinski stroki, naj revidira svoja stališča o povojnih mednarodnih pogodbah, naj bi se vsi izogibali, saj je bilo to zgodovinopisje dovolj zrelo, da se je znalo samo umakniti pred skušnjavami starih konceptov zgodovine, ki je obsoletno še vedno delila zmagovalce od poražencev v drugi svetovni vojni. Medtem ko je avstrijsko zgodovinopisje že leta 2000 v 27. številki časopisa *Zeitgeschichte* slovenskim zgodovinarjem pustilo, da sami osvetlijo sporna vprašanja njihove preteklosti, se italijansko zgodovinopisje do tega spoznanja – še globoko v desetletju s številko 2000 – ni dokopalo. V Rimu so npr. šolske oblasti v italijanske učbenike še vedno trpale herojstvo italijanskih vojakov v Afriki in poudarjale italijanske žrtve v kraških breznih, torej vso kramo, ki so jo v skladišče spomina navlekli, da bi se lotili ponovnega osvajanja »*mare nostrum*«. Čeprav je bilo v Trstu, Gorici in drugih mestih ob slovensko-italijanski meji na mizi še veliko nerazrešenih urgentnih tematik, npr. ekonomski in demografski propad urbanih središč, nezaposlenost, izguba zaledja in kolaps gospodarstva, so tamkajšnji usmerjevalci »proučevanja preteklosti, da bi bilo jutri bolje« še vedno vztrajali le na površnem obravnavanju povojnih travm, ne da bi jih zanimala načrtovana

---

2 Milica KACIN WOHINZ, O slovensko-italijanski zgodovinsko-kulturni komisiji in njenem poročilu Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956, *Zgodovinski časopis*, št. 3–4, Ljubljana 2005; Dušan NEČAK, Božo REPE, O nastanku in namenu avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev (2001–2004), *Zgodovinski časopis*, št. 3–4, Ljubljana 2004, str. 58.

prihodnost. Tak primer dušebrižništva je npr. kraj Monfalcone, Tržič po naše. Tam je delovala in še deluje ena največjih sredozemskih ladjedelnic, v kateri zaposlujejo na tisoče domačinov, doseljence z italijanskega juga in migrante iz Bangladeša. Zaradi velikih finančnih sredstev je to mesto pravo gojišče korupcije in mafije, kar tamkajšnjemu prebivalstvu ni v pomoč. Kljub temu da v Tržiču sedijo na tempirani socialni in rasni bombi, so odgovorni v matični deželi Furlanija - Julijska krajina (Regione Friuli-Venezia Giulia) na rovaš ekskluzivnega financiranja binoma »brezna – optanti« opuščali sociološko-zgodovinsko-antropološke študije, ki bi omogočile lažje amalgamiranje priseljenega in domačega prebivalstva in bolj homogenega razvoja kraja. Ker so bile državne univerze pred temi vprašanji povsem inertne in ker je Tržič (tudi Trst in Gorica) s slovensko okolico res postajal problem, se je med nekaterimi nevezanimi strokovnjaki rodila misel, da bi svoje intelektualne sposobnosti posvetili vprašanjem socialnega in nacionalnega razslojevanja na Primorskem. Tako so sodelavci ustanov Centro 'L. Gasperini' iz Gradišča ob Soči (Gradisca d'Isonzo) in Centro polivalente del Monfalconese prav na začetku novega tisočletja začeli raziskovati kmečke posesti v Furlaniji in o delavstvu v »*Cantieri navali di Monfalcone*«. Njihovo inovativnost so tisti, ki se niso hoteli podrediti vsiljeni zgodovini institucije, sprejeli z odprtimi rokami. Vrstile so se naslednje študije:

- o prehodu agrarnega v industrijski svet, kar se je v Furlaniji odvijalo še pred kratkim,
- o delavski strukturi v velikem obratu ladjedelnice v Tržiču,
- o tamkajšnjem latifundiju in veleposesti, ki jih je v literarni obliki načel že Pierpaolo Pasolini,
- o vojnem in povojnem času prostora, ki se mu je včasih reklo »avstrijska Furlanija« (Goriško-Gradiščanska).³

Živahnost diskurza in takojšnja odzivnost raziskav med prebivalstvom je v ta zelo zanimivi raziskovalni krog pritegnila tudi strokovnjake iz Slovenije, med drugimi Božidarja Jezernika ter Metko in Borisa Gombača. S profesorjem Dariom Mattiussijem in drugimi stalnimi in občasnimi sodelavci Centra 'L. Gaperini', Centra polivalente del Monfalconese in drugimi ustanovami iz goriške pokrajine smo pripravili nekaj zelo odmevnih znanstvenih srečanj o povojni zgodovini teh krajev. Najprej smo se lotili problemov delavstva v tržiški ladjedelnici, predvsem nekajtisočglave množice specializiranih delavcev, ki je leta 1947 po krizi v ladjedelnici emigrirala v Jugoslavijo in tam iskala socializem. Fenomen so poimenovali »*controesodo*« (»nasprotni eksodus«), da bi poudarili, da se velik tok selitev po drugi svetovni vojni ni odvijal le iz Jugoslavije v Italijo, ampak da so selitve tekle tudi v obratno smer.⁴ Za tem velikim mednarodnim simpozijem in zbornikom referatov se je razvil pogovor o italijanskih koncentracijskih taboriščih za Slovence v Furlaniji (Gonars, Visc /Visco/, Štarancan /Staranzano/, Zdravščina, Kostanjevica itd.), ki jih mnogi, premnogi tamkajšnji prebivalci, predvsem pa mladina, sploh niso poznali.⁵

3 Pierpaolo PASOLINI, *Il sogno di una cosa*, Milano 1989.

4 Marco PUPPINI, *Il mosaico giuliano*, Gorizia 2003.

5 Boris M. GOMBAC, Dario MATTIUSSI, La deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani: 1942–1943, *I campi del confino orientale*, Gradisca d'Isonzo 2004.

Kar je bilo tako navdušujoče pri zgodovinskem delu med ljudmi v teh krajih, je bilo neposredno sodelovanje prebivalstva pri vseh obravnavah in predstavitvah znanstvenih dosežkov. Mnogi so na inštitute prinašali arhivsko gradivo, ki je govorilo o stanju agrarnega prebivalstva in kmečkega posojilništva v Avstriji do leta 1918 (mons. Luigi Faidutti),⁶ o revščini in posledični emigraciji v Argentino po prvi svetovni vojni,⁷ o izkoriščanju kolonov (pogodbe), ter slike in negative iz prve in druge svetovne vojne.⁸ Ljudje so spremljali tudi simpozije in srečanja, na katerih je tekla beseda o njihovi večletni lokalni zgodovini, ki so jo soustvarjali Italijani, Slovenci in Furlani. Na simpozij o italijanskih koncentracijskih taboriščih v Furlaniji (Gonars, Visc) se je prijavilo nad 500 dijakov in profesorjev liceja iz Tržiča, medtem ko so povojno zgodovino svoje ladjedelnice radi poslušali v vseh večjih krajih nekdanje Goriško-Gradišćanske. Zgodovina ladjedelnice in taborišč »za hišnim dvoriščem« je bila tema, s katero smo vzbudili res veliko zanimanja v širokem krogu poslušalstva in se na tak način približali vsesplošnemu občutku, da ne pišemo le zgodovine o tamkajšnjih ljudeh za tamkajšnje ljudi, ampak da celo posegamo v evropsko zgodovino industrijskega razvoja in kolonialnega ekspanzionizma v 20. stoletju, kar je bil res dober občutek.⁹

Medtem je italijansko zgodovinopisje, povezano z vladnimi krogi, še naprej vztrajalo s svojo zgodbo o brezni in istrskih optantih. Še več, leta 2004 jim je uspelo tem nedokazanim dogodkom posvetiti državni uradni dan spomina, približno tako, kot so Judje to storili za dan spomina na holokavst. Ta uradni akt italijanskega parlamenta je padel v popolno praznino zgodovinskega diskurza, saj so uveljavljene zgodovinske študije relativizirale bodisi številke bodisi kronologijo dogodkov, vezanih na brezna in eksodus. Teh dogodkov ni potrjevalo niti skupno poročilo slovensko-italijanske zgodovinske komisije, ki ni sprejemalo le enosmerne razlage zgodovine. Politično odkritje brezen in eksodusa ni upoštevalo kompleksnosti mejnega vprašanja po drugi svetovni vojni, ampak skušalo destabilizirati že doseženo enotnost stališč mešane komisije. Naenkrat se je zdelo, kot da se pred temi dogodki ne bi dogajalo nič: ni bilo londonskega tajnega sporazuma iz leta 1915, ni bilo ne fašizma ne agresije na Kraljevino Jugoslavijo, ni bilo osvobodilne vojne in tudi povojnih mirovnih pogodb s poraženo Italijo ne. Prav tako so izpadle italijanske kolonialne vojne, tisoči žrtev v okupiranih deželah od Grčije do Albanije, Črne gore, Hrvaške in Slovenije in ni bilo koncentracijskih taborišč za civilno prebivalstvo. Vprašanja vzrokov in posledic nastanka »imperija Italijanov in drugih narodov« si na žalost leta 2004 od Trsta do Rima ni postavljaj nihče. V to praznino idej in velikih stereotipov naših sosedov smo zgoraj omenjeni slovensko-italijanski sodelavci ob meji skušali vnesti v zgodovinski diskurz nekaj verodostojnosti. Zavedali smo se naše institucionalne

---

6 Luciano PATAT, *La forza di un'idea, Mezzo secolo di storia della Cooperativa Isontina Lavoratori agricoli*, Cormons 2000.

7 Franco CECOTTI, Dario MATTIUSI, *Un'altra terra un'altra vita, Emigranti isontini in Sud America tra storia e memoria 1878–1970*, Gradisca d'Isonzo 2003.

8 Paola FRANCESCON, Dario MATTIUSI, *Soldati. I caduti di Romans d'Isonzo, Versa e Fratta nella prima guerra mondiale*, Romans d'Isonzo 2000; Luciano PATAT, *Terra di frontiera, Fascismo, guerra e resistenza nell'Isontino e nella Bassa friulana*, Gradisca d'Isonzo 2000.

9 Dario MATTIUSI, Giuseppe MIRABELLA, *Lontano da dove? Laboratori didattici sul dopoguerra giuliano 1945–1954*, Gradisca d'Isonzo 2003.

inferiornosti, saj so zgodbo o brezni in Istranih monopolizirali medijski centri. Da bi prebili fronto nerazumevanja in osamljenosti, smo poiskali nekaj verodostojnega, kar bi ljudi prepričalo, »da je bil fašizem res zelo veliko zlo«. Potem ko je Metka Gombač v Arhivu Republike Slovenije odkrila trideset pričevanj, spisov in risb otrok iz italijanskih koncentracijskih taborišč, ki so govorila o otroškem trpljenju v drugi svetovni vojni, smo razumeli, da bi to lahko bila prava tema, ki bi se postavila po robu monopolu državnega navijanja za brezna in izseljevanja.¹⁰ Na osnovi teh pričevanj smo pripravili razstavo in katalog z naslovom *»Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče«*. Razstava je izredno uspela in je imela do danes 50 domačih in mednarodnih predstavitev.¹¹

Slika 34: Vabilo na odprtje razstave *»Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče«* v Rimu

Čeprav je tema asociirala na bolj znane otroške risbe iz koncentracijskega taborišča Terezin, se v svoji majhnosti v Italiji seveda nismo mogli uveljaviti na račun kampanje o brezni, ki so jo razpihovali največji italijanski mediji. O naši razstavi, razen redkih

10 ARS 1769, Zbirka okupatorjevi zapori in taborišča, škatla 9.

11 Metka GOMBAČ, Boris M. GOMBAČ, Dario MATTIUSI, *Ko je umrl moj oče. Risbe in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942–1943)*, Gradisca d'Isonzo 2005.

izjem v lokalnem časopisju, ni bilo ne zapisov ne recenziji. Morali smo se zadovoljiti z malim, čeprav so nas kmalu identificirali kot možno podporo pobudam za proslavo dne spomina na holokavst, saj se je povezava med nemškimi in italijanskimi taborišči ponujala kar sama. Matrica delovanja nacističnih in fašističnih taborišč je bila v bistvu povsem ista. Ta kvalitetni preskok je avtorjem razstave omogočil, da so na dan obujanja spomina na 500 obiskovali šole, kongrese in simpozije od Trsta do Rima. Potovanje razstave je bilo res dolgo. Najprej je obšla vsa obmejna mesta v Furlaniji - Julijski krajini in na Primorskem, kjer so delo naše raziskovalne skupine že cenili iz prejšnjih pobud. Razstava je obiskovalce presenetila zaradi neposrednosti posredovanega gorja, ki se je izvajalo nad otroki. Marsikdo je bil presenečen, da se je vse to res dogajalo pri njih doma, za hišnim dvoriščem.

Potem se je zadeva v zvezi z razstavo začela konceptualno širiti. Univerza Ca' Foscari iz Benetk nas je v okviru podiplomskega študija, na katerem so izobraževali socialne delavce iz vse Italije za delo z migranti, povabila, naj razstavo prikažemo pri njih. Uporabili so jo v kontekstu razprav o migrantskih otrocih, ki svojo travmo doživljajo danes za bodočo žico azilnih taborišč v Italiji in drugje po Evropi. Po mnenju profesorice tamkajšnje univerze Brune Bianchi, vodilne aktivistke za integracijo migrantov, je otrok, ki je na zunanji svet gledal izza žice, s tem trajno zaznamovan. Proti tem polvojaškim in mafijskim praksam z migranti smo se opredelili z zgodbo naše razstave, ki smo jo razlagali v smislu univerzalne obsodbe nasilja nad otroki, ki jo nekontrolirano izvajajo centri moči pri udejanjanju lastnih interesov.¹²

Kasneje je razstavo v Celovec povabil univ. prof. dr. Karl Stuhlpharer, ki je ta otroška pričevanja primerjal s koroško populacijo izseljenih slovenskih žensk in otrok, ki so preživeli nacistična koncentracijska taborišča. Usmerjeno pričevanje slovenskih otrok, ki so po vrnitvi iz taborišč svoje boleče spomine zaupali partizanskim učiteljicam, je Stuhlpfarer karakteriziral kot zdravljenje posttravmatskega sindroma (PTS), o čemer sta pisala že dva avstrijska psihoterapevta, Klaus Ottomeyer in Gerald Lackner. Avtorja sta v *Zeitschrift für Psychodrama und Soziometrie, Themenheft mit alten Menschen* objavila razpravo *Traumatherapie mit Kinder – Überlebenden des Nazi-Terrors*. V njej govorita o vprašanih, povezanih z lajšanjem bolečin otrok, ki so preživeli koncentracijska taborišča. Svetovala sta, da se preživele žrtve taborišč po opravljeni terapiji PTS vključijo v delo z mlajšimi generacijami pri odkrivanju teme koncentracijskih taborišč, saj so pri tem najbolj verodostojne.¹³

V Ljubljani je na razstavo v atriju SAZU prišlo večje število nekdanjih otrok – internirancev. Tistih, ki so v partizanskih šolah pisali in risali na pobudo vodstva partizanskega šolstva in katerih naloge, ki so se ohranile v Arhivu Republike Slovenije, predstavljajo osnovo za našo razstavo. Takratne priče iz partizanskih šol so povedale, da jih povojna jugoslovanska oblast ni povsem akceptirala in jim ni dala ne časti ne rente. Takrat se je rodila ideja, da bi vse preživele otroke – internirance

---

12 DEP, Deportate, Esuli, Profughe, Rivista telematica Ca' Foscari Venezia.

13 Karl STUHLPFARRER, *Als mein Vater starb, Zeichnungen und Zeugnisse von Kindern aus Konzentrationslagern der italienischen Ostgrenze*, Klagenfurt 2009.

še enkrat intervjuvali in jim dali možnost, da dvakrat pričajo o isti travmi v razmiku sedemdesetih let.¹⁴

Na Rabu na Hrvaškem, kjer je bilo najhujše italijansko koncentracijsko taborišče za Slovence, je razstava »*Quando morì mio padre*« pomenila velik antifašistični in antinacionalistični apel vsem republikam nekdanje Jugoslavije, da nehajo s teorijami večvrednosti, ki se zelo močno pojavljajo ob vsaki krizni situaciji na tem prostoru. Ob razstavi so rekli, da se nedopustne napake iz polpreteklega časa ne smejo več ponoviti. Še posebej hrvaški zgodovinarji so šli v obsodbi fašizma in neonacionalizma do konca. Spomnili so na ustaška taborišča Jasenovac (100.000 pobitih) in Jadovno, taborišče, v katerem so ustaši v dveh mesecih likvidirali 45.000 Srbov, Judov in Hrvatov. To je bila brezkompromisna, splošna obsodba fašistične nečlovečnosti.¹⁵

Razstavo »*Als mein Vater starb*« smo odprli tudi na Dunaju, in sicer na Zgodovinskem oddelku Univerzitetne knjižnice oz. v njenem preddverju. Javna diskusija, ki jo je uvedel prof. ddr. Oliver Ratholb, vodja katedre za sodobno zgodovino, je nadomestila klasični vernisaž. Predavanja in diskusija sta navrgla nekaj dragocenih misli, povezanih bodisi z zgodovino interniranja Slovencev v italijanska koncentracijska taborišča bodisi s problematiko današnjega italijanskega interniranja migrantov iz severne Afrike. Javni dialog med Oliverjem Ratholbom in Bertrandom Perzom ter kuratorjema razstave (Metka in Boris Gombač) se je dotaknil še vprašanja pomanjkljive defašizacije v Italiji, tamkajšnjega historičnega revizionizma, ki najraje obide vprašanje omenjenih zaporniških struktur, tamkajšnje rasti nacionalizma in ksenofobije ter vzdrževanja napetosti z vzhodnima sosedama kot bodočega interesnega ekspanzionizma. Omenjeno je bilo, da sta Avstrija in Nemčija z izplačilom rente poravnali dolg slovenskim internirancem, medtem ko je Italija ostala gluha za njihove zahteve, rento pa jim je morala izplačati država Slovenija. Omenjen je bil tudi pomen prostora med Alpami in Jadranom, ki potrebuje strokovno opazovalnico, da bi preprečili ponovitev napak zadnjega stoletja. Med Nemci, Slovenci in Italijani naj na tem prostoru pomaga sodelovanje, ki naj za osnovo vzame poznanje zgodovinskih dogodkov iz bližnje preteklosti. Evropska miselnost o participaciji in sodelovanju naj bo glavno gonilo prihodnjih projektov. Zaledje in obmorske regije naj stopijo skupaj v dobrobit vseh in ne le nekaterih ksenofobno-nacionalističnih krogov. Zgodovina naj bo prilika za razvoj in ne za vračanje zastarelih modelov, ki so tja pripeljali le gorje.¹⁶

V Gonarsu, kjer je bilo eno najhujših koncentracijskih taborišč za Slovence in Hrvate, so se ob razstavi zbrali interniranci treh obmejnih dežel, Slovenije, Italije in Avstrije. Diskurz srečanja je bil politične narave, v smislu, da so vsi prisotni obsodili politiko nasilnega interniranja civilistov v koncentracijska taborišča in obračunavanja s civilnim prebivalstvom nasploh. Obsodba nacizma in fašizma je bila enoglasna, s tem da so vsi obtožili predvsem nasilje nad ženskami in otroki.

14 Metka GOMBAČ, Boris M. GOMBAČ, *Trpljenje otrok v vojni*, Ljubljana 2013.

15 Drago PILSEL, *Iskreno svjedočanstvo*, dostopno na www.slobodnadalmacija.hr/Kultura/tabid/81/articleType/ArticleView/articleId/237791/Default.aspx [15. 5. 2014].

16 STUHLFARRER 2009.

V Trstu je ravnateljstvo mestnih muzejev razstavo »*Ko je umrl moj oče*« predstavilo v Muzeju – taborišču Rižarna, edinem koncentracijskem taborišču sil osi (Nemci, italijanski in slovenski kolaboracionisti) v Primorju. Ob razstavi se je razvil dialog o nacionalizmu in medetničnih odnosih na večkulturnem ozemlju, ki je imela velik odmev v tamkajšnjem tisku. Diskutanti so tudi podkrepili znano, a ne upoštevano dejstvo, da so v tržaški Rižarni umirali najprej slovenski, potem hrvaški in na koncu tudi italijanski civilisti. Jude, ki so jih tu zbrali, so raje uničevali v Nemčiji.¹⁷

V Novi Gorici je bila razstava odprta ob padcu meje in uvedbi schengenske meje, saj je tam politika integracije dveh mest v eno še kako živ organizem, ki se razvija in išče izhode izven nacionalističnih ekscesov in sklerotiziranih stereotipov. Povedano je bilo, da spomin na interniranje slabi, čeprav je večina tamkajšnjih prebivalcev imela nekoga, ki je bil interniran bodisi v lokalnih taboriščih (Zdravščina, Fossalon, Kostanjevica) bodisi v taboriščih v Italiji (Fraschette Alatri). Rečeno je bilo tudi, da so na Goriškem operirale nemško-italijanske čete in da so bile še posebno krvoločne, saj so v Slovencih videle antagonista pri nemških načrtih funkcionalnosti teritorija. Sile osi so tu živele do konca maja leta 1945.

Zelo zanimivo in polno občutkov je bilo gostovanje razstave v Kragujevcu v Srbiji, kjer je nemški okupator leta 1941 izvedel represalijo in pobil 2.600 ljudi, med njimi cele razrede gimnazijcev. Primerjava z bombardiranjem leta 1999 se je ponujala sama po sebi. Tudi v Kragujevcu so konec 20. stoletja najbolj trpele ženske in otroci in posledice tega bombardiranja so vidne še danes. Oplemeniteni izstrelki so namreč za sabo pustili veliko bolezni predvsem pri ženski populaciji. Kljub temu, da je bombardiranje trajalo 78 dni, se srbska politika takrat ni odločila za hitrejši podpis premirja, kar bi bilo nedvomno vsem v korist.

V Bologni je razstava pomenila pravi kulturni šok, saj te zgodovine, torej italijanskih koncentracijskih taborišč za Slovence in Hrvate, ni poznal nihče. Za afriški genocid v taboriščih so mogoče še kaj slišali, medtem ko za taborišča na vzhodni italijanski meji ni slišal prav nihče. Kampanja o fojbah je zameglila vsak objektiven spomin in pregled zgodovinskih šolskih knjig pove, da se je didaktika zgodovinske vede v teh vprašanih povsem izključila iz realnosti. Nekdo je današnji mlajši generaciji odvzel pravico do resnice in do spoznanja, da je »*italiano brava gente*« (Italijani, dobri ljudje) le mit in osnova lažnega viktimizma. Na osnovi tega gostovanja je malo kasneje izšla knjiga stripov avtorja Davideja Toffola *L'inverno d'Italia*, ki je v stilizirani govorici stripa prikazala trpljenje otrok v italijanskih taboriščih.¹⁸

Potem smo šli še dalje, in sicer v Rim. Ko so kolegi na simpoziju o italijanskih taboriščih, ki se je odvijal v rimskem judovskem centru Il Pittigliani aprila 2013, razumeli, kaj in kako delava, so naju prosili, naj z rekognosciranjem ljubljanske deklice Katjuše končava zgodbo o dveh anonimnih deklicah, Judinje in Slovenke, ki sta se rodili leta 1942 v taborišču v kraju Lanciano (Abruzzo). Ti simbolni rojstvi naj bi, po njihovem mnenju, povsem legitimno postavili to abruško mesto na zemljevid

17 Ivana GODNIK, I sogni spezzati dei bambini che finirono nei Campi del Duce, *Il Piccolo*, 7. november 2006.

18 Davide TOFFOLO, *L'inverno d'Italia*, Bologna 2010.

italijanskih taborišč, ki se že vrsto let izpopolnjuje prav po zaslugi raziskovalcev lokalne zgodovine. Ti opravljajo neprecenljivo delo, saj skušajo z odkrivanjem preteklosti svojega kraja vključiti ta kraj v neko širšo zgodbo. Ker se je za deklicama po padcu fašizma in odprtju taborišč izgubila vsaka sled, sva z Metko pomislila, da tej nalogi ne bova kos. Bilo je sicer nekaj materialnih indicev, npr. dva rojstna lista iz tamkajšnjega matičnega urada, zaznamki v policijskih zapisnikih in nekaj prič, ki so se spominjali otrok v tamkajšnji Villi Sorge, kjer je bilo taborišče. Vse drugo je bilo popolna skrivnost. Pobudnik Gianni Orecchioni se je najprej obrnil na judovsko občino v Rimu in identiteto judovske deklice so dokaj hitro odkrili, saj je bil njen mož Enrico Modigliani, ki v Italiji vodi projekt ohranjanja judovskega spomina CDEC. Z odkritjem Daisy Dente je bil storjen prvi velik korak pri iskanju obeh identitet. Gospa Daisy je hranila kup slik in dokumentov iz obdobja internacije, ki bi lahko trasirali pot pri iskanju njene slovenske sovrstnice. Daisy Dente in več ljudi, večjih iskanja razseljenih oseb, je začelo iskati Katjušo. Šli so tudi v Ljubljano, vendar niso prišli do želenega rezultata. Metka in Boris Gombač sta bila verjetno prva osebi za iskanje neodkrite slovenske deklice. Metka je namreč v Arhivu Republike Slovenije po letu 1991 sestavila bazo podatkov o vračanju interniranih Slovencev iz Italije, Nemčije in Madžarske. Podatki in praksa iskanja so ji bili domači tudi zaradi sodelovanja s centrom za iskanje pogrešanih oseb v Bad Arolsnu, z ženevskim centrom za razseljene in z drugimi inštitucijami, npr. z agencijo NARA v Washingtonu in z italijanskimi arhivi. Boris pa je gojil strokovne stike z vrsto italijanskih raziskovalcev tega obdobja, npr. Carlom Spartacom Capogreco, Andreo Giuseppinijem in Romanom Herzogom iz rimskega Radiodoca, kar je omogočalo boljše delo in tesnejše sodelovanje. Vse te navezave so izhajale iz vidnosti in odmevnosti razstave *«Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče»*. Vabila na simpozije in prireditve, na katerih se je interniranje Slovencev obravnavalo na povsem isti ravni kot judovsko, so se množila. Poznavanje kroga ljudi, ki so se posvečali temi interniranja v Italiji in Nemčiji, se je širilo in oplemenitilo tudi slovensko znanje o tem. Na neki način smo razumeli, da vsi orjemo ledino, saj so bili recidivi pri omogočanju tovrstnih raziskav zelo močni. Tu pa tam je kakšen evropski projekt omogočil, da so raziskave lahko zadihale s polnimi pljuči, drugače pa se je vsak znašel, kot je vedel in znal. Slovenci smo razumeli, da je tema interniranja ena izmed tem, ki zanima Evropo in svet. Postalo nam je jasno, da smo tu tudi Slovenci lahko inovativni in da imamo možnost nekaj razložiti o naši zgodovini. Potem so se začele razvijati pod teme, kot je zgodovina otrok in žensk v internaciji. Ženske so bile v vojni prizadete iz dveh smeri, kot matere in kot samostojni subjekti. Na splet smo naložili na tisoče dokumentov, kar je bogatilo splošno znanje o tej tabuizirani temi. Interes se je širil še na koncentracijska taborišča v Afriki, na relacijo med delovanjem nemških in italijanskih taborišč, govorili smo o ideologiji »novega človeka« in posledicah rasizma itd. K delu smo pritegnili znana imena, npr. Anno Pizzuti, Toni Rovatti, Mattea Stefanorija, Luco Bravija, Amedea Ostija Guerrazzija, Filippa Focardija, Martina Baumeisterja, Lutz Klinkhammerja, Karolo Fings, Wernerja Renza in Corda Pagenstecherja. Zastavljen je bil torej širši tim, ki se je začel srečevati v Evropi z obravnavo vedno novih tem o internaciji in koncentracijskih taboriščih.

Razplet zgodbe o dveh deklicah je bil na koncu pozitiven. S pomočjo dokumentov iz Arhiva Republike Slovenije in s pomočjo informatorjev sva z Metko odkrila, da se je za Ljubljankinjo Katjušo skrivala Katarina Bebler, rojena Jelačin, ki se je iz porumenelih slik smehljala v družbi prijateljice in sotrpinke Daisy Dente. Obe sta se po 70 letih znova srečali v Lancianu in priznati je treba, da je kljub strokovni rigoroznosti takrat po licih vseh, ki smo bili priča temu dogodku, spolzela tudi kaka solza. Pozitivne prakse našega in tujega znanja so dale svoj rezultat. Razstava »*Ko je umrl moj oče – Quando morì mio padre*« je po enem desetletju (2005–2014) v sodelovanju dveh slovenskih in enega italijanskega zgodovinarja ter mnogih drugih v želji, da bi relativizirali zgodovinski revizionizem, ki so ga idejni očetje novih resnic širili, da bi prevzeli vlogo žrtve in zahtevali novo pisanje zgodovine, odigrali pomembno vlogo. V svet je šlo védenje o znašanju nad slovenskim civilnim prebivalstvom v italijanskih koncentracijskih taboriščih.

Slika 35: Katarina in Daisy (levo Katarina)

Slika 36: Preživeli interniranki Katarina Bebler in Daisy Dente (levo Katarina)

»When my father died«

Drawings and testimonies of children imprisoned in concentration camps at the Italian Eastern border (1942-1943)

Cross-border project for evoking memories of Italian concentration camps

Boris M. Gombač¹

Key words: *nationalism, fascism, italian concentration camps, children in concentration camps, post-traumatic syndrome, aggression, memory*

Slovenian independence brought some sleepless nights to historiographers. Different historians made different decisions, some of them also decided on social-oriented research. Cooperation with foreign universities and institutes enabled them to search for new ways of exploring the causes and consequences of uneasy relationships alongside the border between Italy and Slovenia, which had been burdened by the war and post-war events since 1918. In order to dispel the Italian claims that they were the only victims of war, a group of Slovenian and Italian researchers began searching for the truth about the events on the border. They started within the area of the largest industrial centre (Monfalcone), and were to be later confronted by the migration study centre in Venice with a challenge to explore Italian concentration camps destined for Slovenian people. The Italian mantra of caves and optants was completed using knowledge of concentration camps, and supplemented through the exhibition of children's writings and drawings, revealing the trauma of children in Italian prisons. Raising awareness of the population on both sides of the border was the biggest success of the exhibition "*Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče*" (*When my father died*). After that the camps for Slovenians were equated with the camps for Jews and The Holocaust Remembrance Day was celebrated together with a remembering of Slovenian victims within Italian concentration camps. The exhibition's itinerary was diverse, opening-up various issues, from a comparison between German and Italian concentration camps to the question of war, civilian casualties, the issue of child traumas, and the role of women within global conflicts. Comparisons of the original testimonies of children who survived the camps with the final interview given by the same persons 70 years later, has completed the oral history method, giving us an insight into the traumatic experience of the same person at two different periods of time. When interviews are added to archival documents, the story is rounded up and you get the whole picture. The fates of two girls – Jewish and Slovenian ones were investigated as an example of resolving children's internment. They were both born under police confinement in Lanciano

---

1 Boris M. GOMBAČ, Scientific and Museum Counselor in retirement.

in the south of Italy and they vanished without a trace. Keeping track of their life paths proved that there were no significant differences between the persecutions of Slovenians and Jews, except that the latter had primacy because of the abundance of the crime, which took place over them. They also had a better approach to reviving memories of their tragedies. The last part of the story has somewhat been neglected in Slovenia. Anyhow, it can be made up in the future.

Podobe groze

Govorica najmlajših žrtev holokavsta med zgodovino in literaturo

Oto Luthar¹

Avtor v svojem prispevku izpostavlja pomen literature za obranitev spomina na preteklo dogajanje nasploh in spomina na holokavst še posebej. Pri tem se naslanja tako na klasična literarna dela (Noč, Brezussodnost, Sonnenschein) kot tudi na stripovske upodobitve. Med njimi je izbral dela (Dnevnik Ane Frank, Maus, Berlin in Odkritje oz. Iskanje ...), ki posredno in neposredno tematizirajo spomin najmlajših judovskih žrtev fašizma in nacizma.

V drugem delu, ki se osredotoča na konkretni primer, pa na podlagi zgodovinarskega branja mladinske pripovedi Miriam Steiner Vojak z zlatimi gumbi iz avtoričine pripovedi izlušči tiste vsebine, ki se naslanjajo na resnične dogodke in izkušnje pripovednice, in pri tem razmišlja o podobnosti med tovrstno literaturo in literaturo magičnega realizma južnoameriških avtorjev z Gabrielom Garcio Marquezom na čelu.

Ključne besede: holokavst, literatura, otroci

»Je en moment, ne vem, če to treba zdaj povedat, ampak je mala razlika med /tistim,/ kar je v knjigi, in tistim, kar se je res zgodilo. Ker v knjigi sem bila mal, kako bi rekla, sem mela mal svobode, literarne svobode, in na nekih mestih je to tudi malo simbolizirano in nisem govorila samo o sebi, govorila sem o otrocih holokavsta in kaj je holokavst za otroke. Tud sem bila zelo pod vplivom tistega, kar so otroci. Takoj po vojni sem bila v enem letovališču za holokavst survivor children. In tam so bili otroci, stari kot jaz, in vsak je pripovedoval, kaj je doživel. In te njihove zgodbe z mojo zgodbo sem pravzaprav komperirala v eno zgodbo. V angleškem uvodu sem to tud raztolmačila.² Ampak kar se je men zgodil, mogoče ne v Trebnjem, mogoče v Karlovcu, saj ne vem točno, kje, kar je tud važno, da namenoma nisem dala geografsko opredelitev, kje se kaj dogaja. Ker kar je meni blo zelo važno, to je dat akcent na ta emotivni trenutek, kaj je holokavst za otroka od pet in pol let. Ampak so tuki tud nekakšni mejhni, mogoče samo slike, slike mejhne, ki so se res dogodile ...«

S temi besedami je Miriam Steiner-Aviezer v enem zadnjih pogovorov začela pripoved o prvih letih svojega življenja. Življenja, ki je bilo ogroženo, še preden se je

1 Dr. Oto LUTHAR, ZRC SAZU, Sekcija za interdisciplinarne raziskave, Ljubljana.

2 *»In 1946, at Crikvenica on the Adriatic Sea, the American Joint Distribution Committee organized a holiday camp for Jewish child survivors of the Holocaust. Nearly all the children had been in one or another Yugoslavian death camp. Its horrors were still fresh in their minds, and marked their entire conduct – the way they ate and walked and played on the beach. But it was at night, in bed, that the past would come wholly alive, and it was then, in the darkness, that the children told one another their stories. What we all had in common was our inability to describe our feeling – even simply to say how we each loved our own Mama. It is those stories, told a few months after the event, that I have combined in this book and made into the story of Biba.«* Miriam STEINER-AVIEZER, *The Soldier With the Golden Buttons*, Jeruzalem 1987, str. 9.

kot petletna deklica sploh zavedala, kaj beseda »ogroženo« pomeni. Pri svojih letih preprosto ni mogla – vsaj ne v celoti – razumeti besed, kot je beseda »ogroženo«, kot ni mogla dojeti še vrste drugih pojmov, med katerimi so se mnogi rodili skupaj z njo. Pojmov, kot so »deportacija«, »koncentracijsko taborišče«, »plinske celice« ..., namreč pred tem niso poznali niti odrasli, še najmanj tisti iz okolja, v katerem je preživela prva leta svojega življenja.

To je še posebej pomembno, če želimo razumeti prvi stavek njenega pričevanja, s katerim skuša avtor pričujočega prispevka na podlagi literarnih tematizacij holokavsta odgovoriti na večno vprašanje o prepletenosti literature in zgodovinopisja.

V besedilu, ki je bilo oblikovano posebej za to srečanje, me namreč še zlasti zanimajo literarizirana pričevanja tistih, ki so bili v času poskusa uničenja evropskega judovstva mlajši od petnajst let in zato veljajo za posebno skupino pričevalcev.

Miriam Steiner-Aviezer, ki je bila v času izгона med najmlajšimi, je za raziskovanje holokavsta na ozemlju današnje Slovenije še posebej dragocena, saj se omenjene prepletenosti zaveda tudi sama. Še več, o meji med fikcijo in resničnostjo je spregovorila že v uvodnem stavku zadnjega intervjuja in s tem ponudila več kot primerno izhodišče za načrtovano tematizacijo.

Glede na to, da pri tem tudi v svetovnem merilu ni osamljena, v pričujoči tematizaciji:

1. njeno delo umeščam v širšo historiografsko razpravo o podobnostih in razlikah med literaturo in zgodovinopisjem,
2. njeno literarizirano pričevanje obravnavam v primerjavi z deli drugih avtorjev, ki so holokavst preživeli kot otroci ali mladostniki.

V okviru prvega se naslanjam na sklepni del dva tisoč let stare razprave o razmerju med literaturo in zgodovinopisjem, točneje, na opredelitev razlik med literarno in historiografsko pripovedjo. Če bi sodili po Thomasu Babingtonu Macaulayju, Thomasu Carlylu ali Georgeu Macaulayju Trevelyanu, torej po izrazitih zagovornikih pripovednega zgodovinopisja 19. in prve polovice 20. stoletja, teh razlik ni prav veliko. Po Carlylovem mnenju bi morali zgodovinarji pripovedovati o ljudeh »*z rdečico na obrazu in strastjo v želodcu*«, kar z drugimi besedami pomeni, da bi »*popoln zgodovinar /.../ moral imeti dovolj močno domišljijo, da bi lahko svojo pripoved naredil kar se da prikupno in barvito*«. Da bi, kot nadaljuje Macaulay, iz preteklega življenja naredil pripoved, ki »*tako kot v starih časih /.../ sodi med najodličnejše umetnosti*«. Ali če končamo s Trevelyanom: zgodovinar bi moral pretekla dejstva predstaviti »*v vsej njihovi čustvenosti in intelektualni vrednosti*« in se pri tem nasloniti na »*težavno umetnost literature*«. V drugi polovici 20. stoletja se je romantičnim pogledom Carlyla in starejšega Macaulayja pridružil premislek že omenjenega Trevelyan in Johana Huizinge ter Lawrencea Stona, stoletje množičnih človeških tragedij pa se je izteklo v razpravo, ki so jo (znova) povzeli literati, ljudje, kot je Slavenka Drakulić, ki je za svoj opis posiljevanja bosanskih žena kot del srbskih zločinov v Bosni in Hercegovini izbrala literaturo. Pravilno se je namreč zavedala, da bo njen roman »S«, ki je v slovenščini izšel z naslovom *Kot da me ni*, dosegel več ljudi, kot bi jih dosegla še tako doživeta reportaža v enem od uveljavljenih dnevnikov ali tednikov.

Podobno razmišljanje in podobne dileme srečamo tudi pri tematizaciji holokavsta, pa naj bo osredotočena na odrasle, starce ali otroke. O tem nenazadnje še najlepše priča grafični roman *Maus*, s katerim so že mnogi pred menoj poudarjali pomen literature in drugih umetniških izrazov za ohranitev spomina na preteklo dogajanje nasploh in spomina na holokavst posebej. Pri tem mislim tako na klasična literarna dela (*Noč, Violina iz Auschwitza, Skrivnost*) kot tudi na stripovske upodobitve (*Dnevnik Ane Frank, Maus, Berlin, Yossel, 19. april 1943, Story of the Warsaw Ghetto Uprising ...*). Znotraj tega sem izbral dela, ki posredno in neposredno tematizirajo spomin najmlajših judovskih žrtev fašizma in nacizma.

V osrednjem delu, ki se osredotoča na konkretni primer, skušam na podlagi zgodovinarskega branja mladinske pripovedi Miriam Steiner *Vojak z zlatimi gumbi* iz avtoričine pripovedi izluščiti tiste vsebine, ki se naslanjajo na resnične dogodke in izkušnje pripovednice.

Z očmi zgodovinarja skušam izpostaviti zgodovinski pomen posameznih prizorov, kot je prizor na železniški postaji, ki ga Steinerjeva predstavi kot eno od »slik« v slikanici deportacije in uničenja:

»In ena od teh slik je, da so sred noči pršli po nas, da so me odvojil od mame, da sem bila v enem kamionu, obkrožena z vojaki, z velikimi škornji in bajoneti in to je vse, kar sem vidla. In ko smo prišli ne vem kam, verjetno na železniško postajo, in so me pustil dol, sem začela teč in sem tekla, tekla in sem slišala, v daljini sem slišala glas moje mame 'ne odvajajte me od mojega otroka, dajte mi mojo hčerko'.«

To, kar je za avtorico »slika«, je za zgodovinarja sestavni del resničnega dogajanja. Dogajanja, ki je razumljivo zgolj na podlagi ponavljajočih se opisov prizorov, ki so se sredi preteklega stoletja dogajali po celi okupirani Evropi. In po celi Evropi so najbolj prizadeli prav najmlajše in zato najbolj nemočne. Otroke, ki zaradi siceršnjega dojemanja sveta kot mešanice fantazijskih zgledov iz pripovedk in utrinkov iz resničnega življenja tega, kar se jim je dogajalo, niso mogli v celoti razumeti. In zato kot odrasli tega, kar se jim je v resnici zgodilo, ne morejo podoživeti drugače kot otroci, se pravi kot zmes fikcije in resničnosti.

In prav to je še posebej lepo razvidno v delu *Vojak z zlatimi gumbi*, v katerem srečamo skoraj vse tipične situacije deportacije in fizičnega uničenja, začenši z večnim vprašanjem: »Ali so Judje vedeli, kaj jih čaka?«

Prepričanje, da so »vse vedeli«, le da tega »niso znali prevesti na svojo osebno usodo«, saj se je vse skupaj »dogajalo tam nekje«, v knjigi ni niti približno tako eksplisitno. Prav nasprotno, slutnjo, da se družini, ki so jo »vojaki« v Trebnjem naložili na vlak, obeta nekaj grozljivega, ponazarjajo samo opisi mimoidočih, ki da »so se ustavljali, jim plaho prikimavali, kmetje na polju« pa »radovedno dvigali glave«. Ali še točneje, ponazarjajo jo solze služkinje in tete, ki »sta stekli« za vlakom in pri tem »jokali in ... nekaj klicali.«³

---

3 Miriam STEINER, *Vojak z zlatimi gumbi*, Ljubljana 1964, str. 9–10.

Podobno velja za opis označevanja z judovsko zvezdo, pri čemer grozo, ponižanje, sram in strah, ki so sicer spremljali ta postopek diferenciacije, preglaši naivna otroška radovednost.

»Biba si je takoj ogledala, kaj ima na rokavu. Bila je velika rumena zvezda, v kateri je nekaj pisalo. Gledala jo je in vedno lepša se ji je zdela.« Poleg tega pa je ljudem, ki so se na cesti ustavljali in jih gledali, *»obračala roko z zvezdo vedno na tisto stran, kjer je bilo največ otrok«,* neki deklici pa se je *»celo pobvalila: Poglej, kako lepo zvezdo imam.«*⁴

Razkorak med literariziranim in stvarnim pričevanjem izgine, ko dogajanja, ki je sledilo, niti v literarni pripovedi ni bilo mogoče ponazoriti s simboli in/ali metaforami. Prizor ločitve otroka od matere je pretresljiv v vseh govoricah, zato ne preseneča, da se tudi v Miriaminem primeru na tem mestu pripoved iz knjige zlije s pripovedjo pričevanja.

Sledimo lahko domala isti stavčni zvezi in popolnoma istim besedam.

V opisih groze se pripoved pričevanja:

»In ko smo prišli /.../ na železniško postajo in so me pustil dol, sem začela teč in sem tekla, tekla in sem slišala, v daljini sem slišala glas moje mame 'ne odvajajte me od mojega otroka, dajte mi mojo hčerko'. In sem šla v smeri tega glasa, ki je bil zlo, zlo deleč in se mi zdi, da sem vidla mamo, kako jo rinejo v en vagon in ona vrešči, dajte mi mojega otroka, in jaz sem klicala, mama. Ne vem, če je slišala, ampak se je obrnila in jaz sem vidla njo in ona je vidla mene, ampak je bilo zelo, zelo daleč in v tem trenutku so prišli vojaki in so me vzel, so me vzdignil in me vrgli v en vagon.«

v ničemer ne loči od literarizirane pripovedi romana:

»Tekla je, tekla je proti glasu, ki je še zmeraj klical: »Biba!« In tedaj je med dvema vojakoma *zagledala mamo. Držali so jo za lase in jo skupaj z ostalimi ženskami tlačili skozi vrata vagona.*

»Mama!« je *zakričala, kar je mogla glasno in se pognala naprej. »Biba!«* je *slišala glas nad seboj. Mama se je samo za hip izvila vojakom iz rok in stegnila roke k njej, a takoj za tem je ni bilo več. /.../ Nekdo jo je surovo pocukal za lase in jo dvignil. Bili so vojaki. Besno je kričala, naj jo pustijo, otepala se jih je, brcala, grizla in čutila je, kako jo vojak nese. Čisto blizu je zagledala vlak, wagone, velika vrata, prav taka kot tista, skozi katera je izginila mama ...»⁵*

In že je pred nami tipični prizor iz živinskega vagona, s to razliko, da so v njem samo otroci:

»... velik otrok, ki so vsi sedel zlo tibo in me opazoval. /.../ Potem sem videla, da imamo tudi nekaj skupnega. Ker ko so prišli po mene, so na mene vrgli moj plašč in na plašču je bila zvezda in sem vidla, da tej otroci imajo tud zvezde.«

4 STEINER 1964, str. 15.

5 STEINER 1964, str. 20.

In v knjigi:

»Otroci. Samo otroci. Kamorkoli je pogledala, so ji strmele nasproti velike oči. /.../ Neka deklica je pridrsala do nje. /.../ Na njeni iztegnjeni roki je zagledala zvezdo. Tako, kot jo je imela sama.«⁶

V obeh pripovedih se srečamo tudi z »veliko deklico«, ki je hočeš nočeš prevzela vlogo skrbnice in ki je potrpežljivo odgovarjala na isto vprašanje: kje so mame?

To, kar je Miriam *»hotla vprašati«*, je namesto nje v knjigi storila »plavolasa punčka«, ki je »veliko deklico« vprašala: *»Kje je moja mamica?«* In podobno kot drugi pred njo dobila potrpežljiv odgovor: *»Saj se peljemo k njej.«⁷*

Podobno kot v Miriamini pripovedi je tudi za malo Bibo iz romana vlogo pravega zaščitnika in informatorja prevzel tri ali štiri leta starejši sopotnik Vlado.

»Vlado, ki je znal hrvaško.« On jo je tudi *»naučil, kako se mora jest kruh. Rekel je, moraš bit kao ptica, vzameš eno drobtino, daš v usta in mlačiš, mlačiš, dokler nestane. Moraš biti kot ptica.«*

Seveda pa tako Vlado iz resnične pripovedi kot tudi Vlado iz knjige nista mogla vedeti, kje so mame, kam jih peljejo in kaj pomeni biti »žid«. Tisti, ki ste brali knjigo, se gotovo spomnite dialoga, ki ga začne Biba s vprašanjem, kam jih peljejo.

»Zelo daleč,« je odgovoril knjižni Vlado, *»v drugo državo.«*

In na vprašanje: *»V katero državo?«* oba, knjižni in pravi Vlado, odgovarjata, *»/v/ državo, ki se imenuje taborišče.«* Podoben dvogovor se odvije ob vprašanju, *»zakaj imamo te zvezde«,* le da se v resnični zgodbi ob Miriaminemu vprašanju, *»kaj je to Židje«,* izkaže, da je vedela, kaj je to. Česar ni vedela, je to, da Žid pomeni isto kot Jud.

»Jaz sem vedela, da sem Judinja. Jaz sem vedela, da imamo druge praznike, da jaz ne grem v cerkvo, da mam druge praznike, da mam pesah. Da jemo za pesah macot in sem otrokom pripovedovala o izlasku iz Egipta, sem jim pripovedovala o kralju Davidu. Vse to sem vedla. Ampak nisem vedela, da se vse to imenuje žid. Ime žid, to nisem nikoli slišala.«

Nedolgo potem je sledilo novo, veliko bolj kruto spoznanje, in sicer, da biti Jud lahko pomeni tudi smrtno obsodbo. Takoj ko se je vlak ustavil, so otroci namesto pogrešanih mam pred seboj znova zagledali vojake, ki so jih odpeljali v neko barako, v kateri so nato sežgali večji del najmlajših otrok. Dogodek je za Miriam tako travmatičen, da še vedno ne ve, ali se je zgodil njej ali ga je povzela po pripovedi enega od otrok v Crikvenici. Takole pravi:

»In zdaj tukaj pravzaprav, če grem po mojih osebnih spominih, tukaj imam en odlomek, ki je mogoče najvažnejši v knjigi, ampak za katerega nisem sigurna, da se je dogodil meni. Ampak ga bom kljub temu povedala. Ko smo bili v tem vagonu, ko smo šli ven iz vagona, naenkrat je bilo zelo

6 STEINER 1964, str. 22.

7 STEINER 1964, str. 26.

veliko vojakov, ki so prišli iz različnih strani in so nam pomagal, da gremo. /.../ Majhnim otrokom je bilo težko hoditi, so jih vzel na roke in so jim pomagal. Tako smo šli vsi skupaj kot vojaki in otroci. Imela sem občutek, da so vojaki tudi otroci. Vsi skupaj smo šli do enega mesta. To mesto je bilo zelo zapuščenno, /.../ čisto zapuščen prostor kot kakšno veliko smetišče, veliko kartonov in kaj jaz vem, kaj vse, in ena baraka. In v to barako so nas stlačili /.../ Bilo je zelo vroče, zelo soparno. Vsi smo hoteli pit vodo, vsi so jokali. Bila je tam ena deklica, ki je šla z eno skodelico od otroka do otroka, bitte waser, bitte waser. Prišla je do mene, jaz sem verjetno jokala in je začela lizati moje solze. In njen obraz je bil tako blizu mojega obraza, da sem jo porinila. Ona je padla na zemljo. V tem istem trenutku so odprli vrata in začeli klicati, »raus, raus«. Ampak ne vsi, samo veliki otroci. Jaz sem že bila pri vratih in sem se obrnila in videla, da ta punčka, katero sem porinila, leži, sem ji hotela pomagat. Ona ni hotela vstati in vojak je že hotel zapreti vrata in sem skočila ven. Zaprli so vrata in znotraj so ostali majhni otroci. Zunaj so nas postavili v eno vrsto /.../ tudi vojaki so stal v vrsti in so stal v stanju strogo. Mi smo zmeraj opazoval, kaj se dogaja okrog nas. Vsi smo stal in imeli smo občutek, da čakamo nekoga in da bo prišel nekdo zelo važen. Res je prišel džip in iz džipa je izkorakal on. Oficir, katerega smo mi otroci klicali vojak z zlatimi gumbi. Saj ne vem, zakaj sem rekla z zlatimi gumbi, ker tudi oficirji niso imeli zlatih gumbov, so imeli običajne gube, ampak vse na njemu je svetlilo. Ni imel nekih medalj, njegova uniforma je bila vsa nova, njegovi škornji so bili, kot bi zdaj prišli iz tovarne in so bili kot ogledalo. /.../ Bil je zelo lep in nasmejan in zelo prijazen. Naredil je pregled, kakor da se želi spoznat z vsakim posebej. /.../ Potem je nekaj zaklical in sta se pojavila dva vojaka, z veliko, veliko flašo. /.../ Mi smo mislili, da je to voda, ker smo bili zelo žejni. Ampak to ni bila voda. To je bil bencin. Bencin, katerega so polili okrog barake, v kateri so bili majhni otroci. In ta lep oficir, ta vojak z zlatimi gumbi je naenkrat zažigal eno šibico in vsa baraka je bila v plamenih. Mi smo tam stal en trenutek, nismo vedel, kaj se dogaja. Ta velika deklica je histerično začela klicati, kaj delate, tam so otroci, otroci. In je šla k temu vojaku z zlatimi gumbi. Začela mu je govoriti, da so tam otroci, da je treba ugasiti, ampak na njegovem obrazu se je dobro videlo, da on ve, da so tam otroci. Začeli smo metati kamenje, peske, kar smo tam videli. To ni nič pomagal. Slišali smo krike otrok. Slišala sem krik majhne Nicol, ki je tudi sedaj klicala /.../ mama. To je verjetno vse, kar je znala reči. Videla sem deklico, ki je lizala moje solze, kako se vzpenja, okna so bila z železnimi rešetkami in gleda s takimi steklenim pogledom mene, direktno v mene, kot da boče reči, vse zaradi tebe. In tega nisem več mogla videti. Začela sem teči okrog, iskala sem nekaj, kjer bi se lahko skrila.«

Na podoben način je dogodek Miriam opisala v svoji literarizirani pripovedi.⁸ Podobno kot Miriam je tudi Biba ob pogledu na »poglenelo, lepenki podobno truplo /.../ hitela /.../ stran. Želela je, da ne bi videla nikogar več. Ne otrok, ne barake, ne vojakov, ne peska pod nogami.«⁹

Na podoben način je mogoče primerjati prizor srečanja z materami, le da je Miriam v tem primeru v literarizirani verziji do bralca veliko bolj prizanesljiva. Gručo na novo postrizjenih mater, ki jih v njeni resnični pripovedi srečamo kot »neke monstume«, ki samo spominjajo na »ljudska bitja«, je v knjigi opisala kot »podivjano, besnečo in vriskajočo množico žena«,¹⁰ pred katerimi so se literarni otroci skrivali celo za hrbti vojakov.

8 STEINER 1964, str. 40–48.

9 STEINER 1964, str. 48.

10 STEINER 1964, str. 57.

In: »... en monstrum je stal prav vizavi mene. Monstrum brez las, eno oko je bilo zaprto, brez zob, umazana ena roka. To sploh ni bila obleka, to je bila kot kakšna vreča, in kliče moje ime. Samo logično sem lahko razumela, da je to moja mama. Ampak jaz nisem nič občutila. Jaz nisem nič občutila, da jaz hočem jet k njej. Nisem čutila, da jo hočem objet, in seveda nisem mogla zamisliti, da bi rekla to ime mama. Ime, ki se je pri meni spremenilo že v molitvo. Mama se je približevala meni. Jaz pa sem šla nazaj. In sem se skrivala med čizmi vojaka, ki je stal za mano. Mama je hotla bit zlo brabra, ampak ni mogla. Padla je na kolena, začela jokati. Jaz pa nisem jokala. Nisem jokala tedaj in nisem jokala zlo, zlo dolgo. Šla sem z mamo, ker so mi tako naredil, da grem.«

To zadnje je Miriam javno priznala šele 46 let kasneje, in sicer ob izidu angleškega prevoda *Vojaka z zlatimi gumbi*. Komaj leta 1987 je namreč odkrito priznala, da je šele potem, ko je »sama /postala/ mama in babica, lahko razume/ la/, kako težko je biti mama v taborišču, ko ne moreš otroku dati niti pit, če je žejen, niti jest, če je lačen.«

Tretji in zadnji vrhunec pripovedi predstavlja zadnje srečanje z »vojakom z zlatimi gumbi«, s katerim tudi zaključujem svoj prispevek.

Preden pa se tega zares lotim, še enkrat opozarjam, da imamo v tej in tovrstni literaturi oprava tudi s potlačevanjem spomina. Čeprav je šlo po vojni »življenje /.../ naprej«, za preživele »zgodba« še zdaleč ni bila končana, o čemer priča tudi usoda Prima Levija. Spomini na taborišče so ga kljub temu, da je v veliki meri živel prav zanje, zlomili in naredil je samomor ...

Prav o potlačevanju pripoveduje tudi roman Miriam Steiner. In to na podoben način, kot o tem priča zgodba Arta Spiegelmana in njegovih staršev, knjiga Elija Wiesla (*Noč*), pripoved Imre Kertezsa (*Brezusodnost*), romani Anne Michaels (*Fugitive pieces – Bežeči delci*), Nathana Englanderja (*What we talk about when we talk about Anne Frank? – O čem govorimo, ko govorimo o Ani Frank*), Philippa Grimberta (*Secret – Skrivnost*) in mnoga druga literarna dela. V zadnjih šestdesetih letih se je nabralo kar precej zgodb, pesmi, esejev, skratka literarnih del, v katerih vedno znova naletimo na pričevanja otrok, ki so preživeli holokavst. In nekatera od njih predstavljajo vrhunce svetovne literature 20. stoletja. Še več, najpomembnejša dela obeh Nobelovih nagrajencev, ki sta bila nagrajena tudi (ali predvsem) zaradi del, ki tematizirajo holokavst, sta v Auschwitz in druga koncentracijska taborišča prišla kot otroka oz. kot mladostnika ...

In tudi zato njun način upovedovanja ponekod spominja na siceršnji z domišljijo prepojeni svet otrok. Bralca mestoma spominja na »magični realizem« južnoameriških avtorjev zadnje tretjine prejšnjega stoletja. Podobno kot Marques, Jorge Amado in drugi tudi Wiesel, Kertesz, Grimbert itd. bralca zapeljejo v svet, ki zaradi neobičajne surovosti, krutosti in krvoločnosti deluje docela neresnično. Odločilna razlika v primerjavi z magičnim realizmom Južne Amerike je samo v tem, da je svet, ki ga pričara Marques v romanih, kot sta *Sto let samote* in *Ljubezhen v času kolere*, skoraj v celoti izmišljen, medtem ko je svet deportacij, koncentracijskih taborišč, svet ubijanja, svet, ki so ga naslikali Wiesel, Kertesz, Grimbert in Steinerjeva, v veliki meri fotografski posnetek tega, kar se je v resnici dogajalo. To, kar dela realnost holokavsta fantazijsko, je z običajnim življenjem nezdružljivo nasilje, v običajnem življenju nepoznana doslednost iztrebljanja, skratka nekaj, kar ni del siceršnje realnosti.

Strast in nepreračunljivost junakov iz izmišljenih krajev v deltah južnoameriških veletokov in preračunljiva brutalnost nacističnih zločincev sta si potemtakem podobni samo v svoji nenormalnosti. V izživljanju zločincev holokavsta je namreč zelo malo naključno nepreračunljivega. Tisto, kar je gnalo storilce v Auschwitzu in drugod po okupirani Evropi, je koristoljubno, neredko celo dosledno oz. fanatično sovraštvo do žrtev, ki pa so bile res (in to je treba še posebej izpostaviti) ožigosane kot primitivne, manjvredne ali celo neljudje. O slednjem govori tudi Anne Michaels, ko opisuje nacistično politiko:

»Nacistična ideologija je bila onkraj rasizma. Bila je svojevrstna antimaterija. Prastara zvižaja jezika, ki jo v zgodovini srečamo še večkrat. Narijci nikoli niso bili predstavljeni kot ljudje, temveč kot figure, kosi, lutke /.../ (skratka) blago ali smeti. V plinskih celicah niso umirali ljudje, temveč »figure«, in zato etika ni bila z ničemer kršena/prizadeta. In glede na to ni mogoče nikogar kriviti, če je v umazani kleti družbe kuril smeti, ostanke, skratka, odvečno navlako. Prav nasprotno, šlo je za preprečevanje tveganja! Požgati, preden nam lahko škodujejo ... Pri iztrebljanju Judov torej ni šlo za tehtanje možnosti, temveč za edino možnost, ki preprečuje kakršno koli težavo.«¹¹

Nekaj podobnega govori tudi prizor iz Miriamine pripovedi. Mislim na prizor, v katerem opisuje mizo, pogrnjeno za nemške oficirje, prizor, v katerem želi *»vojak z zlatimi gumbi«* svojim gostom demonstrirati primitivnost njihovih žrtev. Mali Miriam ponudi eno od serviranih dobrot: od juhe, mesa, krompirja, kruha pa vse tja do solate, sadja in z ledom hlajene vode. In ko se Miriam namesto za sveže nabrane marjetice v vazi odloči za kruh, to sproži samovšečen in *»glasen krobot oficirjev«*.

Opisani prizor je tretji in hkrati tudi sklepni višek pripovedi, ki po svoji intenzivnosti spominja na opis smrti Kerteszevega očeta ali na boleče spoznanje Grimbertovega junaka, čigar v Auschwitzu pogubljenega brata je iz družinskega spomina najprej izbrisalo sovraštvo nacistov, nato pa še ljubezen družine, ki je z doslednim prikrivanjem njegove eksistence po vojni rojenemu drugemu otroku želela prihraniti grozo holokavsta.¹²

---

11 Anne MICHAELS, *Fugitive Pieces*, London 1997, str. 165. *»Nazi policy was beyond racism, it was antimater, for Jews were not considered human. An old trick of language, used often in the course of history. Non Aryans were never to be referred to as human, but as "figuren", "stuecke" – "dolls", "wood", "merchandise", "rags." Humans were not being gased, only "figuren", so ethics weren't being violated. No one could be faulted for burning debris, for burning rags and clutter in the dirty basement of society. In fact they're fire hazard! What choice but to burn them before they harm you ... So, the extermination of Jews was not a case of the larger imperatives over another, but rather the case of the larger imperative satisfying any difficulties.«*

12 *»Simon /.../ je bil izbrisan dvakrat: s sovraštvom njegovih preganjalcev in ljubeznijo njegove družine.«* Philippe GRIMBERT, *Secret*, London 2007, str. 65.

Images of Horror

The Younger Victims of the Holocaust in Literature

Oto Luthar¹

Key words: *Holocaust, literature, children*

This paper first discusses the significance of literature and other artistic expressions for preserving memories of past events in general, as well as specifically in relation to the Holocaust. To do so, he draws on classical literary works and graphic representations. Within this framework, he investigates the works (*The Night, The Fateless, Sonnenschein, The Diary of Anne Frank, Maus, Berlin, The Discovery and The Search* etc.) that directly or indirectly tackled the memory regarding the younger Jewish victims of Fascism and Nazism.

Secondly, the paper focuses on the concrete example of a teenage narrative written by Miriam Steiner, *Vojak z žlatimi gumbi* [The Soldier with the Golden Buttons]. In this part he aims to extract and analyse, through a historical reading of the novel, the ways the author intertwines the story and the contents based on true events and the narrator's experience, into a compelling narrative of suffering and loss. Finally the author compares the literature on the Holocaust with the magical realisms of South American writers such as Gabriel Garcia Marques.

---

1 Dr. Oto LUTHAR, ZRC SAZU, Centre for interdisciplinary research, Ljubljana.

Ozaveščanje mladih o holokavstu

Alenka Markov¹

Ministrstvo za zunanje zadeve je leta 2013 v sodelovanju z Ministrstvom za izobraževanje, znanost in šport, Zavodom RS za šolstvo in nekaterimi vodilnimi raziskovalci na področju holokavsta v Sloveniji izvedlo projekt ozaveščanja o holokavstu.

Pri načrtovanju projekta smo izhajali iz zavez, ki jih je prineslo članstvo v Mednarodni zvezi za spomin na holokavst leta 2011. V nekajletnem procesu včlanjevanja v to organizacijo, ki združuje 31 držav v aktivnostih, posvečenih izobraževanju, proučevanju in ohranjanju spomina na holokavst, je bil med drugim velik poudarek na šolskem učnem načrtu in obravnavi tematike holokavsta v njem. Želeli smo si izoblikovati sliko o tem, s kakšnim poznavanjem holokavsta slovenska mladina zapušča osnovnošolske klopi in kje je prostor za dodatne napore pri poučevanju te teme.

V prvi fazi projekta smo opravili raziskavo, v kateri je sodelovalo 23 slovenskih šol z 824 devetošolci. Na podlagi analize odgovorov teh dobrih 4 odstotkov slovenskih devetošolcev smo ugotovili, da slovenska mladina osnovnošolske klopi zapušča s solidnim poznavanjem holokavsta v splošnih okvirih. Okoli 90 odstotkov vprašanih devetošolcev je pravilno opredelilo, kaj je holokavst in kdaj se je izvajal, 67 odstotkov pa jih je prav tako pravilno ocenilo, koliko Judov je v holokavstu izgubilo življenje.

Zadovoljni smo lahko tudi s tem, da je dobrih 60 odstotkov vprašanih devetošolcev vedelo, da je 27. januar dan spomina na holokavst. Pri tem je vredno poudarka, da je tedaj, ko je bila raziskava opravljena, Slovenija ta dan kot nacionalni dan spomina obeležila šele petkrat.

Nekaj slabši so bili rezultati analize odgovorov na vprašanja, ki so se osredotočila na holokavst na slovenskih tleh. Pravilni odgovori na vprašanja o žrtvah holokavsta, delih Slovenije, kjer je prišlo do holokavsta, in številu slovenskih Judov, ki so v holokavstu izgubili življenje, so bili v razponu med 40 in 60 odstotkov vseh odgovorov.

Ta rezultat je bil delno pričakovan, razloge zanj pa lahko iščemo v dejstvih, da se je poglobljeno raziskovanje tega dela slovenske zgodovine začelo šele pred nedavnim in da je literature o holokavstu v Sloveniji za to starostno skupino malo.

V Sloveniji je treba okrepiti zavest, da holokavst ni bil nekaj, kar se je dogajalo drugje, in da so zato nauki, ki jih moramo izluščiti iz tega zločina in tragedije, še posebej relevantni tudi za naš prostor in za našo mladino. Sodelujoči v projektu smo tu videli možnost, da prispevamo svoj delež. Ministrstvo za zunanje zadeve je tako lansko leto izdalo knjižico *Neznane sledi: judovstvo, antisemitizem in holokavst v slovenski zgodovini*. Knjižica je bila izdana v 3.500 izvodih in je od decembra 2013 na voljo v

---

1 Alenka MARKOV, Ministrstvo za zunanje zadeve RS, *Sektor za človekove pravice*.

knjižnicah vseh slovenskih osnovnih in srednjih šol. Prav tako je na voljo v splošnih knjižnicah in na spletu.

Glavni avtor, dr. Luthar, je v *Neznanih sledih* slovenskim žrtvam holokavsta nadel ime in obraz in povedal njihove zgodbe. Ministrstvo za zunanje zadeve je hvaležno sodelujočim v projektu, posebej glavnima avtorjema knjižice, dr. Otu Lutharju in dr. Martinu Pogačarju, pa tudi vsem drugim, katerih čas in znanje sta omogočila pripravo knjižice, s katero se je projekt zaključil.

Raising awareness of the Holocaust amongst young people

Alenka Markov¹

During 2013 a project was carried out to raise awareness of the Holocaust. This was orchestrated by the Ministry of Foreign Affairs in cooperation with the Ministry of Education, Science and Sports, the National Education Institute of the Republic of Slovenia, and some of the leading scholars of Slovenia from within the field of Holocaust studies and research.

When we were planning the project, our starting-point was a commitment to preserving and passing on the memory of the Holocaust, as affirmed when we became members of the International Union in 2011. The process of joining this organisation, uniting 31 countries in activities dedicated to educating, studying, and preserving the memory of the Holocaust, covered several years. Amongst other things within our project there was a strong emphasis on the curriculum and addressing the topic of the Holocaust therein. We wanted to obtain an insight into Slovenian youths' knowledge about the Holocaust when leaving the primary school arena, and also to explore any further possibilities for the further teaching of it.

During the first phase of the project, a research study was performed within 23 Slovenian primary schools, recruiting 824 ninth grade pupils. Based on an analysis of the responses of more than 4 % of Slovenian ninth grade pupils, it was discovered that within a general framework, Slovenian youth left primary school with a sound knowledge of the Holocaust. About 90 % of respondents in the ninth grades correctly identified what the Holocaust was and when it was implemented; 67 % of them also knew how to properly estimate the number of Jewish people who lost their lives during the Holocaust.

We were pleased that over 60 % of respondents in the ninth grade knew that January 27th was the Holocaust Memorial Day. In this connection it shouldn't be forgotten that at the time when the survey was performed Slovenia was only just celebrating this day as a national day of remembrance for the 5th time.

The results from the collated analyses to the questions about the Holocaust in Slovenia in particular were not as promising. Correct answers to questions about the victims of the Holocaust regarding those parts of Slovenia most affected by it, along with the number of Slovenian Jews who lost their lives in the Holocaust, only ranged from 40 to 60 % of all responses.

As a matter of fact, this result was partially expected. The reasons can be found in the fact that the in-depth exploration of this part of Slovenian history is relatively

---

1 Alenka MARKOV, Ministry of Foreign Affairs, Republic of Slovenia, *Human Rights Department*.

recent, and that the literature about the Holocaust in Slovenia for this age group is relatively small.

In Slovenia, it is necessary to generate awareness that the Holocaust was not something that happened elsewhere and that the lessons we need to extract from this crime and tragedy are especially relevant to our country and for our youth. As participants in the project, we saw here an opportunity to make our contribution. Last year the Ministry of Foreign Affairs issued a booklet *Unknown traces: Judaism, Anti-Semitism and the Holocaust in Slovenian history*. The booklet was issued as 3,500 copies and has been available in the libraries of all Slovenian primary and secondary schools since December 2013. It is also available in public libraries and on the Internet.

In *Unknown traces*, the lead author Dr Luthar PhD named Slovenian victims of the Holocaust, gave them faces, and told their stories. The Ministry of Foreign Affairs is grateful to the participants in the project, especially the main authors of the booklet, Dr Oto Luthar PhD and Dr Martin Pogačar PhD, as well as all others whose time and expertise enabled the preparation of this booklet, with which the project could be completed.

Edukacija o holokavstu v Sloveniji

Franc Kuzmič¹

V prispevku poskušam prikazati nekaj ugotovitev in stanje v edukaciji o holokavstu v Sloveniji. Konec druge svetovne vojne je pokazal bilanco, kruto število največjega genocida nad Judi v zgodovini, okrog šest milijonov žrtev, kar danes imenujemo holokavst.

V Sloveniji se v zadnjem času posveča vse več časa edukaciji o holokavstu, posebno mladim. Zakaj je to potrebno? V Sloveniji na žalost o tem še vedno ni tiste stopnje zavesti, ki bi jo morali imeti. Še vedno se namreč pojavlja namerna pozaba in še vedno je do neke mere prisoten prikrit antisemitizem. Objektivno prikazovanje krutih dogodkov, ki bi morali ostati kot spomin in opomin, je zelo pomembno. Trezno prikazovanje vseh teh dejstev vodi prav tako k temu, da se tudi starejši ljudje začnejo poglobljati v preteklost in naši generaciji, s tem pa tudi prihodnjim, odkrivajo tako imenovane pravičnike.

V prispevku poskušam vsaj delno pokazati edukativno dejavnost v Sloveniji na področju filma, razstavne dejavnosti in publicistike (knjige, razprave, publikacije), na znanstvenih srečanjih in simpozijih o holokavstu v šolah, na okroglih mizah, spominskih večerih in tiskovnih konferencah, ob spominskih obeležjih, kakor tudi na vsakoletni evropski dan judovske kulture v septembru.

Ključne besede: *edukacija, antisemitizem, holokavst, šoa, Slovenija*

Uvod

V prispevku želim spregovoriti o edukaciji o holokavstu v Sloveniji. Najprej naj pojasnim besedo holokavst. Izvira iz grške besede holókaustos (holó-kaustos), kar dobesedno pomeni popolnoma sežgano oz. žrtev ali daritev, sežgana na ognju. Besedo so od šestdesetih let prejšnjega stoletja uporabljali v pomenu genocida nad Judi v drugi svetovni vojni. K prepoznavnosti je najbolj prispevala leta 1978 predvajana igrana ameriška televizijska serija o usodi sicer izmišljene nemške judovske družine. Pozneje so serijo predvajale tudi številne evropske televizijske hiše. Beseda se prav tako uporablja v spominskem muzeju Yad Vashem v Jeruzalemu v Izraelu. Toda z judovskega vidika je bolj ustrezna beseda šoa,² ki se v današnjem pomenu uporablja že od druge svetovne vojne dalje. Tudi v slovenščini vse pogosteje nadomešča besedo holokavst.

Konec druge svetovne vojne je pokazal bilanco: grozoviti obseg največjega, okoli šest milijonov žrtev obsegajočega genocida nad Judi v zgodovini, kar torej danes imenujemo holokavst.

V Jeruzalemu v Izraelu stoji spominski muzej Yad Vashem, ustanovljen leta 1953, čeprav je že tedanja politika imela svoje poglede nanj, kajti takratni premier Ben-

1 Mag. Franc KUZMIČ, muzejski svetovalec, Murska Sobota.

2 Hebrejsko *šoa* = velika nesreča.

Gurion je izjavil, da je zanj močna država Izrael najboljši spomenik judovskim žrtvam. V muzeju potekajo mednarodni shodi in izobraževanja na temo holokavsta. Enega teh izobraževanj je kot udeleženec iz Slovenije obiskal prof. Boris Hajdinjak, profesor zgodovine na mariborski Prvi gimnaziji. Slovenske učitelje in mladino je po obisku takole poučil:

»Ne samo da je bil muzej vse dni mojega obiska poln predvsem mladih obiskovalcev, pač pa je bil tudi odnos najstnikov do muzeja enkratno: nikomur ni zvonil telefon, nihče ni jedel ali pil in še žvečilne gume so pred vhodom izpljunili. Pa tudi sam sem začutil poseben odnos Izraelcev do Yad Vashema.«³

Tudi sam sem ta muzej obiskal trikrat in delim isto mnenje.

Zanimivo je, da je v Prekmurju zaradi multikonfesionalnosti vladala tudi verska strpnost. Seveda so se včasih zgodili kakšni izpadi, a kaj hujšega ni bilo. Takšno sliko je slovenski javnosti med obema vojnama predstavil tudi Franc Bajlec:

»Nekaj, kar je ostali Sloveniji tudi tuje, je verska razdeljenost v naši krajini ... Verske nestrpnosti v naši krajini ni, to lahko vsakdo mirne duše pove. Samoposebi je pa razumljivo, da ne more biti povsod vse tako, kakor je tam, kjer vlada verska enotnost. Vera oblikuje človekovo dušo in uravnava njegova dejanja. Katoličani in evangeličani v naši krajini živijo skupaj, so si sosedje, pomagajo drug drugemu in govorijo med seboj, kakor da ni nobene razlike med njimi, pa vendar so si tudi med seboj različni. Židov je samo v naši krajini več, kot v vsej ostali Sloveniji. Ne rečem, da so tudi nesreča za našo krajino, kakor se to često sliši o kakem kraju, imajo pa veliko trgovin v središčih in po vaseh v svojih rokah in radi njih pridnosti, vztrajnosti in tudi brezobzirnosti njim ne more konkurirati nihče. V trgovskem boju z Židom navadno vsak nežid podleže.«⁴

O tem, da so poveljne revolucionarne oblasti Jude postavile v pozabo oz. na stranski tir, ni treba izgubljeni besed. Pred leti je lendavska oblast porušila tamkajšnjo judovsko šolo kot edini tovrstni ostanek nepremične dediščine na Slovenskem.

Leta 2009 pa je tudi Slovenija 27. januar sprejela kot dan spomina na holokavst.

V Sloveniji se v zadnjem času vse bolj in vse več posvečamo edukaciji o holokavstu, predvsem edukaciji mladih. K temu so sprva pripomogli mediji, ki so začeli postopno ozaveščati ljudi in zlasti učitelje, ti pa so to vedenje prenesli v razrede in ga posredovali učencem v različnih oblikah.

Zakaj je to dejansko potrebno? V Sloveniji o tem žal še vedno ni tiste stopnje zavesti, ki bi morala biti. Še vedno se namreč pojavlja načrtna pozaba in še vedno je do neke mere navzoč antisemitizem.

Antisemitizem se torej pojavlja. Ali je šlo npr. za antisemitizem ali zgolj za objestnost v januarju 2009, ko se je na sinagogi v Mariboru pojavil grafit *»Juden raus. Gazza. Juden*

3 Boris HAJDINJAK, Šo'ah – spominjajmo se!, *Zgodovina v šoli*, 19, št. 1–2, Ljubljana 2010, str. 78.

4 Franc BAJLEC, Naše posebne razmere, Verske razlike, *Novine*, Črensovci, 18. avgust 1929, str. 2.

raus«? Ob tem dogodku je vodja Sinagoge dr. Marjan Toš v dnevniku Večer med drugim zapisal:

»V Sloveniji ne moremo govoriti o odkritem antisemitizmu večjega obsega, a kljub temu moramo spremljati vsak droben pojav z elementi ali znaki tega predsodka. Tudi v primeru zadnjih napisov na stenah mariborske sinagoge.«⁵

Ne gre zgolj za ilegalna dejanja in morebitno objestnost, ampak tudi za bolj odkrita dejanja. V dnevniku Delo je Luj Šprohar, književnik in predstavnik invalidskih organizacij, med drugim zapisal:

»Ali je bilo treba sprožiti vojno v Afganistanu in Iraku, ki Američanom ni hotel ničesar vzeti, pa je šlo menda za nekakšno tajno orožje, s katerim naj bi Irak na primer ogrozil Izrael in svetovno židovstvo, ki finančno uničuje Ameriko in Evropo? Saj ni čudno, da sta Hitler in Stalin dobro vedela te stvari in sta jih zato preganjala z vsemi jadri. Prav jim je.«⁶

Zoper takšno pisanje je dr. Igor Vojtic vložil ovadbo na okrožno državno tožilstvo v Ljubljani, v kateri med drugim pravi:

»Del moje družine je med 1941–43 v okviru preganjanja »z vsemi jadri« odpibnilo v brvaško taborišče Jasenovac in so ostali tam za vedno. Poleg tega čutim svojo dolžnost ohranjanja spomina do vseh žrtev holokavsta kot član Upravnega odbora Judovske skupnosti Slovenije.«⁷

Ali pa posmeh rednega novinarja Dela Jožeta Pojbiča:

»Rešitev za domače vinogradniške delavce in kletarje bi bila v takšnem primeru samo ena: vstopiti v judovsko vero.«⁸ Med novinarje, ki s svojim enostranskim pisanjem zoper izraelsko državno politiko ustvarjajo pogoje za naraščanje antisemitizma v Sloveniji, prišteva dr. Igor Vojtic še Boštjana Videmška, Branka Sobana (oba Delo), Erika Valenčiča (Mladina), Jožeta Plešnarja (Večer).

Ko sem dr. Igorja Vojtica zaprosil za pomoč z gradivom za pripravo tega prispevka (referata), mi je na koncu takole napisal:

»G. Kužmič, vidite sedaj, zakaj je vaše delo na izobraževanju o holokavstu tako pomembno in vredno. Ko bo spet postalo prepozno in bodo morebiti odpeljali mene, boste ostali ljudje s čisto vestjo.«⁹

Filmi

Danes so poleg tiskane besede najvplivnejši medij filmi, bodisi dokumentarni ali igrani, in ti so med prvimi začeli prispevati k ozaveščanju o holokavstu v Sloveniji.

5 Marjan TOŠ, Antisemitizem brez Judov?, *Večer*, 28. januar 2009, str. 8.

6 Luj ŠPROHAR, *Delo*, 1. oktober 2011.

7 Prepisano iz kopije ovadbe z dne 7. novembra 2011. Na tem mestu se za usluho in dovoljenje gospodu dr. Igorju Vojtici najpristrčneje zahvaljujem.

8 Jože POJBIČ, *Delo*, 10. marec 2011.

9 Pismo avtorju tega prispevka 5. februarja 2012.

Že je bila omenjena igrana ameriška televizijska serija o usodi izmišljene judovske družine Weiss v letih med 1935 in 1945, ki so jo leta 1978 začeli predvajati v Ameriki, potem pa se je znašla tudi na naših tleh.

Drugi takšen film je bil *Schindlerjev seznam*, ki so ga po Sloveniji predvajali leta 1994. Film je naredil na obiskovalce močan vtis, tako da se je zanimanje za to tematiko dodatno poglobilo. V murskosoboškem televizijskem studiu smo na podlagi tega govorili o usodi prekmurskih Judov. Kot gostjo sem povabil gospo Eriko Fürst, ki je bila sama udeleženka trpljenja v taborišču Auschwitz in ga preživela. Pripoved je bila zelo iskrena in pretresljiva. To je potem spodbudilo še novinarje, ki so začeli o tem pisati reportaže v časnike in revije.

Prvi dokumentarni film o Judih v Prekmurju¹⁰ je po predlogi avtorja tega prispevka pripravil režiser Štefan Celec. Film ima naslov *Spomin na prekmurske Jude* (2007). Predvajali so ga v več televizijskih hišah, tudi na nacionalni televiziji. Režiser se spominja, da je montaža filma potekala zelo mučno, ker so bile izjave tako boleče, da so morali nekajkrat prekiniti snemanje. Izjave so bile prekrute, dodaja.

Zelo odmeven je bil dokumentarni film Radiotelevizije Slovenija, ki ga je odlično pripravila Katja Stamboldžioski s pomenljivim naslovom: *Šoa. Težja molka*. Film je bil narejen leta 2008, predvajan pa ob dnevu holokavsta januarja 2009.¹¹

Med filmi, ki so bili posneti na temo holokavsta, lahko omenimo še: *Nasvidenje, otroci*,¹² *Življenje je lepo*,¹³ *Pianist*,¹⁴ *Skrivnost*,¹⁵ *Deček v črtasti pižami*,¹⁶ *Tri obljube*.¹⁷ Vse si je bilo mogoče ogledati tudi v Sloveniji.

Objektivno prikazovanje krutih dogodkov, ki naj bi ostali kot spomin in opomin, je zelo pomembno. Opažamo namreč, da judovstvo zanima študente več izobraževalnih smeri (teologija, zgodovina, etnologija, slovenistika, likovna umetnost ipd.). Ker sem

---

10 Film je bil posnet leta 2005, predvajan pa leta 2007.

11 Tukaj naj mi je dovoljeno, da objavim pismo, ki sem ga poslal gospe Katji Stamboldžioski. Med drugim sem zapisal: »Hvala za poslani posnetek, ki sem ga takoj pregledal. Tudi v torek sem pogledal še enkrat po televiziji. Moram Vam resnično čestitati. Zadeva je dobro narejena. To sem ugotovil sam, sem pa počakal še mnenje drugih tenkočutnih »kritikov«. Vsi do sedaj so se res izrazili pobvalno. Stvar je bila narejena profesionalno. Prav tako je bila pokrita celotna Slovenija in širše (Trst, Gorica). Škoda le, da nismo vključili še Porabja. Prav tako je bilo pravično za vse odmerjeno. Čeprav ista tema, vseeno različni pristopi in usklajena interpretacija in vezno besedilo. Nadvse lepo je med sklopki vkomponirana Erika Fürst s svojim pričevanjem. /.../ Istega mnenja je tudi gospod dr. Toš, s katerim sva se o tem menila. Zadolvoljna je tudi g. Erika Fürst, ki včasih ni zadovoljna. Povedala mi je, da je prav tako sama dobila ganljiva pobvalna telefonska in GSM sporočila.« (29. 1. 2009).

Še isti dan mi je po elektronski pošti odgovorila: »Pozdravljeni, zelo sem vesela vaše pobvale in moram reči, da je nam ustvarjalcem res pomembno, da so tako sodelujoči kot širša javnost zadovoljni s filmom. Tudi mi prejemamo res pozitivne odzive, kar me je stalo že kar nekaj kavic ... Tudi naš direktor TV-ja nam je čestital, seveda tudi številni kolegi, ki so film videli.«

12 *Au revoir les enfants*, 1987 (104 min).

13 *La vita è bella*, 1997 (116 min).

14 *The Pianist*, 2002 (150 min).

15 *Un secret*, 2007 (105 min).

16 *The Boy in the Striped Pyjamas*, 2008 (94 min).

17 *Tri obečanja*, 2011 (19 min).

sam skoraj vsem konsultant, mentor ali svetovalec, opažam, da imajo ti študentje pravilen odnos do pristopa k raziskovanju in obdelavi te tematike.

Naj med drugim omenim, da si je diplomantka režije na ljubljanski akademiji Maja Weiss izbrala za diplomsko nalogo dokumentarec, ki ga je naslovila *Židje v Sloveniji* (1989/90).

Razstave

Ena od oblik edukacije o holokavstu je razstava.

Leta 2004 je bila v Sinagogi Maribor razstava z naslovom *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*. Razstava je bila do takrat na ogled že v 19 državah po svetu. V sliki in besedi je poskušala prikazati holokavst – trpljenje evropskih Judov od prihoda nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 in vse do propada nacistične Nemčije leta 1945. Prikazanega je bilo tudi nekaj gradiva o holokavstu slovenskih Judov, predvsem prekmurskih, ter posledice ideologije, ki je hotela sredi Evrope imeti etnično, rasno in kulturno čisto družbo. Razstava je nastala v sodelovanju s Centrom Simona Wiesenthala iz Jeruzalema. Ob razstavi je izšla priložnostna brošurica.

Leta 2008 so tri slovenske ustanove, Muzej novejšje zgodovine Slovenije iz Ljubljane, Sinagoga Maribor in Pokrajinski muzej iz Murske Sobote, predstavile razstavo z naslovom *To ni otroška igra* s podnaslovom *Otroci med holokavstom – ustvarjalnost in igra*. Razstavo je pripravil Spominski center Yad Vashem iz Jeruzalema. Razstava je bila pripravljena na prenosnih panojih, besedilo pa je bilo prevedeno iz nemščine; na dodatnih panojih je bilo dodano še gradivo, ki se je v zvezi s to tematiko nanašalo tudi na Slovenijo.

Med okoli šestimi milijoni Judov, umorjenih med holokavstom, je bilo približno milijon in pol otrok, preživelo jih je le nekaj tisoč. Med umorjenimi je bila torej četrtina otrok. Tudi ta podatek je pri edukaciji zelo pomemben.

Sporočilo razstave je bilo in je, da so judovski otroci prihajali iz različnih okolij in holokavst je nasilno končal njihovo otroštvo. Številni so opravljali dela odraslih in tako obupan in onemoglim staršem pomagali, jih opogumljali in jim dajali upanje v boju za preživetje. V prostem času so našli čas tudi za najrazličnejše igre. Razstava je imela edukativni namen in je bila v teh treh slovenskih razstaviščih dobro obiskana.

Naj omenim še nekaj razstav.

Kolo nasilja je bila razstava, ki so jo v Ljubljani leta 2004 postavili muzealci iz več slovenskih muzejev in drugih ustanov. Na razstavi je bilo nazorno prikazano nasilje, ki se je dogajalo predvsem v 20. stoletju. Predstavljeni so bili tudi Judje, nad katerimi se je zgrnilo nasilje holokavsta med drugo svetovno vojno. Ob tej priliki je izšel obsežen katalog, v katerem so avtorji obdelali razne teme o nasilju. Usodo judovske skupnosti v Sloveniji v 20. stoletju sem obdelal in predstavil avtor tega prispevka.

Sinagoga v Mariboru pripravlja in organizira veliko razstav na temo o Judih. Januarja 2009 je bila npr. razstava *Judje v Prekmurju*, posvečena mednarodnemu dnevu spomina na žrtve holokavsta. Razstavo so pripravili skupaj s Pokrajinskim muzejem iz Murske Sobotne. Sinagoga v Mariboru ima tudi gostujoče razstave na tematiko o Judih, pa ne zgolj iz Slovenije, ampak tudi širše, tako iz Hrvaške kot tudi iz sosednje Avstrije.

Na Prvi gimnaziji v Mariboru so leta 2010 pripravili dokumentarno razstavo *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*, ki je bila postavljena na vidnem mestu – v avli gimnazije.

Dokaj močna judovska skupnost je bila tudi na Primorskem, zato so v graščini Coronini v Šempetru pri Novi Gorici 21. januarja 2011 odprli dokumentarno razstavo *Po sledeh judovske dediščine na Slovenskem*. Organizirano je bilo tudi strokovno predavanje *Slovenski Judje – med pozabo in spominom*.

Po Sloveniji kroži prav tako zelo poučna razstava *Zvezdna proga – razstava o holokavstu*. Spremlja jo kratek, a zanimiv in poučen katalog, v katerem je več krajših prispevkov. Eden od piscev, dr. Marjan Toš, je svoj prispevek naslovil *Holokavst – nenapisana zgodovina*. Izraz si je izposodil pri slovenskem filozofu in univerzitetnem profesorju dr. Levu Kreftu, po poreklu prav tako Judu, ki je v enem svojih prispevkov opozarjal, »da holokavst presega kakršnokoli individualno ali kolektivno krivdo ali sramoto in zanj so predobro vedeli že tedaj, ko se je začel, da bi lahko govorili o skritosti. Konec koncev je šlo za dolgo načrtovan in dovolj očitno izpeljan načrt. Holokavstu je usojena vloga nenapisane zgodovine, ker se ga ne da spremeniti v zgodovino; iz holokavsta se ne da izpeljati zgodovinskega smisla in napredka.« Tako se po njegovem zgodbe o holokavstu ne da povedati. In naj bi še kakor koli pripovedovali, »bi ne mogli spraviti s sveta dejstva, da ste lahko vsak trenutek žrtev hladnega, načrtnega in vendarle okrutno izpeljanega iztrebljanja, ki sovraži v vas nekaj, na kar nimate nikakršnega vpliva.«¹⁸

V Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti je bila leta 2011 odprta razstava *Afera Dreyfus (1894–1906)*. Razstavo so pripravili študentje zgodovine s koprške univerze pod vodstvom mentorice dr. Darje Kramberger in jo tudi prezentirali. Razstavo je pod strokovnim vodstvom obiskovala osnovnošolska in srednješolska mladina, zelo veliko ljudi pa je bilo tudi na odprtju. Razstava je gostovala v več krajih po Sloveniji.

Pavlova hiša (Pavelhaus) iz avstrijske Portne (Laafelda) gostuje v zadnjem času po Sloveniji (Maribor, Ljubljana, Murska Sobota, Lendava) z razstavo umetniškega fotografa Branka Lenarta *Preteklo in pozabljeno*. Gre za fotografske posnetke judovske kulture, ki se je na ozemlju Slovenije ohranila do današnjih dni. Že sam naslov jasno pove njen namen. Razstavo spremlja prav tako bogat katalog, ki ga je pripravila mag. Elisabeth Arlt.

V Lendavi je stalna postavitev razstave *Judje v Lendavi* (od leta 2002). Razstavo obiskujejo turisti, učenci in dijaki ter drugi. Je zelo edukativna. Sčasoma je prerasla v razširjeno in prav tako stalno postavitev z naslovom *Judje v Prekmurju*. Del te razstave

---

18 Lev KREFT, *Šo'ab (spremna beseda)*, v: Wolfgang BENZ, *Holokavst*, Ljubljana 2000, str. 13.

je tudi sestavni del stalne razstave Pomurskega muzeja v Murski Soboti; v muzeju organizirajo razne učne ure s to tematiko z delovnimi listi.

Po sledih judovske dediščine na Slovenskem je pregledna razstava, ki daje vpogled v ohranjeno judovsko kulturno nepremično, materialno dediščino na Slovenskem. Po besedah avtorja razstave dr. Janeza Premka in vodje projekta dr. Marjana Toša je namen razstave »soočiti velikokrat neobveščeno laično in strokovno javnost s tem pomembnim segmentom skupne zgodovine, ki je nedvomno pomenil vsestransko obogatitev prostora in časa. Spričo povojnih političnih razmer in katastrofalnih posledic holokavsta je prišlo do zgodovinskega izbrisa spomina na slovenske Jude, kar se je posledično odražalo tudi pri odnosu do obranjanja judovske dediščine.«¹⁹

Knjige, razprave, publikacije

Nedvomno so tudi knjige uspešno edukativno sredstvo. Sem prištevamo leposlovne knjige, strokovne monografije, zbornike itd.

Leposlovni prvenec Mirjam Steiner je knjiga *Vojak z zlatimi gumbi*.²⁰ Avtorica knjige je bila internirana, zato je delo bolj ali manj avtobiografske narave.

Nekatere druge knjige, tuje in domače, v katerih je obdelana ta tematika, so še: John Boyne, *Deček v črtasti pižami*; Irène Cahen-Janca in Maurizio A. C. Quarello, *Tudi drevesa jokajo*; Misha Defonseca, *Preživela z volkovi*; Morris Gleitzman, *Nekoč in Potem*; Kathy Kacer, *Skrivnost Gabijine omarice*; Oto Luthar in Martin Pogačar, *Dežela senc*;²¹ Art Spiegelman, *Maus*; Annette Wiewiorka, *Kako sem hčerki razložila Auschwitz*; Karen Levine, *Hanin kovček*; Dušan Šarotar, *Koncert za violino in orkester*; Imre Kertes, *Brezusodnost in Kadiš za nerojenega otroka*.

Murskosoboška založba Franc-Franc je leta 2010 izdala knjigo dr. Dragice Haramija *Holokavst skozi otroške oči*. Kakor ugotavlja Haramijeva, je tema holokavsta v mladinski književnosti še vedno tabuizirana, saj so vsa obravnavana dela z izjemo *Dnevnika Ane Frank* izšla šele v zadnjih petih letih. Pojasnila je, da obstaja več tipov besedil: dnevnik oseb, ki so bile žrtve holokavsta, besedila taboriščne proze tistih, ki so preživeli, besedila o skrivanju pred taborišči in zgodovinski romani. Knjiga Dragice Haramija prinaša kratko zgodovino holokavsta in osnovne termine (izrazje) ter 16 leposlovnih del, od tega šest mladinskih. Večina del je sicer prevedenih, nekaj zgodb pa je slovenskih avtorjev. V knjigi, ki je dejansko monografija, so zbrana dela, ki tematizirajo koncentracijsko taborišče v Auschwitzu.

Veliko vzgojno vrednost za mlade ima gotovo knjiga *Dnevnik Ane Frank*, ki je prvič izšla leta 1947. Prevedena je tudi v slovenščino in je doživela več ponatisov in izdaj. Ob pravilni interpretaciji je nedvomno dobro edukativno sredstvo pri najstnikih.

19 *Večer*, 4. september 2013, str. 22.

20 Knjiga na 87 straneh je izšla v Ljubljani leta 1964 pri založbi Pota mladih.

21 Podnaslov knjižice je: *Spomin na izgon in izginotje judovske skupnosti v Prekmurju*.

V zadnjem času je raziskovalec na Inštitutu za novejšo zgodovino dr. Andrej Pančur izdal pomembno delo *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta* (2011). V knjigi predvsem statistično obdela in prikaže stanje judovskega prebivalstva v Sloveniji pred drugo svetovno vojno, torej pred holokavstom, in po njej. Knjiga oz. študija je zelo dobro izhodišče za nadaljnje študijske raziskave v tej smeri.

Druga pomembna knjiga, ki je prav tako izšla pred kratkim, je doktorska disertacija dr. Marjana Toša, predelana v knjižno izdajo z naslovom *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude* (2012). V knjigi je obravnavan pretežno antisemitizem, pa holokavst prekmurskih Judov in spomin na vse to do danes. To je prva sinteza te tematike doslej, čeprav je še veliko sivih lis, ki jih bo treba obdelati in posredovati javnosti.

V ta sklop lahko prištevamo še razne kataloge oz. publikacije ob razstavah. Njihovo besedilo ima prav tako edukativni pomen.

V slovenščini je na voljo tudi nekaj zbornikov o posameznih koncentracijskih taboriščih.

Znanstvena srečanja – simpoziji

Oddelek za zgodovino Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru in Pokrajinski arhiv Maribor sta 14. januarja 1997 priredila enodnevni simpozij in razstavo z naslovom *Mariborski Židje ob petstoletnici izгона iz mesta*. Univerza v Mariboru, Pokrajinski arhiv Maribor in Mestna občina Maribor pa so v dneh od 16. do 19. oktobra 1997 organizirali mednarodni simpozij *Srednjeveške judovske skupnosti in njihova kulturna dediščina v srednji Evropi*. Leta 2000 je v Časopisu za zgodovino in narodopisje izšel *Judovski zbornik* z referati s teh dveh srečanj. Prispevki v zborniku (žal ne vseh udeležencev)²² so razdeljeni v dve področji: zgodovinski prikaz in kulturna dediščina.

V Sloveniji je edukativno dejavnost kot nacionalna koordinatorica prevzela Sinagoga Maribor, ki jo vodi dr. Marjan Toš. Vseskozi se v ta projekt vključuje vse več soorganizatorjev, kar je razveseljivo. Tako so bili leta 2011 med soorganizatorji tudi: Muzej novejše zgodovine Slovenije v Ljubljani, Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani, Univerzitetna knjižnica iz Maribora, Pokrajinski muzej iz Murske Sobote, Pavlova hiša iz Potrne (Laafelda) v Avstriji, Študijski center za narodno spravo iz Ljubljane, Prva gimnazija iz Maribora, Osnovna šola Draga Kobala iz Maribora, Osnovna šola Pesnica pri Mariboru, Evropsko središče Maribor, občina Šempeter - Vrtojba, Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko iz Nove Gorice, Raziskovalno-dokumentacijski center JAS iz Ljubljane in Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije.

Že nekaj let se v Mariboru prirejajo znanstvena srečanja prav na temo edukacije o holokavstu. Srečanje, ki je bilo 15. oktobra 2009, je bilo poimenovano kot znanstveni sestanek z naslovom *Preseganje nestrpnosti*, na njem so obravnavali tudi Jude.

---

22 V spremni besedi je namreč zapisano: »V tem zborniku objavljam močno razširjena besedila referatov večine na tem simpoziju sodelujočih predavateljev.« (ČZN, Ljubljana 2000, str. 6).

Naslednje leto, torej leta 2010, je bilo v Mariboru v Sinagogi znanstveno srečanje *Holokavst in njegove posledice na Slovenskem*. Z referati so sodelovali slovenski zgodovinarji, ki se ukvarjajo s to tematiko. V vabilu v obliki zloženke je dr. Toš svoj apel zaključil z besedami:

»Naj odzvanja biblični »Zakhar« (spominjal se boš) in naj nam okrepi težnjo k spominjanju in pričevanju ...«.

Znanstveno srečanje v okviru mednarodnega projekta *Šoa – spominjajmo se* z naslovom *Vsako leto eno ime* je bilo v Mariboru v Univerzitetni knjižnici 26. januarja 2011, dan pred svetovnim dnevom holokavsta. Zvrstilo se je sedem referatov, katerih osrednja rdeča nit je bila reševanje Judov s pomočjo posameznikov, t. i. pravičnikov. Na srečanju je bil predstavljen tudi referat *Učenje o holokavstu – svetovne izkušnje*, ki so ga pripravili predstavniki Yad Vashema: dr. Wolf Kaiser in dr. Juliane Wetzel iz Nemčije ter dr. David Silberklang iz Izraela. Simpozij je bil potem še v letih 2012 in 2013, vključeni so bili tudi referati o Romih, ki so prav tako doživeli strahote taborišč, a se je nanje pozabilo. Organizator poskrbi, da so referati vsako leto objavljeni v posebnem zborniku.

V sklopu dogajanj ob spominu na holokavst leta 2011 je bilo v Mariboru na Prvi gimnaziji naslednji dan, 27. januarja, strokovno predavanje dr. Ota Lutharja z naslovom *Nacizem in samoironija*, na Osnovni šoli Draga Kobala pa odprtje dokumentarne razstave *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*. Istega dne je Sinagoga v Mariboru ponudila na ogled dokumentarno-fotografsko razstavo *Preteklo in pozabljeno* s kulturnim večerom v izvedbi dijakov mariborske Prve gimnazije in s svečanim nagovorom častnega pokrovitelja projekta, ministra za zunanje zadeve Republike Slovenije Samuela Žbogarja.

O holokavstu v šolah

Gimnazija v Murski Soboti je v okviru projekta *Preseganje mej*, v katerega so bile vključene šole iz obmejnih območij Avstrije in Slovenije, 10. januarja 2008 pripravila prireditve z naslovom *Ana Frank – zgodba za sedanjost*. Na prireditvi so bile podeljene nagrade za najboljše literarne prispevke, ki so jih pisali učenci zadnjih razredov osnovnih šol na temo vojne. Po prireditvi je bila na gimnaziji na ogled še potujoča razstava z istim naslovom.²³

V ta okvir sodi tudi posebno srečanje z dijaki na isti šoli, na katerem sem sam predstavil zgodovino prekmurskih Judov, dr. Marjan Toš pa izsledke za svojo doktorsko disertacijo – spomin na prekmurske Jude po letu 1945. Dijaki so pri predstavitvi seveda postajali bolj in bolj nemirni. Potem pa je spregovorila interniranka Erika Fürst. S posebnim tonom, premori, dikcijo in z iskrenostjo je pripovedovala o svoji kalvariji do samega taborišča smrti v Auschwitz, o življenju in peklenskem trpljenju v taborišču, žalostnih družinskih vezeh, osvoboditvi, poti domov in potem poskusu ponovnega življenja na požganem in uničenem ognjišču, o nesebični pomoči

²³ Razstavo sta financirali Hiša Ane Frank iz Amsterdama in Združenje Ane Frank, ki ima sedež na Dunaju.

sošolcev itd. Med njeno pripovedjo so dijaki utihnili, nastala je grobna tišina, pojavile so se celo solze v očeh. Tega ni mogoče opisati, to je treba samo doživeti. Iz tega sledi, da so takšna pričevanja iz prve roke gotovo najboljši edukator.

Po tem zgledu je leta 2010 srečanje z Eriko Fürst z naslovom *Preživela sem taborišče smrti Auschwitz* ... pripravila tudi Prva gimnazija iz Maribora. Sledila so vabila še od drugod. Celotna gimnazija iz avstrijske Radgone (Radkersburg) so jo želeli poslušati.

V času spomina na holokavst je bila leta 2011 na Osnovni šoli Pesnica pri Mariboru tematska učna ura *V opomin naslednjim rodovom – holokavst* in srečanje s predstavniki Yad Vashema.

Med slovenskimi učitelji si za edukacijo o holokavstu največ prizadeva prof. Boris Hajdinjak iz Prve gimnazije v Mariboru. Med drugim pripravlja prispevke za učitelje po šolah, med drugim v šolski publikaciji *Zgodovina v šoli*.

Na znanstvenem srečanju ob mednarodnem dnevu spomina na žrtve holokavsta *Šoa – spominjajmo se: Vsako leto eno ime* januarja 2014 je učiteljica Marjetka Berlič predstavila nadvse zanimivo dobro prakso poučevanja o holokavstu na Osnovni šoli Draga Kobala v Mariboru. V ta namen so si izbrali knjigo *Hanin kovček*. Projekt so zelo dobro zastavili, ga pripravili in izvedli in po besedah Berličeve je imel neverjetno presenetljiv uspeh. Otroci so npr. med drugim dobili povsem spoštljiv odnos do hrane pri šolskih obrokih. S projektom so dosegli tudi druge pozitivne vzgojne smotre, ki so bili zastavljeni.

Okrogle mize, spominski večeri in tiskovne konference

Tudi to je ena izmed oblik edukacije o holokavstu. Naj omenim le nekaj takih dogodkov.

V času spomina na holokavst je bil leta 2010 v Sinagogi v Mariboru organiziran *Spominski večer*. Nagovor je imel predsednik Vlade Republike Slovenije Borut Pahor. Nastopila sta pevski zbor in Gibalno gledališče Prve gimnazije Maribor.

Ena od okroglih miz je bila npr. 20. maja 2010 na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani prav z naslovom *Holokavst na Slovenskem*. O najnovejših zgodovinskih raziskavah in trendih s področja muzejske predstavitve in poučevanja o tej tematiki so spregovorili vidni slovenski raziskovalci holokavsta in judovstva.

Za seznanitev širše javnosti je bila 25. januarja 2011 na Ministrstvu za zunanje zadeve Republike Slovenije tiskovna konferenca s predstavitvijo aktivnosti na področju proučevanja zgodovine in posledic holokavsta nad slovenskimi Judi ter prizadevanj za polnopravno članstvo Slovenije v mednarodni organizaciji ITF (učenje o holokavstu). Sodelovali so predstavniki organizatorjev prireditev.

Dr. Cirila Toplak s Fakultete za družbene vede v Ljubljani je v svojem referatu o holokavstu v sodobnosti, in sicer med relativizacijo in politizacijo, med drugim poudarila:

»Navsezadnje, kot ugotavlja Slavoj Žižek v knjigi Življenje v času konca, ima vsaka družba svojega simbolnega »Juda« in torej tudi potencial za genocid. Danes so čisto blizu nas znaki, da ta potencial ni znanstvena fantastika. Poglejte urbanizirano Madžarsko, poglejte Zlato zoro v Grčiji. Skratka, pomembno je, da ne dopustimo, da se holokavst ne ekskluzivira ali minimalizira, oboje škodi našemu razumevanju pomena holokavsta za nas, tukaj in zdaj.«²⁴

Spominska obeležja

V Sloveniji poskušamo prispevati k edukaciji še s spominskimi obeležji.

Med spominska obeležja spadajo fasadne plošče na stavbah, judovska pokopališča, kjer so poleg grobov tudi spomeniki oz. spominska obeležja, kakor v Dolgi vasi pri Lendavi, potem spominski park žrtvam holokavsta v Murski Soboti na nekdanjem judovskem pokopališču itd.

Leta 2010 je bil v času spomina na holokavst 29. januarja pred železniško postajo v Murski Soboti postavljen spomenik, ki ga sestavljata klopca in kovček. Spomenik metaforično opozarja na usodo prekmurskih Judov, ki so morali v koncentracijska taborišča.

V Mariboru so bili januarja 2012 v spominskem dnevu na holokavst postavljeni Tlakovci spomina.

Ob dnevu holokavsta leta 2012 je predsednik Republike Slovenije dr. Danilo Türk odlikoval gospo Eriko Fürst, soboško Judinjo, ki je preživela taborišče v Auschwitzu, z zlatim redom za zasluge *»za izjemen osebni prispevek k slovenski in evropski zgodovinski zavesti o holokavstu iz avtentične perspektive preživelega ter za dragocen prispevek k ohranjanju spomina na zgodovino in usodo slovenskih Judov.«²⁵*

Evropski dan judovske kulture

Prva nedelja v septembru je posvečena evropskemu dnevu judovske kulture (EDJK). Sinagoga Maribor je namreč od leta 2010 nacionalni koordinator projekta, s katerim po vsej Evropi predstavljajo judovsko zgodovino in kulturo s poudarki na nekaterih skupnih iztočnicah, ki povezujejo judovsko kulturno dediščino na stari celini. Poglavitni namen organizatorjev prireditev v okviru nacionalnih koordinacijskih odborov je, da bi izvirno in sporočilno bogato izpostavili judovsko zgodovino, kulturo in kulturno dediščino kot sestavni del evropske dediščine, kulture in zgodovine. Judovstvo je namreč pustilo pečat na življenjskem slogu večine evropskih narodov in ljudstev, tako prek vrednot, ki jim sledi, kot tudi zaradi skupnega življenja Judov in Nejudov. Ta dediščina je na Slovenskem, splošno gledano, sicer skromna, a

24 Referat na okrogli mizi v Negovi, 5. september 2013.

25 Citirano iz utemeljitve na vabilu iz protokola avtorju tega prispevka, 24. januar 2012.

vendarle ohranjena. V okviru projekta EDJK jo vsako leto z različnimi aktivnostmi predstavljamo najširši javnosti. S tem projektom slovenski organizatorji tudi odpravljajo nekatere stereotipe o nepomembnosti judovskega življa na Slovenskem v preteklosti in zlasti v sodobnem času, ko se soočamo z dejstvom, da imamo v Sloveniji eno najmanjših judovskih skupnosti v Evropi.²⁶

Vsako leto se v EDJK v Sloveniji vključuje vse več krajev, predvsem na območjih, kjer so včasih živeli Judje. Leta 2011 so ga obeležila slovenska mesta Maribor, Murska Sobota, Lendava, Ptuj in Ljubljana. Nosilna tema programa je bila *Zazrti v prihodnost*.

Na prireditvah se tega dne odvijajo predavanja, literarna branja, pravljice, koncerti, filmske projekcije in spremljajoče razstave.²⁷

Trezno prikazovanje vseh teh dejstev vodi tudi do tega, da se starejši ljudje začnejo poglobljati v preteklost in naši generaciji odkrivajo t. i. pravičnike. Pravičniki so ljudje, ki so rešili življenje vsaj enemu Judu. In iz Slovenije prihaja letos predlog za še enega upravičenega pravičnika, ki bo našel svoje mesto v spominskem centru v Jeruzalemu.

Ob dnevu spomina na holokavst sem leta 2012 dal izjavo za javnost; zapis o tem je bil objavljen tudi na spletni strani Sobotainfo: »... saj se je spomin na holokavst in padle žrtve po besedah Kuzmiča izgubil predvsem pri mlajši populaciji, zato komemoracija predstavlja dobro izhodišče za opomin tudi prihodnjim generacijam.«²⁸

Sklepna beseda

Naj ta prispevek zaključim z besedami dr. Marjana Toša:

»Spomin na holokavst in na tragedijo genocida pa ne sme biti le spomin na žrtve, pač pa tudi na tiste, ki so to največjo tragedijo iz prve polovice 20. stoletja preživeli. Dolžnost zdajšnjih generacij in tudi naloga zgodovinopisja je, da 66 let po koncu holokavsta in zaradi odhajajočih generacij preživelih preprečimo izgubo spomina na eno najtemnejših plati zgodovine minulega stoletja.«²⁹

---

26 Povzeto iz okrožnice Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor, 3. junij 2011.

27 V Murski Soboti so organizirali *Popoldne judovske glasbe in poezije*. Obisk je bil nadvse dober in je vse obiskovalce zelo navdušil. Nastopila je mlada vokalno-instrumentalna skupina Harfa - Kinor iz Murske Sobote. Izvajalci so brali staro svetopisemsko hebrejsko poezijo ter poezijo evropskih in svetovnih pesnikov in celo pesnikov iz dežele ob Muri.

28 Dostopno na www.sobotainfo.com [30. 1. 2012].

29 Marjan TOŠ, *Zvezdna progga*, Maribor 2011, str. 8.

Education within Slovenia about the Holocaust

Franc Kuzmič¹

Key words: *education, anti-Semitism, Holocaust, Shoa, Slovenia*

In the following contribution I would like to speak about the Holocaust education within Slovenia.

After the end of World War II, numbers were made available that there had been 6 million victims of the horrible genocide of the Jews, today named the Holocaust or the more recent term Shoah.

In recent years more attention has become devoted to education about the Holocaust for the young people in Slovenia. It started with the media, which introduced this topic to adults, and education workers eventually brought it into the classroom. Why is it actually necessary? Sadly, in Slovenia we still haven't reached the level of consciousness that we ought to. Methodical oblivion and a certain amount of anti-Semitism are still present. The fact is, that the after-the war revolutionary authorities side-tracked the Jews.

Objective interpretations of the cruel happenings, which should remain embedded in our memories as reminders, are significant, especially as we have noticed that Jewry is interesting for a variety of students (of theology, history, ethnology, Slovene, fine arts, etc.).

In Slovenia education about the Holocaust is coordinated at the national level by the Maribor Synagogue, which is led by Marjan Toš, PhD. Throughout this project more co-operators became involved, which was very encouraging.

Each January, for several years now, the International Holocaust Remembrance Day has been commemorated with as a scientific symposium 'Each Year One Name', where experts discuss and present their latest research on the topic of education regarding the Holocaust.

The first Sunday in September is dedicated to the European Day of Jewish Culture (EDJC). Since 2010 the Maribor Synagogue has been the national coordinator of the European project, which promotes Jewish history and culture by connecting its legacy to the old continent. Their goal within the national framework is to re-present the authentic and varied Jewish history, culture and heritage as a constituent part of European history, culture, and heritage. Jewry has left remarkable imprints on the lifestyles of the majority of European nations, through their values as well as

---

1 Mag. Franc KUZMIČ, Museum Advisor, Murska Sobota.

the co-existence of Jews and Non-Jews. This particular heritage is quite modest in Slovenia however it is preserved and presented each year through the EDJC project by a variety of activities for the wider public. Due to this project some stereotypes concerning the trials of the Jewish population in Slovenia in the past and especially in modern living, as we face one of the smaller Jewish communities in Europe, are being brushed aside.

Each year the number of localities taking part in the project is rising, especially in surroundings where Jews lived. On this special Sunday lectures are organised, as well as literature reading, story telling, musical concerts, movie projections, and exhibitions.

Sober representation of all the known facts leads to the point that older people start to delve deeper into the past and unveil to our generation the so-called *Righteous*. These are the ones, who saved at least one Jewish life.

One of the more persuasive Holocaust witnesses is a concentration camp survivor Erika Fürst from Murska Sobota. She willingly visits schools and explains to the juveniles her personal experiences in the Auschwitz death camp. The former President of Slovenia Danilo Türk, PhD., honoured her with a merit order.

And this year another recommendation for the title Righteous is being sent to the Memorial Centre in Jerusalem from Slovenia.

In this contribution I have tried to sketch the educational activities in Slovenia within the fields of movies, exhibitions, journalism (books, debates, and publications), scientific meetings and symposiums, about Holocaust education in schools, debates, memorials, press conferences, and the European Day of Jewish Culture.

Učenje o holokavstu na Osnovni šoli Draga Kobala Maribor

Marjetka Berlič¹

Cilji dela izhajajo iz posodobljenih učnih načrtov za pouk predmetov zgodovina ter domovinska in državljanska kultura in etika: vseživljenjsko izobraževanje, posameznikov položaj in vloge v različnih skupnostih, človekove in otrokove pravice, obsodba zločinov proti človeštvu, holokavst ter druge oblike množičnega kršenja človekovih pravic. Bolj poglobljeno smo se obeleževanja 27. januarja lotili na pobudo Zavoda za šolstvo in pet let ob tem dnevu organiziramo različne oblike spomina na žrtve holokavsta, nekatere aktivnosti pa organiziramo v skladu s cilji učnih načrtov pri samem pouku. S sodelovanjem Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor smo imeli razstave, sodelovali smo pri simboličnem polaganju tlakovcev spomina. Pri pouku smo učence motivirali s filmi (Centropa – Tri obljube, Preživeti v Sarajevu, Pianist in Schindlerjev seznam). V devetem razredu so učenci brali leposlovna mladinska dela in jih kombinirali z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo. Mlajšim učencem smo tematiko približali s pomočjo knjige Hanin kovček. Mlajši učenci so se izjemno odzvali na pripoved o deklici Hani. Prav s pomočjo te knjige je bilo mogoče uresničiti največ ciljev iz obeh učnih načrtov. Učenje o holokavstu ponuja veliko vzporednic z vsakdanjim življenjem (kršitve človekovih pravic, položaj posameznika ...). Tako je učenje o holokavstu obenem tudi učenje za življenje tukaj in zdaj.

Ključne besede: *človekove pravice, holokavst, mladinska književna dela, spletna učilnica, razstava, sodelovanje*

Razstave na tematiko holokavsta

V šolskem letu 2010/11 je pri nas na pobudo Centra judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor gostovala razstava *Holokavst 1933–1945 (Pogum, da se spominjamo)*. Po razstavi sta vodili dve devetošolki, ki sta pri nasvetih za vodenje sodelovali z dijaki Prve gimnazije Maribor, ki je to razstavo gostila že pred tem. Profesor Boris Hajdinjak je na šolo pripeljal tudi dijakinje, ki so bile na ekskurziji v Auschwitzu. Medpredmetno smo se povezali pri predmetih zgodovina ter domovinska in državljanska kultura in etika. Z učenci smo pogledali filma *Pianist* in *Schindlerjev seznam* ter se o njiju pogovorili. Tako so učenci pred samim ogledom razstave imeli že nekaj informacij o holokavstu prek filmskih zgodb. Po ogledu razstave je sledil še pogovor v razredu.

Kako so mlajši učenci spoznali holokavst s pomočjo knjige Hanin kovček?

Na hodniku, kjer so bili razstavní panoji prve gostujoče razstave na temo holokavsta (v šolskem letu 2010/11), so se nekajkrat ustavili tretješolci in z grozo strmeli v panoje. Povedali so še svojim sošolcem in v odmorih je bilo na hodniku že veliko

---

1 Marjetka BERLIČ, Osnovna šola Draga Kobala Maribor.

učencev iz prvega vzgojno-izobraževalnega obdobja (6–9 let). Prostor, kjer je bila razstava, ni namenjen prehodu, a ni se dalo nič več napraviti. Neka mama tretješolke je na pogovorni uri vprašala učiteljico, kakšne fotografije gleda njena deklica, saj je o videnem doma z grozo pripovedovala. Ravnateljica šole je želela, da jim o tem nekaj razložim, saj jih ne moremo pustiti brez informacij, slikovno gradivo jih je pretreslo. Dobila sem težko nalogo, saj mi ni bilo jasno, kako naj osemletnikom in devetletnikom razložim holokavst. Ravno v tistem času sem pri devetošolcih zaključevala branje knjig o holokavstu v mladinski književnosti. Pri tem mi je bila v veliko pomoč knjiga Dragice Haramija *Holokavst skozi otroške oči*. Tam sem se seznanila z mladinskimi deli o holokavstu. Z nekaterimi knjigami sem se kot bralka seznanila prvič. Izšle so v letih 2004, 2005 in 2007, torej so bile dokaj nove. Tako sem prebrala delo Karin Levine *Hanin kovček*, Kathy Kacer *Skrivnost Gabijine omarice* in Johna Boyna *Deček v črtasti pižami*. Po prebranih knjigah in premisleku sem se odločila, da bom učencem od drugega do petega razreda to tematiko najlaže predstavila na osnovi literarnega dela. Odločila sem se za *Hanin kovček*. Čeprav imajo vsa omenjena dela o holokavstu otroško perspektivo, se mi je zdelo, da jim bo Hana nekako najlaže povezala zgodbo o grozi holokavsta.

Tako sem začela v svojih prostih urah obiskovati učence. Trajalo je dva meseca. To so bile moje najbolj nenavadne in pretresljive ure v vseh desetletjih mojega dela kot učiteljice zgodovine. Najprej se mi je zdelo, da so sedemletni otroci v drugem razredu še premajhni, a me je učiteljica enega od treh oddelkov drugega razreda prepričala, da naj poskusim pri njih. Tako sem se dogovorila, da me učenci pričakajo v krogu. Čim bolj preprosto sem jim poskušala povedati zgodbo o Hani. Pokazala sem jim knjigo in pripoved poskušala čim bolj približati njihovi razvojni stopnji. Vsebino sem povezovala z vsakdanjim življenjem in govorila o nevarnosti, da lahko v nekem trenutku vsak postane žrtev preganjanja. Skoraj pri vsaki uri je kdo od otrok zajokal. Tega nisem želela, a se je preprosto zgodilo. Pri prvi uri, ko je nekaj otrok začelo hlipati, sem nemočno pogledala razredničarko, naj mi vendar pomaga. Toda tudi ona se je tako vživela v zgodbo in ganjeno onemela, da sem morala uro speljati sama. Kakor koli sem se naslednje ure trudila, so v večini razredov potočili kar nekaj solz. Intuitivno sem se odločila, da jim po kratkem ogledu razstave dam še domačo nalogo. Pred spanjem naj svojim staršem povedo nekaj o hvaležnosti. Pri malici naj pomislijo na Hanino mamo, ki je svoji deklici iz taborišča za rojstni dan poslala darilce, napravljeno iz skorjic kruha. Tako smo se poslovili. Ure so potekale dosti bolj čustveno, kot sem si želela. Vem pa, da je tisti trenutek, ko se dotakneš otroškega srca, dragocen in neponovljiv. Tako sem speljala vse ure v vseh treh drugih, tretjih, četrth in petih razredih. Na podružnično šolo v Brezje sem vzela kar dva panoja in jim zgodbo o Hani in holokavstu povedala ob njiju.

Na prvih pogovornih urah je nekaj staršev vprašalo razredničarke svojih otrok, kakšno uro so imeli njihovi otroci, saj so jih zvečer stisnili k sebi in jim povedali, kako so hvaležni, da jih imajo. Pri malici je vsaj nekaj naslednjih dni bilo dosti manj odpadkov.

Slika 37: Z drugošolci ob *Haninem kovčku* na podružnični šoli v Brezju, marec 2011

Najbolj pa so bili neverjetni odzivi otrok. Kjer koli so me videvali, so prihajali k meni in me spraševali, kdaj zopet pridem k njim in jim kaj povem o Hani. Po treh letih so me na šolski prireditvi ustavili starši neke deklice in mi povedali, da sem njena najljubša učiteljica. Začudena sem jim rekla, da njihove deklice ne učim in gre najbrž za pomoto. Deklica mi je povedala, da ne gre za pomoto, saj sem bila njihova učiteljica eno uro v četrtem razredu in sem jim povedala zgodbo o Hani, ki je njo tako prevzela, da je ne more pozabiti. Posebej si je zapomnila pogovor o hvaležnosti do hrane in staršev.

Učenci od sedmega do desetega leta starosti so se tako seznanili s pojmom holokavst preko knjige *Hanin kovček*. V pogovoru so ugotavljali, kaj je Hano najbolj prizadelo in zakaj se ji je to sploh dogajalo. Tako so tudi obsojali tiste, ki so to počenjali. Za kaj več ni bilo časa in tudi ne potrebe. Glede na odzive staršev in otrok je zgodba o Hani dosegla svoj namen. Seznaniti, povezati in živeti drugače.

Domače branje pri pouku zgodovine v devetem razredu

Že pred leti sem poskušala z domačim branjem pri pouku zgodovine, ki je bilo prostovoljno. Brali so *Dnevnik Ane Frank*. Odzivi učencev, ki so knjigo prebrali, so bili dobri. O knjigi so razmišljali, tudi njihovo poznavanje dejstev o drugi svetovni vojni sem lahko povezala s prebranim dnevniškim zapisom. Zato sem se v šolskih letih 2012/13 in 2013/14 odločila za spodbujanje branja vseh učencev v devetem razredu. V šolskem letu 2012/13 smo imeli tri oddelke devetih razredov, v šolskem letu 2013/14 pa dva. V prvem letu domačega zgodovinskega branja in povezave z delom v spletni učilnici sta dva učenca izbrala knjigo Toda Strasserja *Val*, ki je prvotno ni bilo na seznamu. Učenci, ki slabše berejo, so lahko predstavili enega pravičnika ali

prebrali krajši članek na to temo. Predlagala sem knjige *Dnevnik Anne Frank*, Karin Levine Hanin *kovček*, Kathy Kacer *Skrivnost Gabijine omarice*, Arta Spiegelmana *Maus* ter članke o pravičnikih med narodi. Naslednje leto je ena učenka izbrala knjigo Zlate Filipović *Zlatin dnevnik*. Gre za zgodbo o vojni in strahu in seveda se je takoj ponudila paralela z ostalimi literarnimi junaki v vojni.

Slika 38: Izbor knjig za domače branje

Motivacija

Pred samim branjem in navodili sem učence seznanila s temo z ogledom filma *Tri obljube* (*Tri obečanja*). S filmom sva se s kolegico seznanili ob dnevu spomina na holokavst januarja 2012, ki ga je organiziral Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor. Film je učence izjemno pritegnil in se jih dotaknil. Decembra 2012 sva se s kolegico Heleno Rošker Štok udeležili Centropinega vikend seminarja v Beogradu. Tam sva predstavljali temo o poučevanju holokavsta na naši šoli in bili edini predstavnici iz Slovenije. Spoznali sva obe sestri Kalef in srečanje z njima naju je dodatno motiviralo. To nama je uspelo prenesti tudi na otroke. Centropini filmi so odlični za potrebe pouka (*Tri obljube*, *Preživetje v Sarajevu*). Tako so bili učenci odlično motivirani in začeli so prebirati knjige.

Slika 39: Film *Tri obljube*

Uporabila sem metode razgovora, demonstracije, dela z zgodovinskimi in literarnimi besedili, metodo dela z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo.

Tabela 1: Navodila za branje in poročila – kombinirano delo v spletni učilnici (spletna učilnica predmeta zgodovina v 9. razredu)

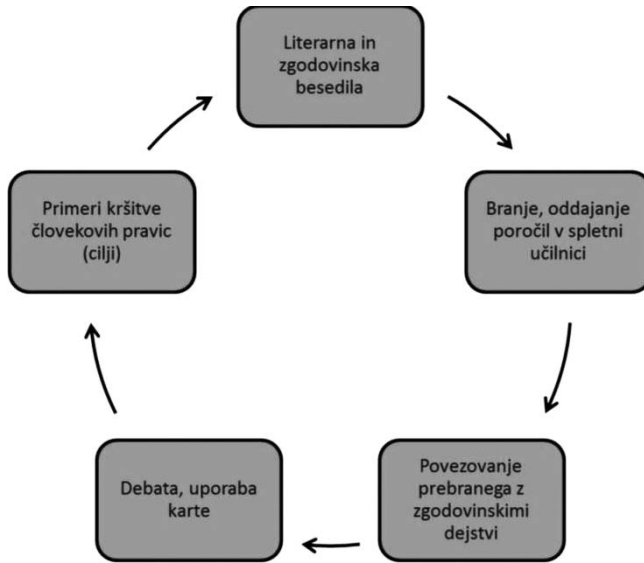
Kriterij za ocenjevanje knjige	Opisnik
Podatki o knjigi	Avtor, naslov, letnica in kraj izdaje, založba
Utemeljitev izbire knjige	Učenec zapiše utemeljitev, ki ga je pritegnila k branju.
Kratek opis vsebine	Vsebine je največ za pol strani, glavne osebe, prelomni dogodki, oceni resničnost zgodbe, če je samo literarno delo utemelji, zakaj se to v resničnosti ne bi moglo zgoditi.
Časovna opredelitev	Navede čas dogajanja in ga umesti v širši zgodovinski kontekst.
Zgodovinska dejstva, uporaba na karti	Poišče in navede kraje dogajanja in jih poveže s celotnim dogajanjem v času druge svetovne vojne na tem področju (uporaba učbenika ali druge literature).

Tabela 2: Končno poznavanje teme in sinteza podatkov (spletna učilnica predmeta zgodovina v 9. razredu)

Poznavanje teme	Učenec dobro/delno/ pozna značilnosti obravnavane teme
Utemeljevanje, argumentiranje	Učenec svoje odgovore utemelji z argumenti iz učbenika in je pri tem samostojen.
Sinteza podatkov	Učenec povezuje spoznanja iz prebranega dela in znanja, ki ga je pridobil iz literature in pri pouku, upošteva utemeljitve sošolcev.

Načrtovan časovni okvir je bil tri učne ure pri pouku zgodovine. Na koncu sem dodala še eno uro, v enem razredu pa dve, saj so bili učenci pri interpretaciji literarnih del dosti bolj natančni. Že oktobra so dobili navodila za domače branje pri pouku zgodovine, v glavnem so izbrali knjige iz seznama, dva učenca sta izbrala svojo knjigo s podobno tematiko. Navodila za domače branje in oddajanje nalog po prebrani knjigi so učenci dobili tudi v spletni učilnici zgodovine. Po oddaji prispevkov so učenci svoje ugotovitve predstavili ob zgodovinski karti in podatke, ki so jih dobili, povezali z zgodovinskimi dejstvi iz vsebin o drugi svetovni vojni. Učenci so diskutirali in delili svoja občutja ob branju knjig v obeh oddelkih (šolsko leto 2013/14).

Svoje znanje, stališča, časovne predstave, ki so jih pridobili z branjem in spoznanji pri pouku, so učenci obe leti povezovali z ogledom gostujočih razstav na šoli – *Zvezdna proga* in *Anini mariborski vrstniki* ter z obiskom razstave o Ani Frank na Prvi gimnaziji Maribor. Učenci na razstavah radi prisluhnejo dijakom (Prva gimnazija Maribor) ali sošolcem vodičem na šoli. Mlajše učence po gostujočih razstavah vodim sama.

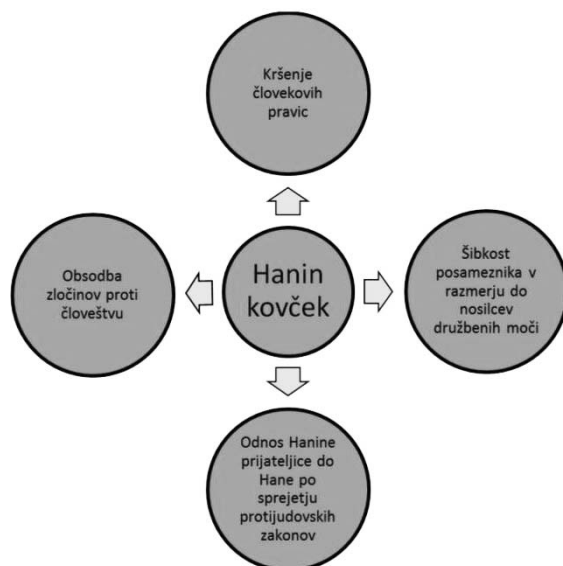
Slika 40: Potek dela za domače branje s kombinacijo dela v spletni učilnici

Zanimivo je, da se je največ učencev v obeh letih odločilo za branje knjige Karin Levine *Hanin kovček*. V tej knjigi se je prepletlo tudi največ ciljev iz učnih načrtov obeh predmetov.

Povezovanje z drugimi projekti na šoli

Že nekaj let imamo na šoli projekt Kulturna dediščina. Tudi ta projekt vsako leto povežemo z dnevom dejavnosti (kulturni dan, posvečen kulturni dediščini Maribora). Devetošolci vsako leto obišejo Center judovske kulturne dediščine Sinagoga Maribor in si ogledajo tlakovce spomina na Ulici kneza Koclja. Pri simboličnem polaganju tlakovcev na Pobrežju leta 2012 so sodelovali tudi naši učenci. Simbolično so tlakovce položili na Nasipni ulici 68 v spomin Dragu Singerju, Erni Singer (roj. Kohnstein) in Milanu Singerju ter na Ulici borcev za severno mejo 2 v spomin Jeannet Kohnstein (roj. Blum), Pavli Kohnstein in Viljemu Kohnsteinu. Glasbeni del programa je pripravila učiteljica glasbene umetnosti Sonja Volarič.

Branje mladinske literature pri pouku zgodovine na temo vojne in kršitev človekovih pravic je del širšega projekta bralne pismenosti. Čeprav velja prepričanje, da učenci vedno manj berejo, pri pouku zgodovine okrog 90 odstotkov učencev prebere knjigo ali članek. Pri tem povežem delo z informacijsko-komunikacijsko tehnologijo s preprostim branjem in vživljanjem v neki drug čas. Učenci izredno dobro izbirajo dele knjig, ki so se jih najbolj dotaknile, in iščejo primere kršitev človekovih pravic. Prebrano in oddano v spletni učilnici pa nato prikažejo na karti in povezujejo z dejstvi o drugi svetovni vojni. Svetle točke v tej tematiki predstavljajo ljudje, ki so pomagali Judom. V povezavi z družino Kalef spoznavamo pravičnika Andreja Tumpeja.

Slika 41: Cilji iz obeh učnih načrtov v povezavi s knjigo *Hanin kovček*

Zaključek

Povezovanje vsebin predmetov domovinska in državljanska kultura in etika ter zgodovina je nastalo na osnovi dela prejšnjih let. Z delom v spletni učilnici in ob spodbujanju branja knjig sem povezovala zgodovinske cilje z državljansko kulturo: odgovorno delo in kritično aktivno delovanje in svobodomiselnost, saj so učenci pridobljena znanja povezovali z vsakodnevnim življenjem in iskali rešitve za solidarnost ter kritično pogumno delovanje. Pri medpredmetnem povezovanju sva sodelovali s kolegico Heleno Rošker Štok, ona pri pouku domovinske in državljanske kulture in etike, jaz pri pouku zgodovine. Pri delu uporabljava filme na Centropinih straneh, ki so kratki in dovolj povedni. Zelo pomembno se mi zdi, da učenci berejo, uporabljajo sodobne oblike informacijsko-komunikacijske tehnologije ter v sintezi svoje znanje uporabijo na karti in dosegajo znanje višjih taksonomskih stopenj. Seveda pa se mi zdi izredno pomembno, da to ni samo učenje o grozi, pač pa da v zgodbi o holokavstu najdejo tudi primere pogumnih posameznikov (pravičnikov med narodi), ki so za reševanje nedolžnih ljudi tvegali svoje življenje. To so ljudje, ki dajejo navdih in upanje. Tako poučevanje o holokavstu ni samo učenje s podatki, pač pa tudi učenje za življenje.

Learning about the Holocaust in the primary school 'Drago Kopal'

Marjetka Berlič¹

Key words: *Human Rights, Holocaust, youth literature, web classroom, exhibition, cooperation*

The objectives of this work resulted from the updating of curricular subjects for teaching history and patriotism, civic culture and ethics: covering lifelong learning, the individuals' positions and roles in different communities, human and children's rights, condemnation of crimes against humanity, the Holocaust, and other forms of mass human rights violations. On the initiative of the Institute of Education we conducted a deeper approach into the celebration of the 27th January. On this day various forms of remembering the Holocaust victims have been organized over the past five years. Some of the activities have been performed during school lessons in accordance with the curriculum objectives. In cooperation with the Centre of Jewish Cultural Heritage Synagogue Maribor we have organized exhibitions and participated in laying symbolic commemorative paving stones. In classes we have motivated students with films (*Centropa – Three promises, Survive in Sarajevo, The Pianist, and Schindler's List*). In the ninth grade, students read youth literature and combined it with information communication technology. Younger pupils were attracted to the topic with the aid of the book *Hana's Suitcase*. They responded extremely well to a story about the girl Hana. This book was exactly what was needed for achieving most of the objectives from both curricula. Learning about the Holocaust has many parallels with our daily life (human rights violations, the position of an individual person ...). In this way, learning about the Holocaust is also learning for life here and now.

---

1 Marjetka BERLIČ, Primary school Drago Kopal, Maribor.

Seznam slik

Slika 1: Mariborska tekstilna tvornica, PAM, Zbirka fotografij in razglednic, inventarna št. 7246.

Slika 2: Obrazec davčne napovedi za leto 1937 (za Mautnerja ter tedanje solastnike Mariborske tekstilne tvornice), PAM, Fond MT, AŠ 72.

Slika 3: Hiša na Trgu svobode 6, Mautner je tukaj stanoval v letih med 1931 in 1941, fotografija iz leta 1927, PAM, Zbirka fotografij, inventarna številka 12059.

Slika 4: Sodba Vojaškega sodišča za Franca Mautnerja in brata Deutch leta 1945, PAM Fond MT, AŠ 281, Vojaško sodišče Maribor, št. 965/45.

Slika 5: Grafična ponazoritev trianonske travme, www.erdely.ma/publicisztika.php?id=156777&cim=meglopottak [1. 3. 2014].

Slika 6: Vkorakanje madžarske vojske v Erdély po drugi dunajski dodelitvi, avgust 1940, www.w2incolor.com/hungary/1+hunsoldiers_+sept.html [1. 3. 2014].

Slika 7: Žrtve racij madžarske vojske v Novem Sadu januarja 1942, http://collections1.yadvashem.org/arch_srika/Albums/49-68/57_16.jpg [1. 3. 2014].

Slika 8: Judovski pripadniki delovnih enot pri verskem obredu, 1942, Memorial museum of Hungarian speaking Jewry, http://www.tm-it.co.il/avodat-kfiya/show_item.asp?levelId=65106&itemId=33&template=1&picId=250 [24. 2. 2014].

Slika 9: Skrb za železniško infrastrukturo, 1941, Memorial museum of Hungarian speaking Jewry, http://www.tm-it.co.il/avodat-kfiya/show_item.asp?levelId=65107&itemId=33&template=1&picId=277 [24. 2. 2014].

Slika 10: Težaško delo v okolici Bánhide, 1942, Memorial museum of Hungarian speaking Jewry, http://www.tm-it.co.il/avodat-kfiya/show_item.asp?levelId=65106&itemId=33&template=1&picId=248 [24. 2. 2014].

Slika 11: *Muzsos* in madžarski oficirji na utrjenem položaju v Ukrajini, 1943, Memorial museum of Hungarian speaking Jewry, http://www.tm-it.co.il/avodat-kfiya/show_item.asp?levelId=65106&itemId=33&template=1&picId=254 [24. 2. 2014].

Slika 12: Judje, namenjeni v Bor, čakajo v apatinskem pristanišču na vkrcanje na splav, ki ga je parnik Karadorđe nato po Donavi povlekel do Prahova, avgust 1943, Memorial museum of Hungarian speaking Jewry, http://www.tm-it.co.il/avodat-kfiya/show_item.asp?levelId=65187&itemId=619&picId=681&template=1 [21. 1. 2013].

Slika 13: Eno od taborišč v bližini rudnika Bor, Yad Vashem, <http://collections.yadvashem.org/photosarchive/en-us/5242.html> [21. 1. 2014].

Slika 14: Karikature, ki ponazarjajo življenjske razmere v Boru. Avtor je bil očitno nastanjen v taborišču Heidenau, enem od osmih v borskem taboriščnem kompleksu, Memorial museum of Hungarian speaking Jewry, http://www.tm-it.co.il/avodat-kfiya/show_item.asp?levelId=65187&itemId=33&template=1&picId=690 [24. 2. 2014].

Slika 15: Delo v kamnolomu, Bor, http://collections1.yadvashem.org/arch_srika/Albums/49-68/57_25.jpg [1. 3. 2014].

Slika 16: Delavska izkaznica Béle Frischa iz leta 1944, Memorial museum of Hungarian speaking Jewry, http://www.tm-it.co.il/avodat-kfiya/show_item.asp?levellId=65105&itemId=33&template=1&picId=64 [24. 2. 2014].

Slika 17: Gradnja jugovzhodnega okopa na avstrijskem Štajerskem, http://akhinterland.files.wordpress.com/2013/03/suedostwall_erinnern-at.jpeg [1. 3. 2014].

Slika 18: Marš smrti: kolona na poti od Gradca čez Hieflau proti Zgornji Avstriji, http://akhinterland.files.wordpress.com/2013/03/todesmarsch-apa-at_screen.jpg [1. 3. 2014].

Slika 19: Trianonski odzivi: madžarski propagandni plakat, namenjen Prekmurcem in Medžimurcem, <http://richardmajor.com/BISL/history10/III.html> [1. 3. 2014].

Slika 20: Evidenčni karton Alfreda Teichmana s podatki o kraju in času njegove smrti, Hadisír nyilvántartó, <http://www.hadisir.hu/popup.php?t=1&i=675576578825712488> [24. 2. 2014].

Slika 21: Evidenčni karton s podatki o času in kraju smrti Karolya Schöna, Hadisír nyilvántartó, <http://www.hadisir.hu/popup.php?t=1&i=121142629534007000> [24. 2. 2014].

Slika 22: Ladislav Vajs iz Lendave po prihodu domov leta 1945, Mirjana GAŠPAR, Beata LAZAR, *Židje v Lendavi*, Lendava 1997, str. 83.

Slika 23: Gradnja barak v enem od taborišč blizu rudnika Bor, YVCD, http://collections1.yadvashem.org/arch_srika/1001-1500/1211-1409/1249_54.jpg [1. 3. 2014].

Slika 24: Evidenčni karton Evgena Jenöja Grossa s podatki o času in kraju njegove smrti, Hadisír nyilvántartó, <http://www.hadisir.hu/popup.php?t=1&i=43608007486910584> [24. 2. 2014].

Slika 25: Ajdovščina pred prvo svetovno vojno, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, PANG 667, Zbirka razglednic krajev, Ajdovščina.

Slika 26: Judovsko pokopališče v Rožni dolini pri Novi Gorici, kjer so pokopani tudi člani rodbine Bolaffio, zasebni arhiv Renata Podbersiča.

Slika 27: Pogled na glavni ajdovski trg v času Avstro-Ogrske, na levi strani velika hiša družine Bolaffio, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, PANG 667, Zbirka razglednic krajev, Ajdovščina.

Slika 28: Spominski park pravičnikov med narodi, arhiv muzeja Yad Vashem.

Slika 29: Zora Pičulin v spominskem parku pravičnikov, Yad Vashem, arhiv muzeja Yad Vashem.

Slika 30: Spominska plošča pravičnice med narodi Zore Pičulin, arhiv muzeja Yad Vashem.

Slika 31: Grob Zore Pičulin na ljubljanskem pokopališču Žale, arhiv CJDK Sinagoga Maribor, Foto Nuša Lešnik.

Slika 32: Razglas Redarstvenega ravnateljstva NDH.

Slika 33: Dokument iz leta 1941, D. ACKOVIĆ, *Romi u Beogradu*, Beograd 2010, str. 244.

Slika 34: Vabilo na odprtje razstave »*Quando morì mio padre – Ko je umrl moj oče*«, zasebni arhiv Borisa M. Gombača.

Slika 35: Katarina in Daisy leta 1942, zasebni arhiv Katarine Bebler.

Slika 36: Preživeli interniranki Katarina Bebler in Daisy Dente, zasebni arhiv Katarine Bebler.

Slika 37: Z drugošolci ob *Haninem kovčku* na podružnični šoli v Brezju, marec 2011, arhiv OŠ Draga Kobala Maribor.

Slika 38: Izbor knjig za domače branje, <http://www.emka.si/438939-maus-zgodba-o-prezivetju/PR/114138>, https://www.google.si/search?q=val+todd+strasser&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ei=EZd4U9nFEo6e7AaUzYCYAg&ved=0CAYQ_AUoAQ&biw=134, https://www.google.si/search?q=dnevnik+ane+frank&biw=1344&bih=685&tbm=isch&imgil=zsRcj_a0XD85wM%253A%253Bhttps%253A%252F%252F, http://www.mb.sik.si/priporocamo_opis.asp?id=5&lang=sl&str=51 [22. 2. 2014].

Slika 39: Film *Tri obljube*, <http://www.centropa.org/> [30. 1. 2014].

Slika 40: Potek dela za domače branje s kombinacijo dela v spletni učilnici.

Slika 41: Cilji iz obeh učnih načrtov v povezavi s knjigo *Hanin kovček*.

Bibliografija

- A**CKOVIĆ Dragoljub, *Romi u Beogradu*, Beograd 2010.
- ALBOHER Shlomo, *The Jews of Monastir*, Skopje 2011.
- ALBREHT Ivan, *Osnutek zgodovine ajdovske župnije in cerkve*, Ajdovščina 1999.
- ALTIERI Oriana, *La comunità ebraica di Gorizia: caratteristiche demografiche, economiche e sociali (1778–1900)*, Videm/Udine 1985.
- ARČON Katjuša, *Judovska skupnost v Gorici*, diplomatska naloga, Oddelek za zgodovino FF, Ljubljana 2007.
- AREDNT Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace, New York 1973.
- ARS (Arhiv republike Slovenije) 68, Kraljeva banska uprava Dravske banovine, II. oddelek (upravni oddelek); 1769, Zbirka okupatorjevi zapori in taborišča.

- B**AJLEC Franc, Naše posebne razmere, Verske razlike, *Novine*, Črensovci, 18. avgust 1929.
- BENEDETTI E., PIACQUADIO A., Analysis of Roma Situation in Italy With Emphasis On Friuli Venezia Giulia And Veneto, *Tackling Stereotypes and Prejudices between Roma and Non-Roma in the EU Member States: Bulgaria, Italy, Romania and Slovenia*, ur. Devetak S., Maribor 2013.
- Beth ha Chajim, La casa dei viventi – Valdirose, Il cimitero della Comunità Ebraica di Gorizia*, ur. Maria Elisabetta LORICCHIO, Agostino COLLA, Gorica 2004.
- BOLAFFIO Giuseppe, Sfogliando l'archivio della Comunità di Gorizia, *La Rassegna Mensile di Israel*, terza serie, vol. 24, št. 2, Città di Castello 1958.
- BOLAFFIO Giuseppe, Un piccolo nucleo ebraico in Aidussina ai confini della Venezia Giulia, *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra «Ancien Régime» ed emancipazione, Atti del convegno*, ur. IOLY ZORATTINI, Videm/Udine 1984.
- BRAHAM Randolph L., *The politics of genocide: the holocaust in Hungary, Condensed edition*, Detroit 2000.
- BRVAR Klemen, Judje v vrstah slovenskih komunistov med obema vojnoma – Ali Kardoš, *Slovenski Judje, Zgodovina in holokavst II*, Maribor 2013.
- BUSCAINI Gino, *Alpi Giulie*, Milano 1974.

- C**ECOTTI Franco, MATTIUSI Dario, *Un'altra terra un'altra vita, Emigranti isontini in Sud America tra storia e memoria 1878–1970*, Gradisca d'Isonzo 2003.
- CEDARMAS Adonella, *La comunità israelitica di Gorizia 1900-1945*, Pasian di Prato 1999.
- Central Archives for the History of the Jewish People, Jerusalem, Archivio della Comunità Ebraica di Gorizia, 14 – Rescritti riguardanti gli ebrei abitanti in Aidussina.
- CUSIN Silvio G., IOLY ZORATTINI Pier Cesare, *Friuli Venezia Giulia, Itinerari ebraici, I luoghi, la storia, l'arte*, Venezia 1998.

- Č**AČINOVIČ Rudi, *Poslanstva in poslaništva: od Rakečana do Madrida in nazaj: Madžarska, Južna Amerika, Švica, Nemčija, Španija*, Murska Sobota, Maribor 1985.
- ČOROVIC Miloš, *Admiral na belom konju: mađarske ratne godine*, Beograd 1981.

- D**EP, Deportate, Esuli, Profughe, Rivista telematica Ca' Foscari Venezia.
- DJORDJEVIĆ Dragoljub, *Na konju s laptopom u bisagama*, Niš 2010.

- E***dinost*, 25. marec 1897, št. 36.
- Edinost*, K štiridesetletnici ajdovske »Edinosti«, 16. januar 1916, št. 16.
- Evropska identiteta in evropsko demokratično državljanstvo*, priložnik za poučevanje EU vsebin v osnovnih in srednjih šolah, Ljubljana 2012.

FRANCESCON Paola, MATTIUSSI Dario, *Soldati, I caduti di Romans d'Isonzo, Versa e Fratta nella prima guerra mondiale*, Romans d'Isonzo 2000.
FRASER Angus, *The Gypsies*, London 1995.
FUJS Metka, Izhodišča madžarske okupacijske politike v Prekmurju, *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, št. 2 (= *Ferenčev zbornik*), 1997.
FUJS Metka, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, *Kronika Pomurja* 7, 1998.
FUJS Metka, Značilnosti madžarske okupacijske uprave v Prekmurju, *Kronika* 39, št. 1–2, 1991.

GAŠPAR Mirjana, LAZAR Beata, *Židje v Lendavi = A lendvai zsidóság*, Lendava 1997.
GODNIK Ivana, I sogni spezzati dei bambini che finirono nei Campi del Duce, *Il Piccolo*, 7. november 2006.
GOMBAC Boris M., MATTIUSSI Dario, La deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani: 1942–1943, *I campi del confino orientale*, Gradisca d'Isonzo 2004.
GOMBAČ Metka, GOMBAČ Boris M., MATTIUSSI Dario, *Ko je umrl moj oče. Risbe in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942–1943)*, Gradisca d'Isonzo 2005.
GOMBAČ Metka, GOMBAČ Boris M., *Trpljenje otrok v vojni*, Ljubljana 2013.
GÖNCZ László, *Madžari, Kratka zgodovina Madžarov*, Murska Sobota 2004.
GRIMBERT Philippe, *Secret*, London 2007.

HAIDT Jonathan, Pravičniški um, Zakaj dobre ljudi ločujeta politika in religija, Ljubljana 2013.
HAJDINJAK Boris »Nebo nad krematorijem je žarelo...« *Prekmurski Judje med holokavstom*, neobjavljena prezentacija, Murska Sobota, 20. 1. 2012.
HAJDINJAK Boris, Holokavst med Jadranskim in Baltskim morjem, Družini Singer in Kohnstein iz Maribora, *Slovenski Judje, Zgodovina in holokavst*, Maribor 2012.
HAJDINJAK Boris, Šo'ah – spominjajmo se!, *Zgodovina v šoli*, 19, št. 1–2, Ljubljana 2010.
HALBREINER Heimo, *Po sledih protestantov, Judov, Romov in Slovencev v Radgoni in okolici*, Potrna 2003.
HANCOCK Ian, *Speech at the Closing Plenary Session*, The Stockholm International Forum on Holocaust 2000.
HANČIČ Damjan, PODBERŠIČ Renato, *Judovsko premoženje na Slovenskem v 20. stoletju*, Ljubljana 2006.
HANČIČ Damjan, PODBERŠIČ Renato, *Nacionalsocialistično in komunistično preganjanje Judov na Slovenskem, Hitlerjeva dolga senca: nacionalsocialistično državnoteroristično in rasistično preganjanje prebivalcev Slovenije in njegove posledice v Titovi Jugoslaviji*, ur. Jože DEŽMAN in Hanzi FILIPIČ, Celovec 2007.
HARAMIJA Dragica, *Holokavst skozi otroške oči*, Murska Sobota 2010.
HILLMAN James, *Kinds of Power, A Guide to its Intelligent Uses*, New York 1995.
Holokavst u Jugoslaviji, ur. Nenad FOGEL, Zemun 2013.

IOLY ZORATTINI Pier Cesare, L'emigrazione degli Ebrei dai territori della Repubblica di Venezia verso le contee di Gorizia e Gradisca nel Settecento, *Gli ebrei a Gorizia e a Trieste tra »Ancien Régime« e emancipazione. Atti del convegno*, Videm/Udine 1984.
IPAVEC Vesna Mía, *Murve in »kavaliriji« – Svilogojstvo na Goriškem*, Nova Gorica - Ljubljana 2008.
Izvestje državne realne gimnazije za šolsko leto 1936/37, Maribor 1937.
Izvestje državne realne gimnazije za šolsko leto 1936/37, Maribor 1938.

JELINČIČ BOETA Klemen, *Judje na Slovenskem*, Celovec 2009.

KACIN WOHINZ Milica, O slovensko-italijanski zgodovinsko-kulturni komisiji in njenem poročilu Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956, *Zgodovinski časopis*, št. 3–4, Ljubljana 2005.

KEREC Darja, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letnik 71/36, 4. zvezek, 2000.

KLIPŠTETER Otmar, PIHLER Tatjana, Počaščena rešitelja Judov, *Nedeljski dnevnik*, 18. oktober 1998.

KLOPČIČ Vera, *Položuj Romov v Sloveniji: Romi in Gadžje*, Ljubljana 2007.

KLOPČIČ Vera, Romi na Slovenskem, *Razprave in gradivo št. 25*, ur. Novak-Lukanovič S., Ljubljana 1991.

KOLJANIN Milan, Holokavst u Jugoslaviji (1941–1944), *Jevrejstvo, antisemitizem i holokavst, Zbornik radova*, Ljubljana 2013.

KOLONOMOS SADIKARIO Žamila, Holokaust u Makedoniji, *Holokaust u Jugoslaviji*, ur. Nenad FOGEL, Zemun 2013.

KONTLER László, *Tisočletje v Srednji Evropi, Madžarska zgodovina*, Ljubljana 2005.

KREFT Lev, Šo'ah v Wolfgang BENZ, *Holokaust*, Ljubljana 2000.

KRESAL France, *Tekstilna industrija v Sloveniji*, Ljubljana 1976.

KRIŽMAN Bogdan, *Pavelić između Hitlera I Mussolinija*, Zagreb 1980.

Krstni list – Testimonium baptisti, Župnijski urad Solkan z dne 14. november 2013, arhiv CJKD Sinagoga Maribor.

KUGY Julius, *Iz življenja gornika*, Maribor 1968.

KUZMIČ Franc, Druga svetovna vojna in usode židovskih družin v Prekmurju, *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini, podobe*, Ljubljana 2012.

KUZMIČ Franc, Migracije Judov v slovenskem prostoru skozi čas, *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, (ur.) Peter ŠTIH, Bojan BALKOVEC, Ljubljana 2010.

KUZMIČ Franc, Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva, *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru : sosedsvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije*, Ljubljana 2003.

KUZMIČ Franc, Prekmurski rodoljub Ali Kardoš, *Borec*, letnik 27, št. 1, 1975.

LESIZZA BUDIN Chiara, *Vita e cultura ebraica nella Gorizia del Settecento*, Mariano del Friuli 1995.

LESKOVEC Antoša, Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752/1941, *Maribor skozi stoletja, Razprave I*, Maribor 1991.

LUTHAR Oto, *Po robovih spomina, Antisemitizem in uničenje prekmurske judovske skupnosti*, Ljubljana 2012.

LUTHAR Oto, POGAČAR Martin, *Dežela senc, Spomin na izgon in izginotje judovske skupnosti v Prekmurju*, Ljubljana 2012.

LUTHAR Oto, POGAČAR Martin, *Neznane sledi, Judonstvo, antisemitizem in holokaust v slovenski zgodovini*, Ljubljana 2013.

MATTIUSI Dario, MIRABELLA Giuseppe, *Lontano da dove? Laboratori didattici sul dopoguerra giuliano 1945–1954*, Gradisca d'Isonzo 2003.

Mi smo preživeli 3, *Jevreji o holokaustu*, Beograd 2005.

MICHAELS Anne, *Fugitive Pieces*, London 1997.

NECÁK Dušan, REPE Božo, O nastanku in namenu avstrijsko-slovenske komisije zgodovinarjev (2001–2004), *Zgodovinski časopis*, št. 3–4, Ljubljana 2004.

OBLAK France, *Doktor Karol Lavrič in njegova doba*, Gorica 1906.

Okrajno sodišče Ajdovščina, Zemljiška knjiga.

PAM (Pokrajinski arhiv Maribor) 1808; Zbirka mikrofilmov; Gospodinjna kartoteka; Domovinska kartoteka; Fond Sodni register okrožnega sodišča v Mariboru; Fond MITI.

PANARITI Loredana, Imprenditori, mercanti di seta e trafficanti ebrei nel Goriziano del Settecento, *Il mondo ebraico – Gli ebrei tra Italia nord-orientale e Impero Asburgico dal Medioevo all'Eta contemporanea*, ur. Giacomo TODSCHINI, Pier Cesare IOLY ZORATTINI, Pordenone 1991.

- PANČUR Andrej idr., Delniške družbe, Judovsko prebivalstvo v gospodarstvu pred drugo svetovno vojno, *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Ljubljana 2008.
- PANČUR Andrej, Judje s spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi, *Evropski vplivi na slovensko družbo*, (ur.) Nevenka TROHA, Mojca ŠORN, Bojan BALKOVEC, Ljubljana 2008.
- PANČUR Andrej, *Judovska skupnost v Sloveniji na predvečer holokavsta*, Celje 1991.
- PANČUR Andrej, Popis Judov na Štajerskem, Judovsko prebivalstvo v jugoslovanski državi, Judje z ozemlja današnje Slovenije do začetka druge svetovne vojne, *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Ljubljana 2008.
- PANČUR Andrej, Zgodovina holokavsta na Slovenskem, *Zgodovina v šoli*, 19, št. 1–2, Ljubljana 2010.
- PANČUR, ŠORN, PODBERŠIČ, HANČIČ, Izstopi iz judovske vere, Judje z ozemlja današnje Slovenije do začetka druge svetovne vojne, *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, Ljubljana 2008.
- PANG: 527; 1, Državni tehnični urad Trst; 24, Občina Ajdovščina; 363, Notariat Gorica; 527, Okrajno sodišče Ajdovščina.
- PASOLINI Pierpaolo, *Il sogno di una cosa*, Milano 1989.
- PATAT Luciano, *La forza di un'idea, Mezzo secolo di storia della Cooperativa Isontina Lavoratori agricoli*, Cormons 2000.
- PATAT Luciano, *Terra di frontiera, Fascismo, guerra e resistenza nell'Isontino e nella Bassa friulana*, Gradisca d'Isonzo 2000.
- PAVONCELLO Nello, Antiche famiglie Ebraiche Italiane, La Rassegna Mensile di Israel, terza serie, vol. 63, št. 1, Città di Castello 1997.
- Pertrattazioni della Dieta provinciale della Contea principesca di Gorizia e Gradisca*, št. 1, Gorica 1892.
- PILON Venio, Na robu, *Goriški spomini – Sodobniki o Gorici in Goriški v letih 1830–1918*, Gorica 2002.
- PILON Venio, Živ, živ! – Odlomek iz avtobiografije, *Naša sodobnost*, letnik 9, Ljubljana 1961.
- PLESNIČAR Pavel, *Ajdovščina – Pogled v njeno preteklost. Komentirana objava zgodovine Ajdovščine in Šturij*, Nova Gorica 1997.
- Podatki Upravne enote Ljubljana z dne 11. november 2013, arhiv CJKD Sinagoga Maribor.
- POJBIČ Jože, *Delo*, 10. marec 2011.
- Poročilo za šolsko leto 1939/40 MB: Ravnateljstvo (Druge državne realne gimnazije) Maribor 1940.
- PUPPINI Marco, *Il mosaico giuliano*, Gorizia 2003.

- R**očni kašipot po Goriškem in Gradiščanskem, letnik 11, Gorica 1905.
- Ročni kašipot po Goriškem in Gradiščanskem, letnik 2, Gorica 1895.
- Ročni kašipot po Goriškem in Gradiščanskem, letnik 8, Gorica 1902.
- Ročni kašipot za leto 1923, Gorica 1923.
- ROMANO Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd 1980.
- ROTBART Vladislav, Čije je delo novosadska racija, Prilog istoriji Jevreja u Bačkoj, *Jevrejstvo, antisemitizam i holokaust, Zbornik radova*, Ljubljana 2013.
- ROTBART Vladislav, *Jugoslaveni u madarskim zatvorima i logorima 1941–1945*, Novi Sad 1988.
- RUTAR Simon, *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*, Ljubljana 1893.

- S**APAČ Igor, *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji – Srednja in spodnja Vipavska dolina*, 2. knjiga, Ljubljana 2009.
- Slovenski list*, 21. september 1940, št. 179.
- Soča*, 9. april 1897, št. 15.
- Soča*, Dr. Lavrič v Ajdovščina, 1. november 1906, št. 87/88.
- Soča*, Iz Ajdovščine, 3. junij 1881, št. 23.
- Soča*, Iz Ajdovščine, 9. marec 1894, št. 10.
- Soča*, Izpod Hublja, 13. december 1898.
- Soča*, Za Lavričev spomenik, 13. april 1876, št. 15.
- STEINER Miriam, *Vojak z zlatimi gumbi*, Ljubljana 1964.
- STEINER-AVIEZER Miriam, Pravičniki med narodi, *Zgodovina v šoli*, št. 1–2, letnik XIX, 2010.
- STEINER-AVIEZER, Miriam, *The Soldier With the Golden Buttons*, Jerusalem 1987.

STUHLPFARRER Karl, *Als mein Vater starb, Zeichnungen und Zeugnisse von Kindern aus Konzentrationslagern der italienischen Ostgrenze*, Klagenfurt 2009.

ŠKILJAN Filip, Kratak pregled povijesti nacionalnih manjina grada Zagreba, *Nacionalne manjine u Zagrebu*, ur. BABIĆ et al., Zagreb 2011.
Španski Jevreji južnoslovenskih zemalja, Beograd 1992.

The wartime system of labor service in Hungary, Varieties of experiences, New York 1995.
THORNE Benjamin, Assimilation, invisibility, and the eugenic turn in the »Gypsy question« in Romanian society, 1938–1942, *Romani studies, Vol 21*, December 2011.
TODOROV Tzvetan, *The Abuses of Memory*, Common Knowledge, 1996.
TOFFFOLO Davide, *L'inverno d'Italia*, Bologna 2010.
TOŠ Marjan, Antisemitizem brez Judov?, *Večer*, 28. januar 2009.
TOŠ Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, Ljubljana 2012.
TOŠ Marjan, *Zvezdna progna*, Maribor 2011.
TRIGANO Shmuel, *The democratic ideal and the Shoah: the untought in political modernity*, New York 2009.
TUMA Henrik, *Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi*, Ljubljana 1997.

Umirali so v boju za svobodo, Murska Sobota 1968.

VALENCIČ Vlado, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana 1992.
Večer, 4. 9. 2013.
VIDRIH LAVRENCIČ Lilijana, *Arthur Lokar – ajdovski notar*, Razstavni katalog, Ajdovščina – Nova Gorica 2004.

WIESEL Elie, *Rashi*, New York 2007.

YEHUDA Don, Anti-semitic legislations in Hungary and their implementation in Budapest – an economic analysis, *The tragedy of Hungarian Jewry, Essays, Documents, Depositions*, New York 1986.

Židovi na tlu Jugoslavije, *Razstavni katalog*, Zagreb 1988.
ŽNIDARIČ Marjan, Maribor med okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem, *Maribor skozi stoletja, Razprave I*, Maribor 1991.
ŽUNEC Branko, Slovenska različica Schindlerjevega seznama, 7 D, 18. maj 1994, Maribor 1994.

SPLETNI VIRI:

http://www.academia.edu/4659725/_Manifattori_e_lavoranzia_.Le_forme_del_lavoro_a_Gorizia_nel_Settecento [20. 5. 2014], IANCIS Paolo, »*Manifattori e lavoranzia*«, *Le forme del lavoro a Gorizia nel Settecento*, Mariano del Friuli 2001.
<http://freepages.genealogy.rootsweb.ancestry.com/~prohel/names/misc/heller.html> [8. 1. 2014].
<http://ucilnice.os-dragakobala.si> [22. 1. 2014].
<http://www.ancientfaces.com/person/frank-mautner/87873667> [8. 1. 2014].
<http://www.degob.org/index.php?showarticle=2032> [19. 5. 2014], DEGOB – Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság, Labour Camps in Bor, Yugoslavia (DEGOB-ovi protokoli).
<http://www.dlib.si/> [19. 5. 2014].
<http://www.geni.com/people/Olga-Mautner/600000017669286080> [8. 1. 2014].

http://www.hadisir.hu/?bejegyzesek=temeto&temeto_azon=99 [19. 5. 2014].

<http://www.highbeam.com/doc/1P2-8324342.html> [8. 1. 2014].

<http://www.project-redupre.eu/redupre-project-publication.html> [19. 5. 2014].

http://www.siol.net/novice/slovenija/2014/01/intervju_holokavst_boris_hajdinjak.aspx [22. 1. 2014].

<http://www.sistory.si/?urn=SISTORY:ID:11136> [19. 5. 2014], PANČUR Andrej, GYÖRFI Barbara, Popis judovskega prebivalstva Dravske banovine iz leta 1937.

http://www.tm-it.co.il/avodat-kfiya/show_item.asp?levelId=65096 [19. 5. 2014], Memorial museum of Hungarian speaking Jewry.

http://www.yadvashem.org/wps/portal/IY_HON_Entrance [19. 5. 2014], The Central Database Of Shoah Victims' Names.

<http://www.ancientfaces.com/person/maria-mautner/90068889> [8. 1. 2014].

http://www.mizs.gov.si/si/delovna_podrocja/direktorat_za_predsolsko_vzgojo_in_osnovno_solstvo/osnovno_solstvo/ucni_nacrti/posodobljeni_ucni_nacrti_za_obvezne_predmete [7. 6. 2013], posodobljena učna načrta za zgodovino in državljansko in domovinsko vzgojo ter etiko (od 1. 9. 2013 domovinska in državljanska kultura in etika) v programu osnovnošolskega izobraževanja, dostopno na spletnih straneh Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport.

<http://www.slobodnadalmacija.hr/Kultura/tabid/81/articleType/ArticleView/articleId/237791/Default.aspx> [15. 5. 2014], PIJSEL Drago, *Iskreno svjedočanstvo*.

<http://www.sobotainfo.com> [30. 1. 2012].

SINAGOGA

CENTER JUDOVSKÉ KULTURNE
DEDIŠČINE SINAGOGA MARIBOR

ISBN 978-961-93361-4-4

9 789619 336144